

19858

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BÖLÜMÜ
TÜRK DİLİ BİLİM DALI

UYGUR VE ÖZBEK TÜRKÇELERİNDE FİİL

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Rıdvan ÖZTÜRK

Tez Yöneticisi
Prof.Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

ANKARA 1992

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
SÖZ BAŞI	7
KISALTMALAR	8
GİRİŞ	11
Şive tasniflerinde Uygur ve Özbek Türkçelerinin yeri	11
Bugünkü Uygur Türkleri ve Uygur Türkçesi	12
Bugünkü Özbek Türkleri ve Özbek Türkçesi	14
Alfabeler ve çeviri yazıdaki karşılıkları	16

BİRİNCİ BÖLÜM

YAPI

BASİT FİİLLER.....	19
Bir ünlüden ibaret fiiller	19
Bir ünlü ile bir ünsüzden ibaret fiiller	19
Bir ünsüz ile bir ünlüden ibaret fiiller	20
Bir ünlü ile iki ünsüzden ibaret fiiller	20
Bir ünsüz, bir ünlü ve bir ünsüzden ibaret fiiller	21
Bir ünsüz, bir ünlü ve iki ünsüzden ibaret fiiller	25
TÜREMİŞ FİİLLER	27
A. İSİMDEN TÜREMİŞ FİİLLER	27
İSİMDEN FİİL YAPMA EKLERİ	27
-a/-e;-ä-	27
-ar/-er,-r;-är,-r-	36
-ay/-ey,-y;-äy,-y-	38
-ca,-ça/-çe-	46
-cira,-cura,-çire;-cirä-	46
-da/-de,-ta/-te;-dä,-tä-	47

-ğa,-қа/-ke-;-gä,-қä/-kä-	52
-ğar,-қар/-ker-;-gär,-қär/-kär	55
-gi-/gi-,-gu-/gü-,-ki;-gi-/gi-,-ki-	56
-i-,-u-/ü-;-i-	57
-ilda-/ilde-,ulda-/ülde-;-illä,úllä-	61
-ir-,-ür-,-r-;-úr,-r-	63
-ira-/ire-;-irä-	64
-irқа,-iқа-	66
-k-/k-	67
-kir-/kir-,-kur-/kür-;-kir-/kir-	69
-kira-/kire-,-küre-;-kirä-/kirä-	70
-la-/le-;-lä-	72
-na-/ne-;-nä-	79
-ra-/re-;-rä-	79
-sa-/se-;-sä-	82
-si-,-su-/sü-;-si-	82
-sira-/sire-;-sirä-	87
-şa-/şe-;-şä-	91
-şi-,-şu-	92
B- FİLDEN TÜREMİŞ FİLLER.....	94
FİLDEN FİİL YAPMA EKLERİ	94
a) Fiil çatısına tesir etmeyen fiilden fiil yapma ekleri	94
-a/-e-;-ä-	94
-ğa/-ge-,-қа/-ke-;-gä/-gä,-қä/-kä-	96
-i-,-u-/ü-;-i-	98
-k-/k-;-k-/k-	99
-la-/le-;-lä-	102
-ma-/me-;-mä-	105

-msira-/msire-;-msirä-	105
-nķira-, -ņģira-/ -ņģire-;-nķirä-	106
-sa-/se-;-sä-	108
b) Fiil çatısına tesir eden fiilden fiil yapma ekleri	109
1. Pasiflik-meçhullük eki	
-l-	109
2. Dönüşlülük eki	
-n-	110
3. Müşareket eki	
-ş-	112
4. Geçişlilik ekleri	113
-ar-/er-;-är-	113
-dar-, -tar-;-där-, -tär-	114
-dur-/dür-, -tur-/tür-;-dir-, -tir-	115
-ğüz-/güz-, -küz-/küz-;-kaz-	116
-gür-;-gir-	118
-ķar-;-kär-	118
-ğiz-/giz-, -ğuz-/güz-, -kiz-/kiz-, -kuz-/küz-;-ğiz-/giz, kız-/kiz-	118
-iz-	120
-set-;-sät-	120
-t-	121
-ur-/ür-, -ir-;-ir-, -úr-	122
BİRLEŞİK FİLLER.....	125
A. BİR TARAFI İSİM BİR TARAFI FİİL OLAN BİRLEŞİK FİLLER	125
B. İKİ TARAFI DA FİİL OLAN BİRLEŞİK FİLLER	130

İKİNCİ BÖLÜM

ÇEKİM

FİİL ÇEKİMİNDE ŞAHIS	134
-----------------------------------	------------

BASİT ÇEKİM	136
GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN	136
Birinci tip	136
İkinci tip	140
Görülen geçmiş zamanın fonksiyonu	144
ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMAN	145
Birinci tip	145
Birinci tipin fonksiyonu	149
İkinci tip	151
İkinci tipin fonksiyonu	156
Üçüncü tip	157
Üçüncü tipin fonksiyonu	159
ŞİMDİKİ ZAMAN	160
Birinci tip	160
Birinci tipin fonksiyonu	166
İkinci tip	167
İkinci tipin fonksiyonu	170
Üçüncü tip	171
Üçüncü tipin fonksiyonu	173
Dördüncü tip	174
Dördüncü tipin fonksiyonu	176
GENİŞ ZAMAN	177
Birinci tip	177
İkinci tip	181
Geniş zamanın fonksiyonu	185
GELECEK ZAMAN ÇEKİMİ.....	187
Birinci tip	187
Birinci tipin fonksiyonu	191

İkinci tip	193
İkinci tipin fonksiyonu	197
Üçüncü tip	197
Üçüncü tipin fonksiyonu	200
Dördüncü tip	201
Dördüncü tipin fonksiyonu	204
Beşinci tip	205
Beşinci tipin fonksiyonu	206
ŞART	207
Şart çekiminin fonksiyonu	211
İSTEK	212
İstek çekiminin fonksiyonu	216
GEREKLİLİK	218
a.Şart çekimli şekil.....	218
b.Fiil isimli şekiller	220
Gereklilik ifade eden şekillerin fonksiyonu	226
EMİR	227
Emir çekiminin fonksiyonu	233
BİRLEŞİK ÇEKİM	234
Hikâye	235
Rivayet.....	242
Şart	252
İKTİDAR ŞEKLİ	254
SIFAT FİİL	257
Geçmiş zaman sıfat fiili	257
-miş-	257
Geniş zaman sıfat fiilleri.....	258
-ğan-/gen-, -қан-/ken-; -gän-, -қан-/kän-	258

-r-, -ar-/er-, -mas-/mes-, -r-, -är-, -mäs-	260
Gelecek zaman sıfat fiilleri	263
-diġan-; -diġän-	263
-ġu-/gü-, -ķu-/kü-, -ġú-, -ġú-, -gi-	264
-äcäk-	266
ZARF FİİL	266
Zarf fiil ekleriyle meydana gelen zarf fiiller	266
-a-/e-, -y-, -ä-, -y	266
-ġaç/-geç-, -ķaç/keç-, -ġaçka/-geçke-, -gäç-, -ķäç/-kāç	269
-ġili/-gili-, -ķili/-kili-, -ġini/-gini-, -ġäni, -ķäni/-kāni-, -gäli-, -ķäli/-kāli	270
-ġiçe-, -giçe-, -ķiçe/-kiçe-, -ġünçe/-günçe-, -ġünčä-, -ķünčä/-künčä-, -ġünimčä, ...	272
-may/-mey-, -mayin/-meyin-, -mäy-, -mäyin	274
-p-, -ban-, -b-, -bän	275
i- fiilin meydana getirdiġi zarf fiil	278
Sıfat fiil ekleriyle isim hal eklerinin birleşmesinden doğan zarf fiiller	278
-arda/-erde-, -ärdä	278
-ärgä-, -ürgä	279
-maska/-meske	279
-masta/-meste	280
-mastin/-mestin-, -mäsdän	280
-ġançe/-gençe-, -ķançe/-kençe-, -ġanimçe-, -gänčä-, -gänimčä	281
-ġanda/-gende-, -ķanda/-kende-, -ġanimda-, -gändä-, -gänimdä	282
-ġanga/-genge-, -ķanga/-kenge	283
SONUÇ	284
KAYNAKLAR	290
A. TARANAN ESERLER	290
B. FAYDALANILAN ESERLER	291

SÖZ BAŞI

Türkçe, 1991 yılında UNESCO tarafından dünyanın en çok konuşulan beş dili arasında ilân edildi. Bu tespit, bize, Türkçe'nin sadece Türkiye'de yaşayanların dili gibi görülmediğini, bugün ayrı ayrı dilmişçesine sunulmak istenen lehçe ve şiveleriyle bir bütün kabul edildiğini göstermektedir.

Dünya üzerinde çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olan ve milyonlarca kişi tarafından konuşulan Türkçe'nin kendi içinde hiçbir farklılığı olmadığını söylemek, şüphesiz gerçeği görmezlikten gelmek, inkâr etmektir. Ancak, bu farkları olduğundan çok daha büyük göstermenin de ilmî bir endişe taşıdığı söylenemez

"Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil" adını verdiğimiz bu inceleme, Uygur Türkçesi ile Özbek Türkçesi'nin fiil yapısını derinliğine tespit ve birbiriyle mukayese etmek için yapılmıştır. İnceleme, esas itibariyle yapı ve çekim adları altında iki ana bölümden meydana gelmiştir. Yapı bölümü kendi içinde "Basit Fiiller", "Türemiş Fiiller" ve "Birleşik Fiiller"den müteşekkildir. Bu bölümde Uygur Türkçesi için "Uygurçe Rusçe Luget", Özbek Türkçesi için "Özbek Tilining İzâhlı Lûgâti, c. I-II" sözlükleri temel kaynak olarak taranmıştır. Tarama sonucu elde edilen neticeler değerlendirilmeye tâbi tutulmuştur. Çekim bölümü de kendi içinde "Fiil Çekimi", "Sıfat Fiiller" ve "Zarf Fiiller"den müteşekkildir. Her üç alt bölümde de ekler, şekil ve fonksiyon bakımından şivelerin yazı dillerini yansıtacak şiir, hikâye, roman, inceleme, dergi ve gazete gibi yazılı kaynaklardan tespit edilmiştir. Bu tespitleri kuvvetlendirmek gayesiyle yeri geldikçe Uygur ve Özbek Türkçelerine ait gramer incelemelerine de müracaat edilmiştir. Her iki şivenin de ağızları bu incelemeye dahil edilmemiştir.

Türk dünyasının gönül titreşimlerinin arttığı şu günlerde böyle bir çalışmayı tamamlamaktan son derece mutluyum. Bize, böyle bir çalışma zemini hazırlayan, samimî ilgilerini ve bilgisini esirgemeyen tez yöneticisi hocam Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN'a teşekkürlerimi sunmayı zevkli bir minnet borcu addediyorum. Ayrıca Rusça problemlerimin giderilmesinde değerli yardımlarda bulunan Prof.Dr. Hüseyin AYAN'a da teşekkür ediyorum.

KISALTMALAR*Kelime Kısaltmaları*

A	Arapça
age	Adı geçen eser
agm	Adı geçen makale
az	Az kullanılır
BDT	Bağımsız Devletler Topluluğu
bk	Bakınız
bs	baskı
c	cilt
çev	çeviren
Çin	Çince
düz	düzenleyen
Fran	Fransızca
Grek	Yunanca
haz	hazırlayan
hk	hakkında
İtal	İtalyanca
krş	Karşılaştırınız
nz	Nezaket şekli
Ö	Özbek Türkçesi
R	Rusça
s	sayfa
sa	sayı
U	Uygur Türkçesi
vb	ve benzeri

Kaynak Eser Kısaltmaları

AAŞZE	Anadolu Ağızlarında Şimdiki Zaman Eki (T.Gülensoy)
ADDŞF	Azerbaycan Dili Dialekt ve Şivelerinde Fe'l (R.Rüstemov)
ADİL	Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti
AHZ	Änik Hâzirgi Zâmân Fe'li Fôrmâsining Kelib Çikişi Hâkidä (Ä.Hâciyev)
ÇEK	Çağatayca El Kitabı (J.Eckman)
DLT	Divanü Lûgat-it Türk Dizini
DS	Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü
DTS	Drevne Tyurkskiy Slovar'
EDPTC	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish (S.G. Clauson)
ESTY	Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskiy Yazıkov (E.V. Sevortyan)
ETİF	Eski Türkçe'de İsim Fiiller (K.Eraslan)
EUTS	Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü (A.Caferoğlu)
F	Fe'l (Ä.Hâciyev)
GİFTE	Göktürkçe'de İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken Yapıları Üzerine (Z.Korkmaz)
HZUT	Hazirki Zaman Uyğur Tili
HZUTA	Hazirki Zaman Uyğur Tili Asasliri (T.Abihan)
HZUTG	Hazirki Zaman Uyğur Tili Grammatikisi-Morfologiya (H.Tömür)
KB	Kutadgu Bilig III- İndeks (R.R. Arat)
KBG	Kutadgu Bilig Grameri-Fiil (A.B. Ercilasun)
KS	Kırgız Sözlüğü (K.K. Yudahin)
KTGD	Kıpçak Türkçesi Üzerine Bir Gramer Denemesi (A.F. Karamanlıoğlu)
KTS	Kazak Türkçesi Sözlüğü
LÇ	Lugat-i Çağatay (Şeyh Süleyman Efendi)
MUTF	Modern Uygur Türkçesinde Fiil (H.Kasapoğlu)
NU	Neuigurische (O. Pritsak)

ONSS	O Nekotorih Svoystvoih sonornogo r v sovremennom Uygurkom yazike (G.Sadvakasov)
OTAS	Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük (F.Devellioğlu)
Ö	Özbekçe (S. Wurm)
ÖD	Özbek Diälektälâgiyäsi (V.V.Reşetâv)
ÖSG	Uzbek Structural Grammar (A.F. Sjöberg)
ÖT	Özbek Tili
ÖTG	Özbek Tili Grämmätikäsı I- Märfälâgiyä
RAL	Rusça-Azerbaycanca Lüget (E.E. Oruçov)
SİGTY	Sorvnitelna-İstoriçeskaya Grammatika Tyurskih Yazikov Morfologiya
ŞŞ	Şânâzâr Şâäbdürâhmânâv, "-lä-Äffiksining Märfânetik Văriăntläri"
TDB	Türk Dil Bilgisi (M.Ergin)
TDF	Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller (N. Hacoeminoğlu)
TDS	Türkmen Diliniñ Sözlügi
TG	Türkçenin Grameri (T. Banguoğlu)
TM	Berlindeki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları (W. Bang)
TS	Türkçe Sözlük
TTF	Türkçede Tekerrür Fiilleri (T. Banguoğlu)
TUŞM	Tâcikistândägi Özbek Şeväläri Märfälâgiyäsi-Fe'l (T. Yöldâşev)
UED	Uzbek-English Dictionary (N. Waterson)
UETİL	Uygur Edebiy Tiliniñ İzahlıq Luğiti
URL	Uygurçe-Rusçe Luğet (Emir Necip)
UŞS	Uygur Şiviliri Sözlügi (Gulam Gapuri)
UTG	Uygur Tili Grammatikisi (A. Şemiyeva)
UTİL	Özbek Tilining İzahlı Lúgäti
UTKF	Özbek Tilidä Kómäkçi Fe'llär (Ä. Hâciyev)
YTS	Yeni Tarama Sözlüğü
YUTG	Yeni Uygur Türkçesi Grameri (İ. Kurban)

GİRİŞ

Şive tasniflerinde Uygur ve Özbek Türkçelerinin yeri:

Geniş bir coğrafyaya yayılan Türk milletinin dil bakımından sınıflandırılması, çeşitli dilci, filolog, hatta filozoflar tarafından XVI. yüzyılda başlatılmıştır. ⁽¹⁾ Bu çalışmaları, tam bir tasnif çalışması olmasa da, zamanındaki değişik Türk ağızlarını gösteren Divanü Lügati't Türk'e (XI. yüzyıla) kadar götürebiliriz.

Şive tasnif çalışmaları bazen birbirini tenkit eder, bazen birbirini tamamlar vaziyette, bilhassa Türk olmayan Tükologlar tarafından XIX. yüzyılın başlarından XX. yüzyılın ortalarına kadar seri şekilde sürdürülmüştür. Eski temposunda olmasa da bu çalışmalar halen sürdürülmektedir. Bütün bu çalışmalara rağmen, bugün, herkesin üzerinde birleşebileceği muhtevalı bir tasnifin eksikliği hissedilmektedir. En son ve en muhtevalı çalışmalardan biri olan Baskakov'un tasnifi bile "...sakat tarafları olmakla beraber..." kaydıyla kaynak gösterilmektedir. ⁽²⁾

Şimdiye kadar şive tasnifi yapanlardan J.C Adelung (1806), J. von Hámmer (1825, 1827, 1836), İ.N. Berezin (1848, 1849), W. Radloff (1882-1883), H.Vâmbéry (1885), N.F. Katanov (1894), N.A. Aristov (1896), L.Cahun (1896), F.E. Kroş (1910), J. Németh (1917), A. Samoyloviç (1922), V.A. Bogoroditskiy (1934), K. Grönbech (1936), G.J. Ramstedt (1938, L.Ligeti (1941), M.Räsänen (1949), S.E. Malov (1951-1952), N.A. Baskakov (1952, 1960), R.R. Arat (1953), J.Benzig (1959), K.H. Menges (1959), G. Hazai (1974) H.F. Wendt (1977) ve T. Tekin (1991)'in tasniflerinde ⁽³⁾ Uygur Türkçesi ile Özbek Türkçesi bir grupta zikredilmiştir. Hatta ,bu tasniflerin en son ve en muhtevalılarından olan Samoyloviç, Baskakov, Benzig, Menges, Hazai,Wendt ve Tekin'in tasniflerinde Uygur ve Özbek Türkçelerinin yakınlığı daha bariz olarak belirtilmiştir. Uygur ve Özbek Türkçeleri şive tasniflerinde "Doğu grubu" (Benzig, Ramstedt),

1) A. Dilaçar, Türk Diline Genel Bir Bakış, Ankara 1964, s.41.

2) A.Dilaçar, age, s. 51.

3) Reşid Rahmeti Arat, " Türk Şivelerinin Tasnifi", Makaleler c. I, Ankara 1987, s.69-149; A. Dilaçar, age, s. 40-64; J. Benzig (çev.R.Küçükboyacı), "Türk Dillerinin Sınıflandırılması I," Tarihi Türk Şiveleri, 2. bs., Ankara 1988, s. 1-7; K.H. Menges (Çev. R. Küçükboyacı) "Türk Dillerinin Sınıflandırılması II" Tarihi Türk Şiveleri, 2. bs., Ankara 1988 , s. 7-14; G. Hazai (Çev. K. Aytaç) "Türk Dilleri", Türk Dünyası Araştırmaları, sa. 40, İstanbul 1986, s. 125-128; H.F. Wendt (Çev. K. Aytaç) "Türk Dilleri", Türk Dünyası Araştırmaları, sa. 26, İstanbul 1983, s. 180-187; T.Tekin, "A new classification of the Turkic Languages", Research in Turkic Languages; Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 2, Ankara 1991, s. 5-18.

"Güney-Doğu grubu" (Samoyloviç, Räsänen, Hazai), "Orta-Asya grubu" (Radloff, Menges, Bogoroditskiy) Batı Hun Dalı- Karluk grubu-Karluk Harezmi bölümü' (Baskakov, Wendt) ve "tağlık grubu" (T.Tekin) gibi adlar altında gruplandırılmışlardır. ⁽⁴⁾

Bugünkü Uygur Türkleri ve Uygur Türkçesi:

Bugünkü Uygur Türkleri başta Doğu Türkistan (Çinlilerin verdiği ad ile "Sinkiang-Uygur muhtar bölgesi) ve Kazakistan olmak üzere Kırgızistan, Özbekistan, Afganistan, Pakistan ve Hindistan'da yaşamaktadırlar. ⁽⁵⁾ Uygur Türklerinin nüfusu hakkında kesin rakam verilememektedir. Bunun en büyük sebebi ise, Çin istatistik verilerinin güvenilir kabul edilmemesidir. Doğu Türkistan'ın nüfusu 1949 yılı itibariyle Çin polis kayıtlarına göre 5.300.000 kişi, Doğu Türkistan Eyalet Hükümeti'nin araştırmalarına göre ise 8.500.000 kişidir. %2,5'luk nüfus artışıyla 1949 yılındaki 8.500.000 kişi, 1991 yılında 24.047.000 kişi olur. Bu sayının %95'i Türk asıllı olup, 19.860.000 kişi ile Uygur Türkleri ilk sırayı tutarlar. ⁽⁶⁾ Çin istatistiklerinin 1982 yılındaki malûmatına göre Doğu Türkistan'daki Uygur Türklerinin nüfusu 5.957.112 kişidir. ⁽⁷⁾ Yine %2,5' luk nüfus artışıyla bu rakamın 1992 yılında 7.625.601 kişi olacağı kabaca hesap edilebilir.

1989 yılında yapılan nüfus istatistiğine göre eski Sovyetler Birliği sınırları dahilinde 262.199 Uygur Türkü'nün yaşadığı belirtilmiştir. ⁽⁸⁾ 1979 yılındaki sayımda 210.612 olan bu nüfusun eski Sovyetler Birliği sınırları içerisinde dağılımı şöyledir: 88.556'sı Almaata civarında olmak üzere 147.943 kişi Kazakistan'da, 8.037'si Oş civarında olmak üzere 29.817 kişi Kırgızistan'da, 11.867 kişi Özbekistan'ın Endican bölgesindedir. ⁽⁹⁾ Bütün bu nüfus verilerini göz önüne alırsak, bugün Uygur Türklerinin toplam nüfusunun 8.000.000 ile 19.860.000 kişi arasında olduğu ortaya çıkar.

XX. yüzyıla kadar Çağatay Türkçesi'ne bağlı kalan Uygur Türkleri, 1930'lu yıllardan başlayarak Urumçi ağzını esas alan "Merkezî ağız grubu"nu edebî dillerine temel teşkil

4) R. Rahmeti Arat, agm, s. 88, 104, 106, 109, 120, 128; J. Benzig, agm, s. 5; K.H. Menges, agm, s. 9; G. Hazai, agm, s. 125; H. F. Wendt, agm, s. 184; T.Tekin, agm, s. 13.

5) J. Faensen, Sprachen in der UdSSR, Osnabrück 1983, s. 60.

6) İsmail Cengiz, "Doğu Türkistan'ın 949-984 arasındaki nüfus değişimi II", Doğu Türkistan'ın Sesi c. IV, sa. 31 s. 13-14.

7) Lyu Zişyav, Uyğur Tarihi I, Şincan 1987, s. 1; Tilşunaslıq Heqqida Umumiy Bayan, Şincan 1990, s. 546.

8) Nadir Devlet, "Sovyetler Birliğinde Türk ve Müslümanların Nüfusu 60 Milyona Yaklaştı", Türk Kültürü, sa. 325, Ankara 1990, s. 268.

9) J. Faensen, age, s. 60.

etmişlerdir.⁽¹⁰⁾ Bu grup Urumçi merkez olmak üzere Kaşgar, Konaşehir, Yenişehir, Yarkent, Kargılık, Mekit, Yenihisar, Artuş, Aksu, Kuçar, Korlabey, Turfan, Piçan, Kumul ve Gulca gibi Uygur Türklerinin % 80'ini barındıran yirmiden fazla vilayet ve nahiyenin ağızlarından müteşekkildir.

Ana hatlarıyla üç gruba ayrılan Uygur Türkçesi'nin ağızlarından diğer iki grup ise Hoten grubu ile Lopnor grubudur. Hoten grubu, Doğu Türkistan'ın güney batısındaki Hoten vilayetine bağlı bölgelerle Çerçen ve Çarkilik nahiyelerine ait bazı yerlerde ikamet eden yarım milyon kişinin ağızını ihtiva eder. Uygur Türkçesi'nden daha çok Kırgız Türkçesi özellikleri yansıtan Lobnor grubu ise Tarım nehrinin aşağı kısmından orta kısmına kadar olan bölgede Lopnor ahalisinin çoğunluğunu teşkil eden "Kara koşunlular" tarafından konuşulur. ⁽¹¹⁾ Bunlardan başka, Moğolistan'da yaşayan ve Uygurlara yakın diye bilinen iki bin kadar Hoton'un ağızı ile ⁽¹²⁾ Çin'in Gansu bölgesinde yaşayan Sarı Uygurların (10.569) ağızlarının Lobnor ağızıyla ortak yönleri olduğu, yine Çin'in Gansu bölgesinde yaşayan Salarların ağızının (69.102) Uygur edebî dili ile ortak yönleri olduğu bilinmektedir. ⁽¹³⁾

XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Arap harflerine dayalı alfabe kullanan Uygur Türkleri, bu tarihten sonra siyasi müdahaleler sonucu farklı alfabeler kullanmaya başlamışlardır. 1925-1930 yılları arasında değişikliğe uğratılmış Arap alfabesini kullanan eski Sovyetler Birliği'nde yaşayan Uygur Türkleri 1930-1947 yılları arasında Lâtin alfabesini kullanmışlardır. 1947 yılından sonra ise Kiril alfabesini kullanmaya başlamışlardır. Doğu Türkistan'da yaşayan Uygur Türkleri ise 1970'li yıllara kadar Arap alfabesini kullanmayı sürdürmüşlerdir. 1954-1978 yılları (özellikle 1974-1978) arasında Lâtin alfabesi kullanılmışsa da, bu uygulama 1978 yılında kaldırılmıştır.⁽¹⁴⁾ Doğu Türkistan'da bugün bazı ilaveler yapılmış ve fonetik ayrıntılara inilmiş Arap alfabesi kullanılmaktadır.

10) Tohti Abihan, *Hazırkı Zaman Uygur Tili Asaslıri*, Şıncan 1985, s.3; Gulam Gapuri, *Uygur Şiviliri Sözlüğü*, Şıncan 1986, s.1.

11) Tohti Abihan, age, s. 5; Gulam Gafuroğlu (Çev. Ferhat Kurban), "Çağdaş Uygurca'nın Şiveleri Hakkında", *Doğu Türkistan'ın Sesi*, sa. 21, İstanbul 1989, s. 52-53.

12) Shirin Akiner, *İslamic Peoples of the Soviet Union*, London 1983, s. 350.

13) Kaare Thomsen (Çev. İlhan Çenelli), "Sarı Uygurların Dili ve Salarca", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-*1985, Ankara 1989, s. 193-194; Tilşunaslık Heqqide Umumiy Bayan, 2 bs., Şıncan 1990, s. 569; J.Benzig, agm, s. 6.

14) Ahmet Bican Ercilasun, *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, 2.bs., Ankara 1989, s. VI; Nadir Devlet, *Çağdaş Türk Dünyası*, İstanbul 1989, s. 265; Shirin Akiner, age, s. 350.

Bugünkü Özbek Türkleri ve Özbek Türkçesi:

Bugün Özbek Türklerinin çoğunluğu eski Sovyetler Birliği sınırları dahilinde, özellikle Özbekistan'da (%84.8) yaşamakta olup, 1989 yılındaki nüfus sayımında 16.686.240 kişi tespit edilmişlerdir. ⁽¹⁵⁾ 1979 yılındaki nüfus sayımında tespit edilen 12.455.978 Özbek Türkü'nün eski Sovyetler Birliği coğrafyasına dağılımı ise şöyledir: Özbekistan'da 10.569.000 kişi, Tacikistan'da (özellikle Leninabad ve Kurgan Tjube'de) 873.199 kişi, Kırgızistan'da 426.194 kişi, Kazakistan'da 263.295 kişi, Türkmenistan'da 233.730 kişi, Rusya Federasyonu'nda 72.385 kişi yaşar. ⁽¹⁶⁾ Eski Sovyetler Birliği coğrafyası dışında Özbek Türklerinin en yoğun yaşadığı bölgelerin başında 1.000.000 (1963 yılına ait bu rakam %2.5'luk artışla 1992 yılında 2.000.000'u geçer) civarındaki Özbek Türkü nüfusuyla Kuzey Afganistan gelir. Ayrıca Doğu Türkistan (14.000), Türkiye, Pakistan, Suudi Arabistan ve Irak'ta da küçük gruplar halinde Özbek Türkleri mevcuttur. ⁽¹⁷⁾

Özbek edebî dili, Özbek ağızlarından Taşkent ve Fergan grubuna dayanır. ⁽¹⁸⁾ Uygur ağızlarının aksine Özbek ağızları üzerine bir hayli inceleme ve tasnif çalışmaları yapılmıştır. Bu tasnif çalışmalarından, sırasıyla, İ.İ. Zarubin, E.D. Polivanov, Gâzi Âlim, K.K. Yudahin, A.K. Borovkov ve V.V. Reşetov'un tasnifleri dikkate şayan olanlardır. ⁽¹⁹⁾ Son tasnif çalışmalarından biri olan Prof. V.V. Reşetov'un tasnifinde Özbek ağızları Karluk-Çiğil-Uygur grubu, Kıpçak grubu ve Oğuz grubu olmak üzere üç ana grupta toplanmıştır. Bunlardan Karluk-Çiğil-Uygur grubu, Uygur Türkçesi'ne yakın olup Tacikçe'nin tesirinde kalmıştır. Bugünkü Özbek yazı diline esas alınan Taşkent ve Fergana ağız grupları da bu ana gruba dahildir. Kıpçak grubu, Kazak ve Karakalpak Türkçeleri tesirinde, Oğuz grubu ise Türkmen Türkçesi'nin tesirinde kalmışlardır. ⁽²⁰⁾

1923 yılında bazı değişikliklere uğratılan Arap alfabesi, Özbek Türkleri tarafından 1930 yılına kadar kullanılmıştır. 1920 yılından itibaren tartışma zemini bulan Lâtin alfabesine geçme arzusu 1920 yılında alfabe teklifi halini alır. 1934 yılında bu teklifin

15) Nadir Devlet, agm, s. 11.

16) J. Faensen, age, s. 20-21; Nadir Devlet, age, s. 165-166.

17) André F. Sjöberg, Uzbek Structural Grammar, The Hague 1963, s. 1.

18) Shirin Akiner, age, s. 281; Saadet Çağatay, Türk Lehçeleri Örnekleri II. Yaşayan Ağız ve Lehçeler, Ankara 1972, s. 40.

19) V.V. Reşetâv- Ş.Şâabdûrahmânâv, Özbek Diälektälâgiyâsi, Taşkent 1978, s. 29.

20) V.V. Reşetâv- Ş.Şâabdûrahmânâv, Özbek Diälektälâgiyâsi, age, s. 36-37; V.V. Reşetov, "Uzbekskiy Yazık", Yazıkı Naradov SSSR II- Tyurkskie Yazıkı, Moskova 1966, s. 361.

kabulüyle Lâtin alfabesine geçilmiş, bu durum 1940 yılında Kiril alfabesinin kabul ettirilmesine kadar sürmüştür. ⁽²¹⁾ Bugün, Özbekistan'da yaşayan Özbek Türkleri Kiril alfabesini, Kuzey Afganistan'da yaşayan Özbek Türkleri ise Arap alfabesini kullanmaktadırlar.

21) J. Faensen, age, s. 21; André F. Sjöberg, age, s. 4; Shirin Akiner, age, s. 283.

Alfabeler ve çeviri yazıdaki karşılıkları:

Uygur Türkçesi (Çin)	Çeviri yazısı	Uygur. Türkçesi (BDT)	Çeviri yazısı
ا	A	A	a
ئ	E	Б	b
ب	B	В	v
پ	P	Г	g
ت	T	Д	d
چ	C	Е	é
ح	Ç	Ж	j
ھ	H	З	z
د	D	И	i
ر	R	Й	y
ز	Z	К	k
س	J	Л	l
ش	S	М	m
ص	Ş	Н	n
غ	Ĝ	О	o
ف	F	П	p
ق	Q	Р	r
ك	K	С	s
گ	G	Т	t
ل	L	У	u
م	M	Ф	f
ن	N	Х	h
ه	H	Ц	ts
و	O	Ч	ç
و	U	Ш	ş
و	Ö	Щ	ş ç
و	Ü	Ю	yu
ي	V	Я	ya
ئى	É	Қ	k
ئى	İ	Ҡ	ñ
ئى	Y	Ң	ĝ
		Ү	ü
		Ө	ö
		Җ	c
		Ә	e
		Һ	h

Özbek Türkçesi (Özbekistan)		Çeviri yazısı	
А	а	Ä	ä
Б	б	В	b
В	в	V	v
Г	г	G	g
Д	Д	D	d
Е	е	E	e
Ё	ё	Yä	yä
Ж	ж	C	c
З	з	Z	z
И	и	İ	i
Й	й	Y	y
К	k	K	k
Л	л	L	l
М	м	M	m
Н	н	N	n
	нг		ng
О	о	Å	å
П	п	P	p
Р	р	R	r
С	с	S	s
Т	t	T	t
У	у	Ú	ú
Ф	ф	F	f
Х	х	H	h
Ц	ц	Ts	ts
Ч	ч	Ç	ç
Ш	ш	Ş	ş
	ъ		,
	ь		,
Э	э	E	e
Ю	ю	Yú	yú
Я	я	Yä	yä
У	у	Ó	ó
Қ	қ	Q	q
Ғ	ғ	G	g
Ҳ	ҳ	H	h

I. BÖLÜM

YAPI

BASİT FİLLER

Bir ünlüden ibaret fiiller.

U é- "İmek, mevcut olmak" URL 153

Ö e- "İmek, mevcut olmak" UTİL II-45

Bir ünlü, bir ünsüzden ibaret fiiller.

U aç- "Açmak" URL 21, ağ- "Bir tarafa eğilmek" URL 140, ak- "Akmak" URL 42, al- "Almak" URL 49, as- "Asmak" URL 36, aş- "Aşmak, artmak" URL 38, at- "Atmak", URL 18, ay- (Deyim) "Söyleşmek" URL 60, az- "Azmak, yoldan çıkmak" URL 34, eg- "Eğmek" URL 77, ek- "Ekmek" URL 76, em- "Emmek" URL 80, er- (Kitap sözü) "İmek, olmak" URL 69, es- "Esmek" URL 73, eş- "Eşmek" URL 75, ét- (bk. eyt-) "Silmek, temizlemek" URL 141 (< arıt-?), ét- ~ et- (bk. ert-) "Düğmelemek, kapamak" URL 141~URL 64, et- "Etmek" URL 64, ez- "Ezmek" URL 71, iç- "İçmek" URL 160, il- "İliştirmek, asmak" URL 178, iş- (bk. işşi-) "Şişmek" URL 173, oñ- "Onmak, başarılı olmak", URL 108 or- "Biçmek" URL 95, oy- "Oymak" URL 114, oz- "Başkalarını geçmek" URL 101, oç- "Sönmek, solmak" URL 92, öl- "Ölmek" URL 110, õñ- "Solmak" URL 108, õp- "Öpmek" URL 86, õr- (bk. örü-) "Çevirmek, döndürmek" URL 96, õs- "Büyümek, çoğalmak" URL 102, õt- "Geçmek" URL 90, uç- "Uçmak" URL 119, uñ- ~ uñ (dial.) "Anlamak" URL 120~URL 139, ur- "Vurmak" URL 121, us- "Uzatmak, çekmek" URL 128, ut- "Ütmek, kazanmak" URL 117, ün- ~ ön- "Büyümek, yeşermek" URL 137~URL 112, üs- "Süsmek, boynuzlamak" URL 128, üy- "Yığmak, toplamak" URL 140, üz- "Üzmek, yırtmak, koparmak" URL 124.

Ö aç- "Açmak" UTİL I- 553, ağ- "Bir tarafa eğilmek" UTİL I-563, ak- "Akmak" UTİL I- 559, al- "Almak" UTİL I- 533, as- "Asmak" UTİL I- 545, aş- "Aşmak, artmak" UTİL I- 556, at- "Atmak" UTİL I-549, ay- (Eski) "Söyleşmek" UTİL I- 33, az- "Semirmek" UTİL I- 524, az- "Azmak, doğru yoldan çıkmak" UTİL I-524, eg- "Eğmek" UTİL II- 438, ek- "Ekmek" UTİL II- 440, em- "Emmek" UTİL II- 446, en- "İnmek" UTİL II-

447, **er-** (bk. **e-**) "İmek, mevcut olmak" UTİL II- 451, **es-** "Esmek" UTİL II- 454, **eş-** "Eğirmek, yerleştirmek" UTİL II- 458, **eş-** "Kürek çekerek kayığı hareket ettirmek" UTİL II- 458, **et-** "Etmek" UTİL II- 456, **et-** (dial.) "Konuşmak, söylemek" UTİL II- 456 (<eyt-!), **ez-** "Ezmek" UTİL II- 439 **iç-** "İçmek" UTİL I-343, **il-** "İliştirmek, bir yere asmak" UTİL I-323, **in-** "İnmek, konmak" UTİL I-328, **iy-** "Yumşamak, eriyip mayıl olmak" UTİL I- 319, **oç-** "Sönmek" UTİL II- 525, **öl-** "Ölmek" UTİL II- 504, **óng-** "Onmak, iyileşmek" UTİL II- 506, **óng-** "Solmak" UTİL II- 506, **óp-** "Öpmek" UTİL II- 508, **ór-** "Biçmek" UTİL II- 512, **ór-** "Örmek" UTİL II- 512, **ór-** (dial., bk. órlä-) "Yokuş yukarı yürümek, çıkmak" UTİL I- 512, **ós-** "Büyümek, çoğalmak" UTİL II- 516, **ót-** "Geçmek" UTİL 521, **óy-** "Oymak" UTİL II- 499, **óz-** "Başkalarını geçmek" UTİL II- 497, **úç-** "Uçmak" UTİL II- 287, **úk-** "Anlamak" UTİL II-291, **ún-** "Büyümek, yeşermek" UTİL II- 277, **úr-** "Vurmak" UTİL II- 279, **úy-** "Yılgamak, toplamak" UTİL II- 269, **úz-** "Üzmek. kopar-" UTİL II- 266.

Bir ünsüz, bir ünlüden ibaret fiiller:

U **dé-** "Demek" URL 456, **yu-** (bk. **yuy-**) "Yıkamak" URL 485, **yi-** "Yemek" URL 803

Ö **de-** "Demek" UTİL I - 220, **ye-** "Yemek" UTİL I- 247

Bir ünlü, iki ünsüzden ibaret fiiller:

U **art-** "Artmak, çoğalmak" URL 27, **art-** "Yüklemek" URL 28, **ert-** (bk. **et-**) "Düğmelemek, kapamak" URL 67, **éyt-** "Söylemek" URL 155, **eyt-** "Silmek, temizlemek" URL 84 (<arıt-!), **ürt-** (Kitap sözü) "Örtmek" URL 120, **üşt-** (dial.) "Yitirmek" URL 129.

Ö **ärt-** "Temizlemek" UTİL I- 55 (<arıt-!), **árt-** "Artmak, çoğalmak" UTİL I- 543, **árt-** "Yüklemek" UTİL I-543, **äyt-** "Söylemek, anlatmak" (< ay-t-) UTİL I- 34 **elt-** "İletmek" UTİL II- 445.

Bir ünsüz, bir ünlü, bir ünsüzden ibaret fiiller

U bak- "Bakmak" URL 194, **bar**- "Varmak, gitmek" URL 187, **bas**- "Basmak" URL 188, **ber**- "Vermek" URL 201, **bez**- "Bezlemek, soğumak" URL 202, **boğ**- "Boğmak" URL 210, **bol**- "olmak" URL 213, **böl**- "Bölmek" URL 214, **bur**- "Burmak, bükme" URL 218, **buz**- "Bozmak" URL 219, **çaç**- ~ **çaş**- (dial-) "Saçmak" URL 381 ~ 382 **çağ**- "Çatlatmak, yarmak" URL 384 ~ URL 381, **çal**- "Çalmak, sürmek" URL 386, **çal**- "Çalmak, (müzik)" URL 387, **çap**- "Tez hareket etmek" URL 379, **çap**- "Kesmek, doğramak" URL 379, **çan**- "Dönmek, inkar etmek" URL 388, **çat**- "Çatmak, bağlamak" URL 380, **çek**- "Çekmek" URL 391, **çek**- "Çekmek, baştan geçirmek" URL 391, **çiç**- (Halk dilinde) "Sıçmak" URL 406, **çig**- "Bağlamak, ilgilendirmek" URL 402, **çik**- "Çıkmak" URL 410, **çök**- "Çökmek" URL 394, **çöm**- "Çimmek, yıkanmak" URL 396, **çüş**- ~ **tüş**- "İnmek, düşmek" URL 398 ~ URL 335, **har**- "Yorulmak, üzülmek" URL 751, **jig** ~ **yiğ**- "Yığmak, toplamak" URL 489 ~ URL 802, **jik**- ~ **yik**- "Yıkmak" URL 490 ~ URL 802, **jir**- ~ **yir**- "Yırtmak, dağıtmak" URL 488 ~ URL 802, **jit**- "Yırtmak" URL 487 (<yirt.!), **juğ**- ~ **yuk**- "Geçmek, sirayet etmek, akmak" URL 483 ~ URL 794, **jul**- ~ **yul**- "Yolmak" URL 485 ~ URL 794, **jum**- ~ **yum**- "Yummak" URL 486 ~ URL 794, **jut**- ~ **yut**- "Yutmak" URL 481 ~ URL 793, **juy**- ~ **yuy**- "Yıkamak" URL 487 ~ URL 795, **jür**- ~ **cür**- ~ **yür**- "Yürümek" URL 482 ~ URL 370 ~ URL 793, **kaç**- "Kaçmak" URL 577, **kağ**- "Kakmak, Çakmak" URL 587, **kal**- "Kalmak" URL 588, **kan**- "Kanmak, tatmin olmak" URL 592 **kat**- "Katılaşmak," URL 575, **kat**- "Katmak" URL 576, **kay**- "Dönmek, dolanmak" URL 596, **kaz**- "Kazmak" URL 584, **keç**- "Geçmek" URL 638, **kel**- "Gelmek" URL 641, **ker**- "Germek" URL 639, **kes**- "Kesmek" URL 639, **ket**- "Gitmek" URL 638, **kez**- "Gezmek" URL 639 **kil**- "Etmek" URL 630, **kir**- "Kırmak, kırmak" URL 624, **kir**- ~ **çir**- (dial.) **çiy**- (dial.) "Girmek" URL 672 ~ URL 408 ~ URL 416, **kis**- "Kısmak, sıkmak" URL 628, **kıy**- "Kıymak, kesmek" URL 632, **kıy**- ~ **key**- (dial.) "Giymek" URL 673 ~ URL 644, **kız**- "Kızmak" URL 625, **kon**- "Konmak" URL 609, **kop**- "Kalkmak, ortaya çıkmak" URL 600 **koş**- "Birleştirmek, bağlamak" URL 604, **koy**- "Koymak" URL 610, **koz**- "Sinirlenmek, heyecanlanmak" URL 603, **köç**- "Göçmek taşınmak" URL 647, **köm**-

"Gömmek, garketmek" URL 656, **kön-** "Barışmak, razı olmak" URL 656, **köp-** "Şişmek, kabarmak" URL 645, **kör-** ~ **köy-** (dial.) "Görmek" URL 649~URL 659, **köy-** ~ **küy-** "Yanmak" URL 659~URL 665, **kur-** "Kurmak, dikmek" URL 614, **kur-** (bk. **kuru-**) "Kurumak" URL 614, **kus-** "Kusmak" URL 615, **kuy-** "Dönmek, akıtmak" URL 618, **küt-** "Beklemek" URL 659, **mañ-** "Hareket etmek, deprenmek" URL 698, **min-** "Binmek" URL 728, **mök-** ~ **mük-** "Gizlenmek, gözden kaybolmak" URL 711~ URL 719, **möñ-** "Tepiklemek" URL 711, **pat-** "Batmak" URL 238, **piç-** ~ **büç-** (dial.) "Biçmek" URL 264 ~ URL 217, **piş-** ~ **püş-** (dial.) "Pişmek, yetişmek" URL 266~URL 260, **pük-** ~ **bük-** (dial.) "Bükmek" URL 261~URL 221, **pür-** "Kıvrım yapmak, fırır yapmak" URL 259, **püt-** "Bitmek, kapanmak" URL 266, **püt-** ~ **bit-** "Yazmak" URL 257~ URL 229, **sağ-** "Sağmak" URL 497, **sal-** "Koymak" URL 500, **sat-** "Satmak" URL 493, **say-** (dial.) "Batmak, saplanmak" URL 504 **say-** (dial.) "Saymak, farzetmek" URL 504, **sep-** "Sepmek, boşaltmak" URL 505, (<serp-!), **sez-** "Sezmek" URL 508, **siğ-** "Sığmak" URL 535, **siğ-** "Sıkma" URL 536, **sin-** "Kırılmak, iflas etmek" URL 539 (<si-n-), **siñ-** "Sinmek" URL 536, **siy-** (Halk dilinde) "Siymek" URL 540, **siz-** "Çizmek" URL 535, **sok-** ~ **soğ-** "Sokmak" URL 517~ URL 513, **sol-** " Solmak" URL 519, **sor-** " (dial., bk. **şori-**) "Sormak, emmek" URL 514, **soy-** "Soymak, yüzmek" URL 520, **soz-** "Sermek, uzatmak" URL 515, **sök-** "Sökmek" URL 517, **sök-** "Sövmek" URL 517, **sun-** "Kırılmak, dağılmak" URL 527, **sun-** "Sunmak, vermek" URL 527, **sür-** "Sürgün etmek, yürütmek" URL 524, **süy-** ~ **söy-** "Sevmek" URL 529 ~ URL 520, **süz-** "Süzme" URL 524, **süz-** "Taramak, kaşımak, ezme" URL 524, **şaş-** " Şaşmak" URL 542, **şil-** ~ **şül-** (bk. **şülü-**) "Koparmak, soymak, sıyırmak" URL 556 ~ URL 552, **şüm-** "Emmek, sormak" URL 552, **tağ-** "Takmak" URL 278, **tal-** "Dalmak" URL 283, **tam-** "Damlamak" URL 285, **tan-** "İnkâr etmek" URL 285, **tañ-** ~ **téñ-** "Bağlamak, sarmak" URL 281~URL 345, **tap-** "Bulmak" URL 269, **taş-** ~ **toş-** "Taşmak" URL 277~ URL 316, **teg-** " Değmek " URL 301, **tep-** "Tepmek " URL 290, **ter-** "Dermek " URL 294, **teş-** "Deşmek URL 297, **tez-** "Terketmek, ayrılmak" URL 295, **tiğ-** "Tıkmak" URL 351, **tik-** "Dikmek" URL 353, **tik-** "Ekmek" URL 353, **til-** " Dilmek, doğramak" URL 355, **tin-** "Kesilmek, dayanmak" URL 356, **tin-** "Beraberleşmek,

düzleşmek "URL 356, **tît-** Ditmek" URL 348, **tiy-** "Susturmak" URL 357, **tiz-** Dirmek, yerleştirmek" URL 351, **tol-** "Dolmak" URL 322, **toñ-** "Donmak" URL 321, **tos-** "Bağlamak, örtmek" URL 315, **toy-** ~ **toj-** (dial.) "Doymak" URL 326~URL 316, **toz-** "Eskimek, harap olmak" URL 614, **tök-** "Dökmek" URL 319, **töz-** "Sabretmek, maruz kalmak" URL 314, **tur-** "Uyanmak, kalkmak" URL 332, **tut-** "Tutmak" URL 328, **tuy-** "Duymak, hissetmek" URL 340, **tüg-** "Bağlamak" URL 337, **tür-** "Sarmak, dolamak " URL 332, **tür-** İsrâf etmek, harcamak" URL 332, **tüy** ~ **tüg-** (dial.) "Dövmek, ezmek" URL 340 ~ URL 337, **tüz-** "Düzmek, düzenlemek" URL 334, **yağ-** "Yağmak" URL 775, **yağ-** "Yakmak" URL 776, **yağ-** "Hoşa gitmek, beğenilmek" URL 776, **yan-** "Yanmak" URL 782, **yan-** "Geri dönmek" URL 782, **yap-** "Bağlamak, örtmek" URL 769, **yar-** "Yarmak, doğramak" URL 772, **yat-** "Yatmak " URL 770, **yay-** "Yaymak, döşemek" URL 783, **yaz-** "Yazmak" URL 773, **yaz-** "Döşemek, yazmak" URL 773, **yeñ-** "Yenmek, galip gelmek" URL 785, **yeş-** ~ **çeç-** (dial.) Açmak, ızah etmek, çıkartmak" URL 784~URL 390, **yet-** "Yetmek, ulaşmak" URL 783, **yit-** ~ **yüt-** "Yitmek, yok olmak" URL 793.

Ö **bâk-** "Bakmak" UTİL I-141, **bâr-** " Varmak, gitmek" UTİL I-132, **bâs-** "Basmak" UTİL I-133, **bât-** "Batmak" UTİL I-135, **ber-** "Vermek" UTİL I-104, **bez-** "Bezmek, soğumak" UTİL I-96, **biç-** "Biçmek" UTİL I-123, **bik-** "(bikip yât-) "Gizlenmek" UTİL I-124, **bil-** "Bilmek" UTİL I-14, **bit-** "Bitmek, yok olmak" UTİL I-122, **bit-** "Yetiştirmek, büyümek" UTİL I-122, **bit-** (Eski) "Yazmak" UTİL I-122, **bóğ-** "Boğmak" UTİL I-168, **bók-** "Nemlenip şişmek, pörtmek" UTİL I-160, **ból-** "Olmak" UTİL I-162, **búk-** "Bükmek" UTİL I-147, **búr-** "Burmak, çevirmek" UTİL I-151, **búz-** "Bozmak" UTİL I-145, **cil-** "Yerinden kalkmak, başka yere gitmek" UTİL I-279, **ciy-** "Kirlenmek" UTİL I-278, **cóş-** "Coşmak" UTİL I-293, **çāk-** "Çatlatmak, yarmak" UTİL II-260, **çāk-** "Çekmek" UTİL II-351, **çāl-** "Çalmak (müzik), çalmak; çelmek" UTİL II-351, **çāp-** "Bir yöne tez hareket etmek" UTİL II-378, **çāt-** "Çatmak, bağlamak" UTİL II-358, **çāy-** "Yıkamak, yaykamak" UTİL II-349 çek- "Çekmek, baştan geçirmek" UTİL II-363, **çik-** " Çıkmak" UTİL II-375, **çim-** "Çimdiklemek" UTİL II-369, **çiz-** "Çizmek" UTİL II-366, **çók-** "Çökmek, çömelmek" UTİL II-385, **çóm-** "Çimmek, suya

dalmak" UTİL II-386, **çöz-** "Çözmek,uzatmak" UTİL II-385, **dón-**(Eski)" Dönmek, çevirmek" UTİL II-243, **ķāç-** "Kaçmak" UTİL II- 606, **ķāk-** Kakmak,sokmak"UTİL II-609, **ķāl-** "Kalmak" UTİL II-594, **ķân-** "Kanmak,tatmin olmak" UTİL II-597, **ķāp-** "Kapmak,ısırmak"UTİL II-599, **ķār-** Karmak,karıştırmak"UTİL II-603, **ķāt-** "Katılaştırmak"UTİL II-604, **keç-** "Geçmek "UTİL I-384, **kel-** "Gelmek" UTİL I-377, **ker-** "Germek" UTİL I-380, **kes-** "Kesmek" UTİL I-381, **ket-** "Gitmek" UTİL I-382, **key-**"Giymek"UTİL I-385, **kez-** "Gezmek" UTİL I-375, **ķil-** "Yapmak,etmek" UTİL II-578, **ķir-** "Kırmak, yontmak" UTİL II-581, **kir-** "Girmek" UTİL I- 388, **ķis-** "Kısmak, sıkmak" UTİL II-585, **ķiy-** " Kıymak, kesmek " UTİL II-574, **kóç-** "Göçmek" UTİL I-424, **kóm-**" Gömmek" UTİL I-415, **ķón-** " Konmak " UTİL II-637, **kón-** " Razi olmak, tastik etmek " UTİL I-417, **ķóp-** " Kalkmak, ortaya çıkmak " UTİL II-638, **kóp-** " Çoğalmak, şişmek" UTİL I-418, **kór-**"Görmek" UTİL I-420, **ķóş-** "Birleştirmek bağlamak" UTİL II-643, **ķóy-** "Koymak" UTİL II-632, **ķúç-** "Kucaklamak" UTİL II-628, **kúl-** "Gülmek" UTİL I-404, **ķúr-**"Kurmmak, bina etmek" UTİL II- 622, **kút-** "Beklemek"UTİL I-408, **ķúv-** "Kovmak" UTİL II-641, **ķúy-** "Dökmek, akıtmak" UTİL II-614, **kúy-** "Yanmak" UTİL I-403, **min-** "Binmek" UTİL I-465, **pis-** "Pusmak" UTİL I-588, **piş-** "Pişmek" UTİL I-591, **piş-** "Nemlenmek" UTİL I-591, **sâç-** ~ **čâç-** "Saçmak" UTİL II-71~UTİL II-380, **sâğ-** "Sağmak" UTİL II-74, **sâl-** "Bırakmak, koymak" UTİL II-66, **sep-** "Serpmek, saçmak" UTİL II-37 (<serp-!), **sev-** "Sevmek" UTİL II-32, **sez-** "Sezmek" UTİL II-33, **siğ-** "Sığmak, yerleşmek" UTİL II-60, **siķ-** "Sıkma" UTİL II-59, **sin-** "Kırılmak" UTİL II-52 (<sı-n-), **sing-** "Sinmek" UTİL II-50, **sir-** "Bir şeyle kaplamak, sırlamak" UTİL II-56, **sit-** ~ **sót-** (dial.)" Sıkıp içindekini çıkarmak" UTİL II-57~UTİL II-100, **sók-** "Sokmak, vurmak" UTİL II-100), **sók-** "Sövmek" UTİL II-96, **sól-** "Solmak" UTİL II-96, **sór-** "Sormak,emmek" UTİL II-99, **sóy-** "Soymak,kesmek" UTİL II-95, **sóy-** "Sevmek" UTİL II-95, **súķ-** "Sokmak" UTİL II-92, **sún-** "Sunmak, uzatmak" UTİL II-84, **súr-** " Sürmek, uzaklaştırmak" UTİL II-87, **súz-** "Süzme" UTİL II-82, **súz-** "Suda yüzmek" UTİL II-82, **súz-** "Boynuzla vurmak, süsmek" UTİL II-83, **şâş-**Şaşmak, heyecanlanmak" UTİL II-427, **şil-** "Soymak, yolmak" UTİL II-411, **şim-**

"Emmek" UTİL II-413, **şış**- "Şişmek" UTİL II-413, **tâm**- "Damlamak" UTİL II- 201, **tân**- "İnkar etmek" UTİL II-203, **tâp**- "Bulmak" UTİL II-204, **tâş**- "Taşmak" UTİL II-210, **tât**- "Tatmak" UTİL II-209, **tây**- "Kaymak, sınırı geçmek, ölçüyü aşmak" UTİL II-999, **teg**- "Değmek" UTİL II-152, **ter**- "Dermek, toplamak" UTİL II-166, **teş**- "Deşmek, delmek" UTİL II-169, **tiğ**- "Tıkmak, sokmak" UTİL II-192, **tik**- "Dikmek, bina etmek; ekmek" UTİL II-174, **til**- "Dilmek,doğramak" UTİL II-177, **tit**- "Ditmek, eşmek" UTİL II-188, **tiy**- "Susmak, susturmak" UTİL II-171, **tiz**- "Dizmek" UTİL II-171, **tók**- "Dökmek" UTİL II-245, **tól**- "Dolmak" UTİL II-247, **tóng**- Donmak" UTİL II-249, **tós**- "Bağlamak, geçit vermemek" UTİL II-254, **tós**- "Çocuğu çış tutmak" UTİL II-254, **toy**- "Doymak" UTİL II-244, **tóz**- "Dağılmak, harap olmak" UTİL II-243, **túğ**- "Doğurmak" UTİL II-241, **túg**- "Düğümlemek" UTİL II-217, **túr**- "Ayağa kalkmak, ayakta olmak" UTİL II-226, **túş**- "İnmek, düşmek" UTİL II-237, **tút**- "Tütmek" UTİL II-233, **túy**- "Duymak, hissetmek" UTİL II-220, **túy**- "Ezmek, parçalamak" UTİL II-221, **túz**- "Düzmek vücuda getirmek" UTİL II-220, **yâğ**- "Yağmak" UTİL I-267, **yâk**- "Yakmak" UTİL I-265, **yân**- "Yanmak" UTİL I-259, **yân**- "Dönmek" UTİL II-484, **yâp**- "Yapmak, bina etmek" UTİL I-260, **yâr**- "Yarmak, bölmek" UTİL I-262, **yât**- "Yatmak, yerleşmek" UTİL I-263, **yây**- "Yaymak, döşemek" UTİL I-255, **yâz**- "Yaymak, açmak" UTİL I-254, **yâz**- (Eski) "Günah işlemek" UTİL I-254, **yeç**- ~ **yeş** ~ **çeç**- (dial.) "Bağını çözmek, açmak, izah etmek" UTİL I-251- ~ UTİL I-252~ UTİL II-365, **yel**- "Harekete gelmek, esmek" UTİL I-246, **yeng**- "Yenmek, galip gelmek" UTİL-248, **yet**- "Yetmek, ulaşmak" UTİL I-251, **yiğ**- "Yığmak" UTİL I-351, **yik**- "Yıkma" UTİL I-350, **yir**- "Arasını açmak, germek" UTİL I-349, **yit**- "Yitmek" UTİL I-350 **yón**- "Yontmak" UTİL I-354, **yóy**- "Yorumlamak" UTİL I-352, **yóy**- (Az kullanılır) "Mahvetmek, yok etmek" UTİL I-352, **yúl**- "Yolmak" UTİL II-466, **yúm**- "Yummak" UTİL II-468, **yúr**- "Yürümek" UTİL II-472, **yút**- "Yutmak" UTİL II-473 **yút**- "Başarı kazanmak" UTİL II-474, **yúv**- "Yıkamak" UTİL II-461, **yúz**- (bk. súz-) "yüzmek" UTİL II-465.

Bir Ünsüz, Bir Ünlü ve İki ünsüzden İbareti Fiiller:

U **bört**- "Şişmek, pörmek" URL 208, **çért**- ~ **çert**- (dial.) "Çak çak vurmak, parmakla

vurmak" URL 403- ~ URL 390, **jirt-** ~ **yirt-** "Yırtmak, koparmak" URL 488~URL 802 (<yır-t- !)
ķāyt- "Geri dönmek" URL 593 (<kay-t- !), **ķork-** "Korkmak" URL 602 **ķuyt-** (dial., bk. kurut-) "Kurutmak" URL 618, **sürt-** "Silmek, silip temizlemek, sürtmek" URL 522, **tart-** "Çekmek" URL 271, **türt-** "Dürtmek" URL 330,

Ö **bórt-** "Pörmek, yeşermeye başlamak" UTİL I-165, **çert-** "Parmakla vurmak, takıldatmak" UTİL II-364, **ķāyt-** "Geri dönmek" UTİL II-542, **kert-** "Kırıp kesip parçalamak" UTİL I- 381, **ķirk-** "Kırmak, kesmek" UTİL II-583, **ķórķ-** "Korkmak" UTİL II-641, **sānç-** "Sapmak" UTİL II-20, **súrt-** "Silip temizlemek, sürtmek" UTİL II-88, **tārt-** "Çemek" UTİL II-207, **türt-** "Dürtmek" UTİL II-229, **yānç-** "Vurup ezmek, ezerek taneyi çıkarmak" UTİL II-484, **yirt-** "Yırtmak, koparmak" UTİL I- 349

TÜREMİŞ FİLLER

A- İSİMLERDEN TÜREMİŞ FİLLER

B- FİILDEN TÜREMİŞ FİLLER

A-İSİMDEN TÜREMİŞ FİLLER

Eklemeli bir dil olan Türkçenin fiil türetme yollarından biri, isim kök ve gövdelerine isimden fiil yapım eklerini getirerek fiiller teşkil etmektir.

İSİMDEN FİİL YAPMA EKLERİ

-a/-e-

-ä-

-a/-e-(U), -ä-(Ö) eki, sonu ünsüzle biten isim, sıfat ve taklidî kelimelerden fiil türetir. Ek, her iki şivede de özellikle tek heceli kelimelere getirilir. Ekin birden fazla heceli kelimelere -bilhassa taklidî kelimelere getirilişi- Özbek Türkçesi'nde daha yaygındır. Taklidî kelimelerin dışındaki birden fazla heceli kelimeler -a/-e-, -ä- ekini aldıkları zaman, ikinci hecedeki vurgusuz dar ünlüyü düşürürler U: kıyna-(< kıyın-a-), orna- (< orun-a-), oyna- (< oyun-a-): Ö; kıynä- (< kıyın-ä-), örnä- (< orun-a-), öynä- (< oyun-a-).⁽¹⁾ Bu ses hadisesi, taklidî kelimelerden türetilmiş fiillerde görülmez. Bunda büyük ölçüde, üç ünsüzün yan yana getirilmemek istenmesi etkili olsa gerek. U: güñgüre-pildira-, pitira- Ö: qäldirä-, pärpirä-, säldirä-, midirä- .

Ek, Uygar Türkçesi'nde açık heceye tekabül ettiği zaman i'leşir; atimak (<at-a-mak), cönimek (<cön-e-mek) vb. Bu şekilleri, isimden fiil yapma eki -i- ile türemiş şekillerden ayırmak için, bunların çatı eki almış şekillerine veya -ş- fiilden isim yapma

1) Verilen örneklere benzer olmasına rağmen *yoğunamak* fiilindeki ikinci hece ünlüsünün düşmediği görülür. Bunun sebebi, isim tabanının ikinci hecesinin aslında geniş ünlülü olmasında gizlidir: yoğunä- "Ölçüsü, miktarı artmak"< yoğun-a-, yoğun "büyük, iri URL. 789).

eki almış şekillerine bakılır. Her iki şekilde de ekin hecesi kapalı hece durumuna geçtiği için ek, aslî özelliğini yansıtır.

Her iki şivede de işlek olan bu ek, Uygur Türkçesi'ne göre, Özbek Türkçesi'nde daha yaygındır. Toplam 108 örnekten 37'si ortak, kalanlardan 41'i Özbek Türkçesi'ne, 30'u Uygur Türkçe'sine aittir.

Ek bazen geçişli (U: çüşe- "Rüyasında görmek", örte- "Yakmak", Ö: sänä- "Hesaplamak", tilä- "Dilemek"), bazen geçişsiz (U: kava- "Havlamak", yola- "Yaklaşmak"; Ö: ünä- "Bir şeye razı olmak", yaşä- "Yaşamak") fiiller türetir.

-a/-e-, -ä- eki ile türetilmiş fiiller şunlardır:

âş-a-	(Ö) "El ile sıkıştırıp yemek" UTİL I-554.
at-a- (U), ät-ä-	(Ö) "Ad koymak, ad vermek" URL 19, UTİL I-61.
bez-e-	(U) "Bezemek, süslemek" URL225 (<bediz-e-, bediz "süs" EDPT 310)
boş-a-(U), bós-ä-	(Ö) "Boşalmak, kurtulmak, işsiz kalmak" URL 210, UTİL-166.
bút-ä-(Ö), put-a-	(U) "Budamak" UTİL I-154, URL 257.
cävdür-ä-	(Ö) "Kurtuluş veya sığınma ümidiyle bakmak" UTİL I-268 (<cävdür-ä-, bk. cävdür cävdür kâramâk "Kurtuluş veya sığınma ümidiyle bakmak" UTİL I-268)
cön-e-(U)-, cón-ä-	(Ö) "Yola çıkmak, yönelmek" URL 369, UTİL I-292 (<cön-e-, cón "Cihet, yön" UTİL I 292).
çaķna-(U), çäķnä-	(Ö) "Işıdamak, parlamak" URL I-384, UTİL II-360 (<çaķın-a-, çäķın "Şimşek, ışın" LÇ 148)
çen-e-	(U) "Kıyaslamak, karşılaştırmak" URL I-406 (<Çen-e, çen "Ölçü" URL 406)
çúldür-ä-	(Ö) "Şaldır-şuldur akmak" UTİL II-382 (< şuldur-a-, şäldür-şúldür "Taklit" UTİL-394)
çüş-e-	(U) "Rüyasında görmek, rüyasını görmek" URL 400 (<çüş-e- çüş "Düş" URL 400)

- dâvdir-â- (Ö) "Dengesini kaybetmek, sendelemek" UTİL I-230
(<dâvdir-â-, dâvdir "Deli gibi hareket eden" UTİL I-230)
- dildir-â- ~ diydir-â- (Ö) "Soğuktan titremek" UTİL I I-225 UTİL I-224 (< dildir-e)
- en-â- (Ö) "Enemek" UTİL II-466 (<en-e, en "Bellik, damga" UTİL II-466)
- gâldir-â- ~ kâldir-â- (Ö) "Dili dönmemek, konuşamamak" UTİL I-184 ~ UTİL I-360 (<gâldir-â-, gâldir "Âşık, divane, deli" UTİL I-184)
- ġildir-â- (Ö) "Dönerek hareket etmek (Dairemsi şeyler hk.) UTİL II-658 (<ġildir-â-, krş ġildir-lâ- "Dönerek hareket etmek, pervane olmak" UTİL II-658)
- ġöldir -â- ~ ġúldir-â-(Ö),
ġudur-a- (U) "İşitilir-işitilmez seviyede konuşmak" UTİL II-665 URL 564 (< guldur-a- , bk. ġúldúr ġúldúr kılmâķ "bk. ġúldirâmâķ " UTİL II- 665)
- ġúldúr-â- (Ö) "ġúldúr ġúldúr ses çıkarmak" UTİL I- 196
- ġüñgür-e- (U) "Dili dönmemek, vağ vağ etmek" URL (< ġüñgür-e-, küñgür "Davul sesini taklit, boğuk sesler" KS I-539)
- kâldir-â- ~ ġâldir-â- (Ö) "Kaldır kuldur ses çıkarmak" UTİL II-544 (<kâldir-â-, kâldir-kúldir "Taklit" UTİL II-544)
- ķan-a-(U), ķân-â- (Ö) "Kanamak" URL 592, UTİL II-596
- ķav-a- (U) "Havlamak" URL 593
- kävş-â- (Ö) "Sesli çiğnemek, Geviş getirmek" UTİL I-357 (<kävş-â-, kävş "geviş" UTİL I-357)
- ķiy-na-(U) ķiy-nâ- (Ö) "Eziyet vermek, ızdırap çektiirmek" URL I 632, UTİL II-574 (< ķiyın-a-, ķiyin "Zor, güç, mihnetli" URL 632, UTİL II- 573)

- ķorġa- (U) "Korunmak, savunmak" URL 601 (<ķoruġ-a-, ķoruġ "Korunma KB 271)
- ķúldúr-ä- (Ö) "Kaldır kuldur ses çıkarmak" UTİL II-616 (<ķúld r-ä-, kälđir- kúldir "Taklit" UTİL II-544)
- ķúrķúr-ä- (Ö) "Kur kur diye sis çıkartmak" UTİL II-626 (< ķúr-ķúr-ä-, ķúr- ķúr "Ötme sesi" UTİL II-626)
- ķüç-e- (U), ķüç-än- (Ö) "Bütün gücünü seferber etmek, bütün gücüyle hareket etmek" URL 661, UTİL I-409
- maķta- ~ maķta-(U),
mäķtä- (Ö) "Methetmek, övmek" URL 695, UTİL I-456 (< medh-e-, mädh "Övme" UTİL I-439)
- midir-a- (U) "Kımıldanmak, yerinden oynamak" URL 725 (< midir-a- mıdır "Hareket, kımıldanma" KS I-654, midirlamak "Kımıldanmak" URL 725)
- mildir-ä- (Ö) "Az miktarda ve sakin akmak" UTİL I-463 (kış. midira- URL 725)
- mil-e- (U) "Çamura bulamak, kirletmek URL 727)
- oç-a- (U) "Avuçlamak" URL 93 (<avuç-a-; avuç>oç ESTY I- 409)
- orna-(U), órnä- (Ö) "Yerleşmek, yerini sağlamlamak, oturmak" URL 96, UTİL II-513. (<orun-a-, órin "Yer, mekan" UTİL II-511)
- ot-a-(U), ót-ä- (Ö) "Yabancı otlardan ayıklamak, çapalamak" URL 91, UTİL II-517.
- oyna- (U).óynä- (Ö) "Oynamak, oyalanmak" URL 115, UTİL II-500 (< oyun-a-, oyun "Oyun" URL 116)
- ört-e- (U) "Yakmak, ateşlemek, kundaklamak" URL 95 (<ört-e- SİGTY 432 ört "Yangın" KS I-614)

- öt-e- (U) "Ödemek" URL 91 (<öt-e, öt~öd " Vazife, borç"ESTY I-505)
- pärpir-ä- (Ö) "Parıldamak, parlayarak yanmak" UTİL I-575 (<parpir-a-parpur "Işık veya parlak nesnelerin her tür parlatma hali" UETİL I-626)
- pildir-e- (U) "Dönmek, dönüp durmak; sık sık hareket etmek" URL 267 (<pildir-e- <fildir-a-, pildir "Tez hareket etme, dönme hali" UETİL I-804)
- pirpir-ä- (Ö) "Titrer gibi sık sık hareket etmek" UTİL I-587 (<pirpir-ä- pir pir "Kuşun kanadının çıkardığı ses" UTİL I-587)
- pitir-e- (U) "Dağılmak, yayılmak, toz haline gelmek" URL 264 (< pıtır-a-, pitir"Yerinde duramayan, tez hareket eden" UETİL I-781)
- saçra- ~ çaçra- ~
çaçira-(U), säçrä- (Ö) "Sıçramak" URL 493~URL 381, UTİL II-29 (<saç-ar+a-EDPTC 798)
- san-a-(U) sän-ä- (Ö) "Saymak, hesaplamak" URL 502, UTİL II-18 (< san-a-, san "Sayı" URL 501)
- sıktä- (Ö) "Ağlamak" UTİL II-59. (<sıgıt-a-, sıgıt "Ağlama ağlayış" DLT 102)
- súv-ä- ~ şúv-ä- (Ö) "Sıvamak" UTİL II-80- UTİL II-430 (< suv-a-, EDPTC 785, SİGY 432)
- şäldir-ä- (Ö) "Şaldır şuldur ses çıkarmak" UTİL II-394(<şäldir-ä-şäldir-şüldir "Taklidî ses" UTİL II-494)
- şävdir-ä- (Ö) "Çağıldamak" UTİL II-421 (<şävdir-ä-, krş. şäv "Şiddetli akan suyun çıkardığı ses" UTİL II-420)

- şildir-ä- ~ cildir-ä- (Ö) "Azıcık akmak" UTİL II-411, UTİL I-279 (< şildir-ä-)
- tâş-ä- (Ö) "Yere indirmek, indirip bırakmak" UTİL II-137
(<tâş-ä-, tâş "dış, sırt" UTİL II-136, tâş-lä- "Yere indirmek" UTİL II 138)
- terçil-ä- (Ö) "Buğudan hasıl damlalarla kaplanmak" UTİL II-167
(<terçil-ä-. terçil "Çabuk terleyen, çok terleyen" UTİL II-167)
- til-e- (U), til-ä- (Ö) "Dilemek, istemek" URL 355, UTİL II- 176)
- tiş-ä- (Ö) "Diş çıkarmak, dişini çarklamak" UTİL II-190
- tüş-e- ~ çüş-e- (U) "Kösteklemek, bukağılamak" URL 535~URL 400 (<tuş-a- EDPTC 561, tuş "Toka,halka" EDPTC 588)
- tün-e- (U), tün-ä- (Ö) "Tünemek, geceleme" URL 340, UTİL II-223 (<tün-e- tün "Gece" URL 340)
- tüz-e- (U), tüz-ä-l- (Ö) "Düzeltnmek, tamir etmek" (tüzäl- "Düzelmek") URL 335, UTİL II-219
- uçra-(U), úçrä- (Ö) "Rastlamak, karşılaşmak" URL 118, UTİL II-287
(<uçur-a- uçur "Tesadüf" ESTY G 15)
- ul-a-(U), úl-ä- (Ö) "Ulamak, bağlamak" URL 134, UTİL I 271, (<ul-a- SİGTY 432, ul "Dip zemin" EUTS 264)
- un-a-(U), ún-ä- (Ö) "Bir şeye razı olmak, itaat etmek" URL 138, UTİL II-276
(<un-a-, unsuz "Tasvipsiz, olmaz" EUTS 266)
- väldir-ä- (Ö) "Ağzına geldiği gibi konuşmak" UTİL I-171 (< väldir-ä-, väldirväsär "Lafının yönü olmayan" UTİL I-171)
- yal-a- (U), yäl-ä- (Ö) "Yalamak" URL 779, UTİL II-478
- yaş-a- (U),yäs-ä- (Ö) "Yaşamak, ömür sürmek" URL 774. UTİL II-490
- yığnä- (Ö) "Yığmak, toplamak" UTİL I-351 (<yıgın-a-, yığın "Toplantı, meclis" UTİL I-350)

yoğun-a- (U) "Ölçüsü, miktarı artmak" URL 789 (< yoğun-a-, yoğun "Büyük, iri" URL 789 .

yol-a- (U), yól-ä- (Ö) "Yakına gelmek, yaklaşmak" URL 792, UTİL I-353
(<yol-a-, yol "Yol, çizgi, kere" URL 791)

Şu örneklerde de -a/-e-, -ä- ekinin varlığı muhtemeldir:

batna-(U) "Kızmak, öfkelenmek" URL 184 (<bat-ın-a-, batın "Öfkeye batmış"?,
pat- "Batmak, dalmak" URL 238), **búlä-** (Ö) "Bulamak" UTİL I-148 (<bul-a-!, bul
"Nem tesiriyle bozulmak, kokmak" UETİL 505, bul "Poyra, ağırşak" URL 222; krş. bulga-
(U), bülgä-(Ö) "Bulamak URL 222, UTİL I-149), **çüde-** (U) "Zayıflamak, zayıflıktan
avurtları çökmek" URL 370 (<cut-a-, cut "Kırgın, kırılma" KS I-234), **çarçä-** (Ö)
"Yorulmak, yıpranmak" UTİL II-357 (< çarç-a-, çarç "Taklit" !), **çida-** (U) "Ses
çıkartmamak, sabretmek" URL 407 (< çit-a-, çit "Taklit" !, < çid-a- TM. 45), **çirpirä-**
(Ö) "Devamlı dolanarak uçmak" UTİL I-372 (<çirpir-a-, çirpir "Taklit"!), **esne-**(U)
esnä- (Ö) "Esnemek" URL 74, UTİL II-454 (<esin-e- EDPTC 249), **hora-** (U) "Azalmak,
küçülmek zayıflamak" URL 425, **kāmä-** (Ö) "Kuşatmak, çevirmek" UTİL II-547
(<kām-a-, krş. kāmsä-~kāmra- "Kuşatmak" UTİL II-548), **katna-** (U), **kātnä-** (Ö) "Belli
aralıklarla gidip gelmek, işlemek" URL 576, UTİL II- 561 (<kātın-a- EDPTC 603),
kine- (U) "Kederlenmek, özlemek" URL 673 (<kin-e-, kin "Sonra, son; güzel koku,
gelecek" EUTS 110), **kişne-** (U), **kişnä-**(Ö) "Kişnemek" URL 672, UTİL I-390 (<kişen-
e-, kişen "Bukağı, zincir" EDPTC 754), **pele-** (U) "Alt tarafını kesmek, keserek kısaltmak"
URL 251 (< pel-e-, pel= sel-pel "Az, azıcık" URL 251), **sava-** (U) "Vurmak,
kamçılama URL 503 (<sap-a-!, sap "Sap" URL 452), **sekre-** (U) "Atlamak, aşmak" URL
508. (<sekir-e-, sekir "Sıçramak, atlamak" KS II-643), **serpā-**(Ö) "Darbe indirmek,
vurmak" UTİL II-40 (<zarb-a-, zarb "Darbe" UTİL I-229), **téce-**(U) "Tasarruf etmek,
saklamak, korumak" URL 42 (<tinç-e-, krş. tinçlik bk. teçlik "Dinçlik, rahatlık" URL
342), **tora-** (U) "Etrafını duvar, çit vb. ile çevirmek, kapatmak" URL 314 (<tor-a-!, tor
"Ağ, şebeke" URL 313, krş. torla- "Örmek, onarmak" URL 313), **tóşä-** (Ö) "Döşemek"
UTİL II-259 (<tóş-e-!, tóş "Döş, bağır" UTİL II-259), **túsä-** (Ö) "Bir kimseyi veya nesneyi

çok istemek" UTİL II-230 (tus-a-!, Moğolca?, tusu ~ tusug " Fayda, menfaat" KB 469) **tüge-** (U), **túgä-** (Ö) "Tükenmek, bitmek" URL 388, UTİL II-216 (<tük-e-, tük "Bin, çok fazla" DTS 595) **tirna**(U), **tirnä-** (Ö) "Tırmalamak, sıyırmak" URL 350, UTİL II-186 (<tarım-a- EDPTC 550), tarmak>tırñak EDPTC 550, tırmak ~ tırnak URL 350 **yaşna-** (U), **yāšnā-** ~ **cāynā-**(Ö) "Yapraklanmak, çiçek açmak, gelişmek" URL 774, UTİL II-491, UTİL I-270 (< yaşın-a-!, yeş- ~ çeç- (U,Ö) "Bağını açmak, izah etmek, çıkartmak" URL 74- URL 39, UTİL I-252~UTİL II-365), **yúmşā-** (Ö) "Yumşamak" UTİL II- 468 (<yumuş-a-, "Yumşak" mânâsında bir "yumuş" isminden türemiş olmalı.)

-a/-e,-ä- isimden fiil yapma eki ile türetilmiş bazı fiillerin sadece -l-, -n-, -r-, -ş- ve -t- fiilden fiil yapma ekleri ile genişletilmiş şekillerine rastlanmaktadır. Birleşik ek özelliği gösteren bu şekillerle türetilmiş fiiller çok değildir. Bu fiillerde mânâyı etkileyen ek, fiilden fiil yapma ekleridir.

-al/-el-, -äl- eki ile türetilmiş örnekler şunlardır:

- az-a-l- (U) "Azalmak, küçülmek, eksilmek" URL 33
- kör-e-l- (U) "Gıpta etmek, kıskanmak" URL 468
- óng-ä-l- (Ö) "Asıl haline gelmek, düzelmek" UTİL II-507 (<óng-ä-l- krş. ónglä "Yoluna koymak, düzeltmek" UTİL II-507
- yok-a-l- (U), yók-ä-l- (Ö) "Gözden kaybolmak, yok olmak" URL 790, UTİL I-355
- yön-e-l- (U), yón-ä-l (Ö) "Yönelmek, yollanmak" URL 792, UTİL I-354 (krş, cöne- ~ cónä- "Yönelmek" URL 369, UTİL I-292)

-an- , -än- eki ile türetilmiş örnekler şunlardır:

- gódr-ä-n- (Ö) "Kendi kendine konuşmak" UTİL II-667 (<gódúr-ä-n-, krş. gúdúr-lä- "Hoşnutsuzluk babında, başkasının duymayacağı şekilde konuşmak" UTİL II- 664)
- úyg-ä-n- (Ö), oyğ-a-n-(U) "Uyanmak, ayağa kalkmak" UTİL II-270 URL 113 (<udık-a-n-, udık "uyku" EUTS 262)

-ar-/er-, -är- eki ile türetilmiş örnekler şunlardır:

- çav-a-r- (U) "Kızartmak, kırmızılaştırmak" URL 388 (< çav-a-r, çav "Hastalık, sıcak" URL 388, çavlı "Ateşte yakılan meyve kabukları" DLT 29)
- suv-a-r- (U) "Sulamak, su vermek" URL 528 (<suv- a-r-, TDF 192)
- şim-ä-r- (Ö) "Arkaya kaydırılıp yukarıya çekmek (giyecek hk.)" UTİL II. 412 (<şim-ä-r-, şim "Gövdenin bele kadar olan kısmına giyilen giyecek" UTİL II-412)
- tis-ä-r- (Ö) "Geri yürütmek, geri bastırmak" UTİL II-188 (<tis-ä-r-, tis "Atı geri bastırırken çıkartılan ses"UTİL II-188)
- óng-ä-r- (Ö) "Kolay hale getirmek, düzeltmek" UTİL II-507 (< óng-ä-r-, ong "Sağ, münasip, iyi " KS II-591, óngär- bk. ónglä- "Kolay hale getirmek" UTİL II-507)

Şu örneklerde de -ar-/er-, -är- ekinin varlığı muhtemeldir:

- bäcär- (Ö), bécir- (U) "Eda etmek, yerine getirmek" UTİL I-72, URL 223 (<bec-er- TG 208) iger-(U), yigir- (Ö) "Egirmek" URL 174, UTİL I-374 (< ig-e-r-, ig ~ yig "İğ, mil, ok" URL 174)

-aş-, -äş- eki ile türetilmiş örnek şudur:

- yân-ä-ş (Ö) "Yanaşmak" UTİL I-258 (<yân-ä-ş-, krş. yändäş- "Yanaşmak" UTİL I-258)

-at-, -ät- eki ile türetilmiş örnekler şunlardır:

- esk-a-t- (U) "Kuvvetlenmek , olgunlaşmak; yardıma gelmek, güç durumdan kurtarmak" URL 72 (<asığ-a-t-, asığ "Fayda, menfaat" URL 37)
- úyg-ä-t- (Ö), oyğ-a-t (U) "Uyandırmak" URL 113, UTİL II-270 (<udık-a-t-, udık "Uyku" EUTS 262, krş.uyğan- (U), óyğän-(Ö) "Uyanmak" URL 113, UTİL II-270)

sāvķ-ä-t- (Ö) "Üşütmek, soğuk almak" UTİL II-64, (<sāvúk-ä-t-, sāvúk "Soğuk" UTİL II- 63) .

yok-a-t-(U),yók-ä-t- (Ö) "Kaybetmek, yok etmek, tüketmek" URL 789, UTİL I-356
(< yok-a-t- ~ yok-ad-, Fiil , Eski Türkçe'de yokad- ~ yokat- şekillerinde yazılıdır. bk. EUTS 301, krş. yókal-(U), yókäl- (Ö) "Gözden kaybolmak, yok olmak" URL 790, UTİL I-355)

-ar-/er-, -r-

-är-, -r-

-är-/er-, -r- (U), -är-, -r- (Ö) eki, bilhassa sıfatlardan fiil türetir. Ünlü ile biten kelimelere -r, ünsüz ile biten kelimelere -ar-/er-, -är- şekli getirilir. Bu ek, bazı Türkoloji araştırmalarında⁽¹⁾ -ir-, -ur- isimden fiil yapma eki ile bir kabul edilmiştir. (bk. § -ir-, -ur-) Fakat genel kanaat bu şeklin -ir-, -ur- ekinen ayrı incelenmesi yönündedir.⁽²⁾ Ayrıca Z. Korkmaz'da -ar-/er-, -r- ekinin menşei "Olmak, yapılmış olmak, mevcut olmak, bulunmak" mânâlarını veren "er-" yardımcı fiiline bağlar.⁽³⁾

İşlek olmayan bu ek ile türetilen fiiller, her iki şivede de mânâ ve getirildiği tabanlar bakımından uyum içindedir. Toplam 19 örnekten 10'u ortak, kalanlardan 5'i Uygur Türkçesi'ne, 4'ü de Özbek Türkçesi'ne aittir.

Ek, failde meydana gelen değişiklikleri gösteren geçişsiz fiillir türetir. çavar-, ongar-suvar- gibi örneklerde de aynı yapıda benzer bir ek görülür, fakat bu örneklerdeki ekin -a-/e- isimden fiil yapma eki ile -r- fiilden fiil yapma ekinin birleşmesinden meydana geldiği anlaşılmaktadır.⁽⁴⁾ Bu fiillerin geçişli mânâ ifade etmeleri bu ayrımın yapılabilmesini sağlar. {(bk. § -a-/e-(-ar-/er-))}

1) Ö 51, ADDŞF 116-117

2) ÖTG 370, F 11, ÖSG 76

3) GİFTE 5

4) TDF 181

-ar-/er-, -r-; -är-, -r- eki ile türetilmiş olan fiiller şunlardır:

- aķ-ar-(U), âķ-är- (Ö) "Ağarmak, rengi solmak" URL 41, UTİL I-557
- añķ-ar- (U) "Kendini yitirmek, şaşırmaq, ağzını açıp bakmaq"
URL 43 (< añķ-ar- ESTY I- 157, añķ bol- "Hayran
olmaq" TDS 44)
- boz-ar-(U) bóz-är- (Ö) "Bozarmak" URL 208, UTİL I-158
- eski-r- (Ö) "Eskimek" UTİL II-453 (krş. eskire- "Eskimek"
URL 73)
- ķäbä-r-~ ķävä-r-(Ö)
- ķapa-r- (U) "Kabarmak, şişmek" UTİL II-530~UTİLI-531, URL 572
- ķaş-ar- (U) "Kütleşmek, kütleştirilmek" URL 585, (<ķaş-ar-, ķaş-la-
"Kaşımak" URL 586, ķaşı- "Kaşımak" KS II-415 fiilleri
bize bir kaş isminin varlığını gösterir.)
- ķayġu-r-(U), ķäyġü-r- (Ö) "Kaygılanmak, elem çekmek" URL 595, UTİL II-543.
- keksä-r- (Ö) "Yaşlanmak, kocamak" UTİL I-376 (<keksä-r-, keksä
"Yaşlı, kocamış" UTİL I-376)
- ķışķa-r-(U), ķışķä-r- (Ö) "Kısalmaq, eksilmek, azalmak" URL 628, UTİL II-587
(<ķışķa-r-, ķışķa, ķışķä "Kısa küçük" URL 627, UTİL II-
578)
- ķiz-ar-(U), ķiz-är- (Ö) "Kızarmak, kızıl renge girmek, utanmaq" URL 625, UTİL
II-570(<ķiz-ar-, ķiz "Sıcak, kız" EUTS 178)
- kök-er-(U), kók-är- (Ö) "Göğermek, mavileşmek" URL 652, UTİL I-413
- óng-är-(Ö), öñġ-er- (U) "Öne doğru eğilmek" UTİL II-506, URL 108 (<öñġ-er-, óng
"Ön" UTİL II-506)
- özġe-r-(U), ózgä-r- (Ö) "Değişmek, başkalaşmak" URL I 100, UTİL II 496
(<özġe-r-, ózgä "Başka" UTİL II-496)
- sarġar- ~ saġay- (U) "Sararmak" URL-494~ URL 496 (<sarġ-ar-, sarġ "sarı"
URL 495)

yaş-ar-(U), yaş-är-	(Ö) "Gençleşmek, genç görünmek" URL 774, UTİL I-264 (<yaş-ar-, yaş "Genç" UTİL I-264)
yäş-är-	(Ö) "Yeşermek, yaş hale gelmek" UTİL II- 491 (<yaş-ar-, yaş "Yaş, taze, yeşil" EUTS 289)
taza-r-	(U) "Tazelenmek, temizlenmek" URL 274 (<taza-r, taza "Taze, temiz, yeni" URL 273)

Şu örneklerde de -ar-/er-, -är- -r- ekinin varlığı muhtemeldir:

gäzär-~gezär-(Ö) "Bir dış tesirden rengi uçmak, bozarmak" UTİL I-183~UTİL I-188
(<gäzär-, gäz "Gaz, ince şeffaf kumaş" UTİL I-182) **ülgür- ~ ülger-(U)** "Vakit ayırmak,
yetiştirmek, bir şeyi yapabilmek" URL 134 (<ülge-r-~ ülüg-er-!, ülg "Örnek, numune,
ülgüde- "Ot ayırmak" URL 13, ülüg "Pay, hisse, nasip" DLT 137)

-ay-/ey-, -y

-äy-, -y-

Eski Türkçe'deki -ad-/ed- isimden fiil yapma ekin devamı olan -ay-/ey-, -äy-, -y- eki, her iki şivede de işlek ve canlı bir isimden fiil yapma ekidir. Ünlü ile biten tabanlara -y- ünsüz ile biten tabanlara -ay-/ey-, -äy- şekli getirilir.

Yapısında bu ekin bulunduğu aşikâr olan fiillerin kök veya gövdesini tespit etmekte güçlükle karşılaşılır. Özellikle Özbek Türkçesi'nde karşımıza çıkan bu meselenin esas sebebi bir takım ses hadiseleridir: búkçäy-~ múşşäy-~şúmşäy-(Ö), búkray-(Ö) "Kamburunu çıkarır şekilde eğilmek, bükülmek"; tikkäy-~ tikräy-(Ö) "Dik durmak"; túmsäy- ~ túmşäy- ~ túmtäy-(Ö) "Surat asmak" vb. Bu çok şekillilik, bir birleşik ek arayışını doğurmuştur. Bazı kaynaklarda, ekten önceki ünsüz, ekin bünyesine dahil edilerek bunlar (-çay/-çey, -şay/-şey, -kay/-key, -ray-, tay)-ay-/ey-, -äy- ekinin varyantları olarak kabul edilmiştir.⁽¹⁾ Bu şekiller, daha çok, Özbek Türkçesi'nde görülür.

-ay-/ey-, -äy- -y- eki, umumiyetle, sıfatlara getirilerek onlardan yer yer dönüşlü mânâlar veren fiiller türetir.

1) TUŞM, 78-79

Bu ek ile türetilmiş örnekler şunlardır:

- aķ-ay- (U) "Gözlerini ağartmak" URL 41
- ala-y- (U), âlâ-y- (Ö) "Hayret ve şaşkınlıkla bakmak, gözlerini belirtmek"
URL 46, UTİL I-529 (<ala-y- ,krş. âlâ-kûlâ bôlmâķ
"Çok açılmak göz hk." UTİL I-529)
- ângrây- ~ âğrây- (Ö) "Hayret ve şaşkınlıktan gözlerini açarak bakmak"UTİL
I-46- UTİL I-49 (<añ+ır+ay- ESTY I-156, krş.ânķây-UTİL
I-49)
- ânķây- (Ö) añķay-
~ hañķay- (U) "Ağzını açarak, hayranlıkla veya şaşkınlıkla bakmak"
UTİL I-49,URL 44-URL 753 (<añķ-ay- ESTY I-154, hañ
"Ağzı açık, şaşırmış" URL 753 krş. anķ bol- "Hayran olmak"
TDS 44, añķar- "Şaşırmak, ağzını açıp bakmak" URL 43)
- az-ay-(U), âz-ây- (Ö) "Azalmak, seyrelmek, zayıflamak" URL 34, UTİL I-225
- bezirey-(U), bezrây- (Ö) "Hırsıla bakmak, gözünü kısarak bakmak" URL 225, UTİL
I-97 (<bezir-ey- <bezerey-! bezer=azar bezer "Rahatı
kaçan, güç duruma düşen" KS I-114)
- búķây-~múşşây-~şúmşây-(Ö),
múkçey-~şümşey- (U) "Kol kısımlarını çıkarıp gögsü içeri çekerek eğilmek,
büzüşmek" UTİL I-148 ~UTİL I-486~UTİL II-432, URL
719~ URL 552 (<büküş-ey-, büküş "Biraz kamburlaşmış,
azıcık arkası çıkık olan" KS I-154)
- búkrây- (Ö) "Kamburunu çıkarır şekilde eğilmek" UTİL I-148,
(<bükür-ây- búkúr ~ búkri "Eğri, eğilen" UTİL I- 148,
krş. búķây- UTİL I-148)
- cúnc-ây- (Ö) "Soğuktan veya hastalıktan büzüşmek" UTİL I-291
(<cúncây-, krş. cúnci- ~ cúnciķ- "Soğuktan veya
hastalıktan göğsünü içeri çekmek, büzüşmek" UTİL I-291).

- çalğa-y- (U) "Geriye doğru yaslanmak" URL 386 (<çalğa-y-, çalğa "Yanı üstte, sırtı üstte" URL 386).
- çiñ-ay- (U) "Sağlamlaşmak, güçlenmek" URL 413 (<çiñ-ay-, çiñ "Güçlü, sağlam" URL 413).
- çókķäy~ çónķäy- (Ö) "Çömelmek, diz çökmek" UTİL II-389 UTİL II-387 (<çókķä-y-, çók~ çókķä (túşmāk)~ çókķälä- "Çömelmek, diz çökmek" UTİL II-385).
- çoñ-ay- (U) "Artmak, çoğalmak, büyüme, güçlenmek" URL 395 (<çoñ-ay-, çoñ "Büyük, iri, görkemli" URL 395).
- çokça-y- ~ çoñça-y- (U) "Dik çıkmak, dik durmak, dik görünmek" URL 395 (< çokça-y-, çokça "Zirve, tepe başı" URL 395).
- dok-ay- (U) "Eğilmek, bükülmek, katlanmak" URL 448 (<dok-ay-, dok "Eğri, kambur" URL 448).
- dümçe-y- (U) "Belini bükme" URL 454 (< dümçe-y-, dümçe "Bel, arka" URL 454).
- ğólä-y- (Ö) "Çok açılmak, belermek (Göz hk.)" UTİL II-667 (<ğúlä-y-, kşş. âlä-ğúlä bólmāk "Çok açılmak (göz hk.)" UTİL I-529).
- ğunğay- (U) "Kederlenmek, daralmak" URL 565 (<ğunğa-y-, ğunğara- bk. ğunğay- URL 565, gung "Tat, dilsiz" UTİL I-199).
- hürpey-(U), hürpäy- (Ö) "Dik hal almak, ürpermek" URL 765, UTİL II-552 (<ürp-ey-, ürp "Eksiyip bozulan kırmızın koyu maddesi" KS II-792).
- ķara-y-(U), ķarä-y- (Ö) "Kararmak" URL 581, UTİL II-600
- ķalçay- (U) "Yayılmak, genişlemek, açılmak" URL 636 (<ķalça-y-, ķalçara- bk. ķalçay- URL 636, kaluça "Taban" YTS 123).
- keksä-y- (Ö) "Kolay hastalanabilirlik çağına gelmek, kocamak" UTİL I-376 (< keksä-y-, keksä "İhtiyar, yaşlı" UTİL I-376).

- kem-ey-(U) kem-äy- (Ö) “Azalmak, küçülme, eksilmek” URL 670, UTİL I-363.
- keñ-ey-(U), keng-ay- (Ö) “Genişlemek, gelişmek, yayılmak” URL 665, UTİL I-379.
(< keñ-ey-, keñ “Geniş” EDPCT 724).
- kiskä-y- (Ö) “Kısalma” UTİL II-587 (<kiskä-y-, kiskä “Kısa” UTİL II-587)
- kıyşay-(U), kıyşäy- (Ö) “Bir tarafa ağma, eğilme, meyletme” URL 631, UTİL II-575 (<kıyış-ay-, kéyiş “Dönme, dönüş” URL 631, krş. kıyık “Çarpık, kıyılmış, eğri” EUTS 178).
- köp-ey-(U), kóp-äy- (Ö) “Artma, çoğalma, üreme” URL 644, UTİL I-418
(<köp-ey-, kóp “Çok, fazla” UTİL I-417).
- küç-ey-(U), kúç-äy- (Ö) “Güçlenme, şiddetlenme, artma” URL 660, UTİL I-409.
- lälläy- (Ö) “Hayranlıkla bakma” UTİL I-426 (<läl-ay-, läl “Dilsiz, şaşırma” OTAS 646).
- lapçay- (U) “Yassılma, basılma, ezilme” URL 686 (< lapça-y-, lapçara- bk. lapçay- URL 686; lap=lap lap bas- KS II-546).
- múkkäy-~ múnkäy- (Ö) “Eğilme, bükülme” UTİL I-477 (< múkkä-y-, múk ~ múkkä (túşmâk)= múkkälä- “Dizleri bükülerek yüz üstü düşme, yıkılma” UTİL I-477).
- múng-äy- ~ mingäy- (Ö) “Üzülme, surat asma, küsme” UTİL I-481 ~ UTİL I-466 (< múng-äy-, múng “Sıkıntı, hazinlik” UTİL I-479).
- mólt-äy- ~ móläy- (Ö) “Ümitlenerek acizane bakma” UTİL I-490 ~ UTİL I-489 (<mólt-äy-, krş. móltirä- ~ móltillä- bk. móltäy- UTİL I-490).
- pompa-y- (U) “Şişme, büyüme, kabarma” URL 256 (< pompa-y- pompa “Pompa, tulumba” URL 256).

- pesey-(U), päs-äy- (Ö) “İnmek, alçalmak, zayıflamak” URL 250, UTİL I-577 (< pest-ey-, F 10, pest “Alçak, aşağı” OTAS 1034).
- púç-äy- (Ö) “İçi boşalıp buruşmak” UTİL I-608 (< púç-äy-, púç “İçi boş, esassız” UTİL I-607).
- pult-ay- (U) “Temeyyüz etmek, çıkmak, sivrilmek” URL 261 (<pult-ay-, pult-köz “Öne çıkık göz” UETİL 758).
- säğ-äy-(Ö), saķ-ay- (U) “Sağ olmak, iyi olmak” URL 497, UTİL II-73 (< sağ-ay- sağ ~ saķ “Sağlam, zinde, iriyarı” URL 496).
- salpa-y-(U), šälpäy- ~ šälväy- (Ö) “Solmak, zayıflamak, halsiz kalmak” URL 499, UTİL II-394 ~ UTİL II-393 (< salpa-y-, salpa “Şişmanlamaktan sonra zayıflayınca derinin gevşemesi” URL 499).
- sargay- ~ sagray- ~ sağay-(U), särgäy- (Ö) “Sararmak” URL 495~URL 496, UTİL II-27 (<sarığ-ay-).
- sóķķä-y- (Ö) “Başkalarından ayrılıp yalnız kalmak” UTİL II-100 (<sóķķä-y-, sóķķä “Kimsesiz, yalnız” UTİL II-200).
- sus-ay-(U), sús-äy- (Ö) “Önceki şiddetini, gücünü kaybetmek, sakinleşmek” URL 524, UTİL II-88 (<sust-ay-, sust ~ sus “Yavaş, sakin, gecikmeli” URL 524).
- şintay- (U) “Dışarı fırlamak, öne çıkmak” URL 556 (< şinta-y- !, şintara-, bk. şintay- URL 556).
- tar-ay-(U), târ-äy- (Ö) “Daralmak, büzülmek azalmak” URL 271, UTİL II-205 (< tar-ay-, târ “Dar” UTİL II-205).
- ters-äy- (Ö) “Surat asmak, küsmek” UTİL II-167 (< ters -äy-, krş. tórsäy- UTİL II-253).
- tikkä-y- ~ dikkä-y- (Ö) “Dik halde olmak, dik durmak” UTİL II-173, UTİL I-224 (<tikkä-y-, tikkä “Dik, doğru” UTİL II-173).

- tircay-(U), tircäy- (Ö) “Gülmekten dolayı buruşmak, kırışmak” URL 349, UTİL II-184 (< tiriş-ay-, tiriş “Buruşuk” UTİL II-185, tircik “Devamlı gülümseyen” UTİL II-184).
- tórs-äy- (Ö) “Surat asmak, küsmek” UTİL II-253 (<tórs-äy-, tórs “İnsana ters gelen” UTİL II-253).
- ulğ-ay-(U), úlğäy- (Ö) “Büyümek, güçlenmek, artmak, ilerlemek” URL 133, UTİL II-274 (< uluğ-ay-, uluğ “Ulu, büyük” URL 134).
- yanta-y- (U) “Eğilmek, meyillenmek, bir tarafa yatmak” URL 781 (<yontu-y-, yontu “Eğim, meyil” URL 781).
- zor-ay-(U), zór-äy- (Ö) “Güçlenmek, şiddetlenmek, artmak, büyümek” URL 475, UTİL I-312.

Şu örneklerde de -ay-/ey-, -äy-, -y- ekinin varlığı muhtemeldir:

bākṛāy-(Ö) “Gözünü iyice açarak bakmak” UTİL I-88 (< baḳ-ır+ay-!), **böcey-**(U) “Utanmak, sıkılmak, insandan kaçmak” URL 207 (< böc-ey-!, böcen “Tavşan yavrusu” URL 207). **búcmāy-**(Ö) “Soğuktan üşüyüp büzüşmek, buruşmak” (<buc-um+ay-!, krş. búcūr “Buruşuk” UTİL I-145), **cilmāy-**(Ö) “Gülümsemek, yüz göstermek” UTİL I-279 (<yıl-ı m+ay-!, krş. ilcay-(U), ilcäy- (Ö) “Gülümsemek” URL 176, UTİL I-321), **çākçāy-**(Ö) “Gözünü iyice açarak bakmak” UTİL II-361 (<çak-ış+ay-! çāk- “Çakmak” UTİL II-361), **çekçey-**(U), **çekçāy-**(Ö) “Çok açılmak (Göz hk)” URL 390, UTİL II-363 (<çek-ış+ey-! çek- “Çekmek” UTİL II-363), **çóççay-**(Ö) “Sarmak, uzamak (Dudak hk.)” UTİL II-388 (<çokça-y-.!, çokça “Tepe başı, zirve” URL 395. çokçoy-~ “Çıkık şekilde bulunmak” KS I-277, krş. çokçay- ~ çoḫçay- “Dik çıkmak, dik görünmek” URL 395). **diṅgay-**(U) “Kaldırılmak, artırılmak, güçlendirilmek” URL 458 (<tinka-y-?, tinkä “Güç, kuvvet, mecal” UTİL II-447), **dombay-**(U), **dómbāy-** ~ **dómpāy-** ~ **dóppāy-**(Ö) “Öne çıkmak, seçilmek, farklanmak” URL 449, UTİL I-242 (< domba-y-!, krş dombaḳ, dómbāk “Şiş, dolgun” URL 449, UTİL I-242 dombu ~ dombul “Egri” KS I-311), **dorday-**(U), **dórdāy-**(Ö) “Dik durmak, öne çıkmak” URL

453, UTİL I-244 (< dorut-ay- < turut-ay-?, dördâk ‘‘Kalın, çıkmış’’ UTİL I-244, tur-
 ‘‘Toplanmak’’ DLT 127), **dökçey-** ~ **dükçey-**(U) Be‘îni bükme’’ URL 448 (< dokçe-y-
 !, dok ‘‘Eğri, kambur’’ URL 448, krş. dokay- ‘‘Eğilmek, bükülmek’’ URL 448), **enkây-**
 (Ö) ‘‘Eğilmek, aşağı salınmak UTİL II-447 (< enka-y-, en-ka+y-!, en- ‘‘İnmek’’ UTİL
 II-447). **ğälvây-** (Ö) ‘‘Büyüme, gereksiz yere büyüme’’ UTİL II-650 (< ğalaba-y- !,
 galaba ‘‘Kalabalık, çokluk, üstünlük’’ OTAL 328), **ġirmây-** ~ **ġirvây-** (Ö) ‘‘Gözünü kısip
 bakmak’’ UTİL II-660 UTİL II-650 (< kırim-ay-’, kırim ‘‘Uzak, uzak yer’’ KS II-
 459), **hiñgay-** (U) ‘‘Dişlerini ağartmak, gıcırdatmak’’ URL 768 (hiñg-ay-, hiñg ‘‘Taklit!’’)
hömey- (U) ‘‘Gözlerini belirtmek, şişmek kabadayılık taslamak’’ URL 764 (< höm-
 ey-, hömer-~ hömel- ~ hömkür- ~ hüvkür- ‘‘Hiddetlenmek, kabadayılık taslamak,
 şıarmak’’ DS VII-2432, hömle- ‘‘Havlayarak saldırmak DS VII-2432), **hómrây-** (Ö)
 ‘‘Surat asmak, kötü gözle bakmak’’ UTİL II-346 (< hömür+ey- höm+ür+ey- ?, krş.
 hömer- URL 764). **ilcay-** ~ **hécay-** (U), **ilcây-** ~ **ircây-** ~ **işşây-** (Ö) ‘‘Gülümsemek’’
 URL 176 ~ URL 766, UTİL I-321 ~ UTİL I-333 ~ UTİL I-345 (< ılış+ay-, ili- ‘‘Ilımak’’
 UTİL I-321, ılım ‘‘Birini veya birşeyi hoş karşılamak’’ KS I-352; < ır-cay-, ır ~ ar
 ‘‘Taklidî kelime’’ ESTY I-663), **irvây-** (Ö) ‘‘Erimek, aşınmak (Ev, duvar hk.)’’ UTİL
 I-332 (< ırım-ay- !, iri- ‘‘Mikroorganizmaların etkisiyle bozulmak, sasımak’’ UTİL I-
 333). **ķākķây-** ~ **ķānķây-** (Ö) ‘‘Dik durmak, donup kalmak’’ UTİL II-567 ~ UTİL II-
 552 (< ķalk-ıķ+ay- !, ķālķ- ‘‘Kalkmak, ortaya çıkmak, görünmek’’, ķālķıķ ‘‘Su yüzünde
 batmadan duran, kabarcık’’ UTİL II-547), **ķāppây-** (Ö) ‘‘Şişmek, dolmak’’ UTİL II-552,
 (< ķap-ay- !, kap ‘‘Geniş çuval, kap, kutu’’ KS II-400), **kekkây-** (Ö) ‘‘Gövdeyi dik tutmak,
 kendini herkesten üstün tutmak’’ UTİL I-376 (< kek-ey-, kek ‘‘İntikam, kin’’ UTİL I-
 376, krş. kekey- ‘‘Başı yüksek kaldırmak, kibirlenmek’’ KS II-430), **kemşey-** (U)
 ‘‘Eğilmek, yana eğilmek, yan bakmak’’ URL 643 (< kemiş-ey- !, kemiş ‘‘Eksik, hatalı’’
 EUTS 105), **kiçrây-** (Ö) ‘‘Küçülmek, kısalma’’ UTİL I-389 (< kiçik-ey-!, kiçik’’ Küçük’’
 UTİL I-389; krş. tikkây- ~ tikrây- ‘‘Dik durmak’’ UTİL II-173 ~ UTİL II-174), **ķóķây-**
 ~ **ķónķây-** (Ö) ‘‘Sivrilip sevimsiz görünmek’’ UTİL II-645 ~ UTİL II-638 (krş. ķākķây-
 ~ ķānķây- ‘‘Dik durmak, donup kalmak’’ UTİL II-567 ~ UTİL II-552), **makçay-** (U)

“Yassılmak, ezilmek” URL 697 (krş. mükçey-“Büzüşmek” URL 719) **múngräy-** (Ö)
 “Üzülmek” UTİL I-479 (< mung+ur+ay-!, krş. múngäy- “Üzülmek, küsmek” UTİL I-481, múng “Üzüntü” UTİL I-479 **ókräy-**(Ö) “Gazapla bakmak” UTİL II-528(< oqıra-y-oqıra “Göze inen perde veya ak” KTS 210; oñuray- “Çok açılmak, çukura düşmek”, oñar “Çukur” ESTY I-463), **óşşäy-** ~ **hóşşäy-** (Ö) “Suratını asmak, gözlerini belirtmek” UTİL II-526 ~ UTİL II-715 (< oşuş+ay-!, oşkur- ~ óşkir- “Sert konuşmak, gazapla bağırarak” URL 102~ UTİL II-526), **pähmäy-** (Ö) **pähpay-** (U) “Düzensiz büyüme (Saç sakal hk.)” UTİL II-579~ URL 239 (< pañum+ay-, pähmäğ “Düzensiz büyüyen saç sakal” UTİL II-526), **serräy-** ~ **sórräy-** (Ö) “Donup kalmak, heykel gibi kalmak” UTİL II-40 UTİL II-99 (< ser-ey-?, serey- “Tek başına sivrilip durmak” KS II-647, krş. sókkäy- “Başkalarından ayrılıp yalnız kalmak” UTİL II-600; sókkäy-> sókräy-> sórräy-> serrey-?), **simräy-** ~ **timräy-**(Ö) “Hayret ve taaccüpten surat asmak, yüz buruşturmak, acıyacağı gelmek” UTİL II-49~ UTİL II-178 (< bk. timsiräy- “Suratını asıp bakmak” TUŞM 78). **sólcäy-** (Ö) “Şuursuzca, gözleri iyice açarak bakmak” UTİL II-96 (< sol-uş+ay-!, sól- “Solmak, diriliğini kaybetmek” UTİL II-97), **sóppäy-** (Ö) “Başkalarından ayrılıp yalnız kalmak” UTİL II-98 (< krş. sókkäy-, sókkä “Hiç kimsesi yok, yalnız” UTİL II-100), **şigräy-** (Ö) “Gönülden, insaf ile bakmak: dikkatli bakmak (Şaşı kişi hk.)” UTİL II-420 (< şig+ir+ay-!, şig~ şuv: yürägi şig et- “İrkilmek, korkmak”; şigä “En üst derecede nihayette” UTİL II-419). **tikräy-** (Ö) “Dik durmak” UTİL II-174 (< tikkäy-, tikkä “Dik, doğru” UTİL II-173), **túmsäy-** ~ **túmsäy-** (Ö) “Surat asmak” UTİL II-223 (< tumuş-ay-, túmúş- bk. túmsäy- UTİL II-223; tumuş “Buruşuk”!), **túmtäy-** (Ö) “Surat asmak” UTİL II-223 (< krş. tumşay- UTİL II-223), **uçlay-** (U) “Çıkmak, dışarı fırlamak” URL 118 (< uçul-ay-, uç+ul “Uç, kenar”?, uç “Uç” URL 117), **uzay-** (U), **úzäy-** (Ö) “Uzamak, uzunlaşmak” URL 124, UTİL II-264 (< uz-ay-!, krş. uzar- “Uzatılmak, uzunlaştırılmak” URL 124), **ümçey-** (U) “Dolgun hale gelmek (Dudak hakkında), şişmek, kabarmak” URL 134 (< ümüş-ey- < emiş-ey-!, krş. ümcük “Kan emici, asalak” URL 134), **yälpäy-** (Ö) “Yayılmak” UTİL II-480 (< yalpa-y-!, yälpi “Çok yönlü, umumî UTİL II-480), **zoñzay-** (U) “Benimsemek, kendine mal etmek” URL 475 (< Çince+Uygurca URL 475).

-ca-, -ça-/çe-

Özbek Türkçesi'nde örneklerine rastlanmayan Uygur Türkçesi'nde de sadece bir kaç fiilde görülen isimden fiil yapma ekidir. Bu ek ile türetilmiş fiiller, daha çok, geçişli mânâ ifade ederler. Ek, -şa-/şe- isimden fiil yapma ekine benzerlik gösterir. (krş. § -şa-/şe-)

-ca-, -ça-/çe eki ile türetilmiş olan fiiller şunlardır:

çok-ça-	(U) “Ocağa yakacak dökerek karıştırmak” URL 393 (<çok-ça-, çok ~ çoğ “Yanan kömür, kor” URL 393).
kem-çe-	(U) “Ölçmek, prova etmek” URL 642 (<kem-çe-, kem “Az”, kemçe “Ölçü” URL 642).
köñül-çe-	(U) “Takdir etmek, tasvip etmek” URL 642
teñ-çe-	(U) “Kurmak, yapmak” URL 302(< teñ-çe-, teñ “Denk, eşit” URL 302).
yélin-ca-	(U) “Tutuşmak, ateşlenmek, parlamak” URL 800 (<yalın-ca-calın “Yalın, alev” KS I-168).

Şu örnekte de bu ekin varlığı muhtemeldir:

bolca-(U) “Fal açmak, aşağı yukarı tahmin etmek” URL 212 (<fal-ca-, bolçı “Falcı” KS I-83).

-cira-, -çire-, -cura-

-cirä-

Sadece üç tane örneğine rastlanmıştır. Bu üç örnekten biri ortak, ikisi ise Uygur Türkçesi'ne aittir:

cul-cura-	(U) “Yıpratmak, eskitmek” URL 371 (<cul-cura-, krş.culdari- “İşe yaramaz hale getirmek” URL 371; çol-çol- “Parça parça” UŞS III).

kağ-cira-(U), kâv-cirä-(Ö) “Kurumak, suyu çekilmek, solmak” URL 586, UTİL II-

590 (< kağ-cira-, kâv “Kav” UTİL II-590, kak

“Kurutulmuş nesne” DLT 251, KS II-384).

tep-çire- (U) “Damlamak, Damla damla akmak, sızmak” URL 289

(<tep-çire-, tep “Küçük parça, zerre” URL 289).

-da-/-de-, -ta-/-te-

-dä-, -tä-

Uygur Türkçesi’nde (-da-/-de-, -ta-/-te-) canlı ve işlek olan bu ek, Özbek Türkçesi’nde (-dä-, -tä-) sadece sonu ünsüzle biten tek heceli dokuz fiilde (äldä-, häydä-indä-, istä-, óqtä-, siltä-, tâptä-, úndä-, yändä-) görülmektedir. iste-(U), istä-(Ö), óqtä-(Ö), siltä-(Ö), tapta-(U), tâptä-(Ö), tinte-(U), fiilleri dışında ek, hep d’li şekillerde yazılmaktadır.

Uygur Türkçesi’nde ekin ünlüsü açık heceye tekabül ettiği zaman i’leşmekte, kapalı hece durumuna geçince aslî şekline dönmektedir: aldimak ~ aldanmak; haydimak ~ haydalmak ~ haydatmak; izdimek ~ izdetküzmek; uçkundimak ~ uçkundaşmak vb.

Uygur Türkçesi’nde ekin, isimden fiil yapma eki -la-/-le- ile birbirinin yerine kullanıldığı örnekler görülür: höl-de- ~ höl-le- URL 74, iz-de- ~ iz-le- URL 164, orunda- ~ orunla- URL 94, uluğ-da- ~ uluğ-la- URL 134, uşşag-da- ~ uşşag-la- URL 129, yékin-da- ~ yékin-la- URL 798, yol-da- ~ yol-la- URL 762. Özbek Türkçesi ise, Uygur Türkçesi’ndeki -da-/-de-’li bazı fiillerin -la-/-le-’li şekillerini tercih etmiştir: höl-de-(U) ~ hól-lä- UTİL II-715, kara-da-(U) ~ qará-lä- UTİL II-601, kövük-de-(U) kópik-lä UTİL I-418, miciğ-da-(U) ~ miciğ-lä- UTİL I-463, orun-da-(U) ~ órin-lä- UTİL II-511, örde- ~ örede-(U) ór-lä- ~ órrä-lä- UTİL II-512, siliğ-da-(U) ~ sillik-lä- UTİL II-48, timaq-da-(U) ~ tirmâq-lä- UTİL II-186, uçkun-da-(U) ~ úçkún-lä- UTİL II-288, uluğ-da-(U) úlúğ-lä- UTİL II-273, yékin-da-(U) ~ yâkin-lä- UTİL II-492, yol-da-(U) ~ yól-lä- UTİL I-353. Bunların sonucu olarak, bu ek ile türetilmiş fiiller Özbek Türkçesi’ne göre Uygur Türkçesi’nde çok daha fazladır. Toplam 58 örnekten 7’si ortak,

kalanlardan 48'i Uygur Türkçesi'ne, 3'ü Özbek Türkçesi'ne aittir. Bu özelliğe takdidi kelimelerden fiil yapan -ilda- (U); -illä- (Ö) ekinde de rastlanır. Bazı kaynaklarda⁽¹⁾ -da-/de- eki başlığı altında da anlatılan bu ek, Özbek Türkçesi'ndeki karşılığı -illä- şeklinde olduğu için ayrı başlık altında incelenmiştir: bikilda- URL 233 ~ bikillä- UTİL I-123, cizilda- URL 374 ~ cizillä- UTİL I-278, gürülde- URL 680 ~ gürillä- UTİL I-200, vañilda- URL 746 ~ vängillä UTİL I-172 vb.

Ek, çoğunlukla ünsüz ile biten -bilhassa tek heceli- kelimelere getirilir. Ekin ünlü ile biten kelimelere getirilişi yaygın olmayıp, sadece Uygur Türkçesi'nde görülür: çöre-de-, hapa-da, hihi-de-, kara-da-, kaşa-da-, kora-da-, müre-de-, örede-, pü-de-.

Çoğunlukla geçişli fiiller türeten bu ek ile yapılmış şu fiillerde mânâ geçişsizdir: (U): cimiğda- "Ortadan kalkmak, sıvışmak", çam-da- "Yürümek, ilerlemek", hihi-de- "Kikirdemek, gülmek", jirigde- "Solmak, kurumak", kövükde- "Köpüklenmek, üstü köpük bağlamak", püde- "Üflemek, esme k ötmek", salkında- "Serinlemek", süründe- "Soğumak, serinlemek", uçğunda- "Kıvılcımlanmak, parlamak", uçğda- "Uçuklamak, sivilcelenmek, yanda- "Yaklaşmak, yanaşmak". (Ö): yändä-"Yaklaşmak, yanaşmak".

Bu ek ile türetilmiş örnekler:

al-da-(U) äl-dä-	(Ö) "Aldatmak, yoldan çıkarmak" URL 47, UTİL I-39 (< al-da-, al "Hile" URL 44).
añ-da-	(U) "İzlemek, gözlemek, arayıp bulmak" URL 43 (< añ-da-añ "Akıl, zeka" URL 43).
bel-de-	(U) "Kertik açmak, bellemek" URL 204 (< bel-de-, bel "Bel, demir kürek" URL 204).
bor-da-	(U) "Beslemek, semirtmek" URL 208 (< bor-da-, bor "Besiye bağlamak" KS I- 130).
ceynek-de-	(U) "Dirseğini dayamak" URL 367 (< ceynek-de-, ceynek

1) HZUT 178, YUTG 251

- “Dirsek” URL 367).
- cön-de- (U) “Onarmak düzeltmek” URL 368 (< cön-de-, cön “Cihet, yön” UTİL I-292).
- çam-da- (U) “Yürümek, ilerlemek” URL 387 (< çam-da-, çam ~ çamdan (R) “Adım, yürüyüş” URL 387).
- çim-de- (U) “Çimdiklemek, ısırarak, kemirmek” URL 415 (< çim-de-, çim “Çimdik” KS II-268).
- çiñ-de- (U) “Basarak düzeltmek” URL 413 (< çiñ-de-, çiñ “Sağlam, kuvvetli sert” URL 413).
- çörü-de- (U) “Çevrelemek, kuşatmak” URL 393 (< çöre-de-, çöre “Çevre, civar” URL 393).
- ğiciğ-da- (U) “Gıcıklamak, gıdıklamak” URL 568.
- ğir-da- (U) “Bilemek, yontmak; ufalamak, ovuşturmak” URL 569 (< ğir-da-, ğir “Çabuk, hızlı, seri, çok” URL 569).
- hapa-da- (U) “Boğuklaştırmak, kesmek, azaltmak (ses hk.) (< hapa-da-hapa (A) “Kederli, mahzun” URL 416).
- hay-da-(U), häy-dä- (Ö) “Acele ettirmek, bir tarafa doğru yürüyüşe geçirmek” URL 756, UTİL II-675 (< hay-da-, häy “Dikkat çekmek veya çağırmak için nida” UTİL II-675).
- hihi-de- (U) “Kikirdemek, gülmek” URL 430
- höl-de- (U) “Islatmak, nemlendirmek, suya batırıp yumuşatmak” URL 764 (< höl-de, höl “Islak” URL 764).
- isrik-da- (U) “Tütsülemek” (< isrik-da-, isrik “Tütsü için ot” KS I-360).
- iste~izde-(U), istä- (Ö) “İstemek, aramak” URL 327 ~ URL 164, UTİL I-337 (< iz-de-, TDF 337).
- jirig-de- (U) “Solmak, kurumak” URL 489 (< yirik-de-, jirig “Pürüzlü, kaba, ağır” URL 489).
- juñ-da (U) “Tüylerini yolmak, sökmek, çekip çıkarmak” URL 484

- (<juñ-da-, juñ “Tüy” URL 484).
- ķara-da- (U) “Karalamak, lekelemek.” URL 582.
- ķaŗa-da- (U) “Çitle çevirmek, tecerrüt etmek” URL 585 (< ķaŗa-da-, ķaŗa “Çit, duvar, perde” URL 585).
- ķiĝ-da- (U) “Ekili araziye ķiĝneyerek zarar vermek (hayvanlar hk.), zehirlemek” URL 629 (< ķiĝ-da-, ķiĝ “Gübre, mayıs” URL 629)
- ķora-da- (U) “Çitle çevirmek, ayırmak” URL 601 (< ķoro-da-, ķoro “Çit, avlu” URL 601).
- kövük-de- (U) “Köpüklenmek, üstü köpük bağlamak” URL 658 (< kövük-de-, kövük “Köpük” URL 658).
- ķuruĝ-da- (U) “Kurutmak” URL 615 (< ķuruĝ-da-, ķuruķ “Kuru” URL 615).
- miciĝ-da- (U) “Mıncıklamak, mıncık mıncık etmek, yoĝurmak” URL 724
- müre-de- (U) “Kaldırmak, yükseltmek, üs tesinden gelmek” URL 716 (< müre-de-, müre “Omuz, kol, el ele vererek” URL 716).
- ók-tä- (Ö) “Bir tarafa yöneltmek” UTİL II-529 (< óķ-tä-, óķ “Ok” UTİL II-529).
- orun-da- (U) “Yerine getirmek, gerçekleştirmek” URL 98 (< orun-da-orun “Yer” URL 97).
- ör-de- ~ öre-de- (U) “Toplamak, üst üste yıĝmak” URL ~ 95 URL 96 (< ör-de-, ~ öre-de, ör “Kaldırma, yükselme, çıkış URL 95, öre “Bir şeyin büyüklüĝü, atın ayaĝını bağlama” KTS 219).
- pétiķ-da- (U) “Çiĝnemek, ezmek, aŗaĝılamak” URL 262 (< patiķ-da-, pétiķ “Batak, obruk” URL 262).
- pü-de- (U) “Üflemek, esmek; ıslık çalmak, ötmek” URL 256 (< pü-de-, pü “Taklit” URL 256).

- salkın-da- (U) “Serinlemek” URL 500 (< salkın-da-, salkın “Serin” URL 500).
- sıkım-da- (U) “Avucuna almak, avuçlamak” URL 536 (< sıkım-da-, sıkım “Avuç” URL 536).
- siliğ-da- (U) “Cilalamak, parlatmak” URL 538 (< siliğ-da-, siliğ “Düz, pürüzsüz” URL 538)
- sürün-de- (U) “Soğamak, serinlemek” URL 524 (< sürün-de-, sürün “Serinlik, serin hava” URL 524).
- talқан-da- (U) “Dövmek, ezmek, ufalamak” URL 282 (< talқан-da-talқан “Toz, yulaf unu” URL 282).
- tamağ-da- (U) “Kemirmek, dişleri kesmek” URL 283 (<tamağ-da-, tamak “Yemek, boğaz: tırmık” URL 283).
- taşkın-da- (U) “Dökülmek, akmak, taşmak” URL 276 (< taşkın-da-taşkın “Dökme, taşma, yayılma” URL 276).
- tap-ta (U), tâp-tâ- (Ö) “Ayak altına almak, ezmek; aşağılamak” URL 268, UTİL II-204 (< tap-ta-, tap “Yük, iz, evlek” URL 268).
- timak-da- (U) “Tırmalamak, sıyırmak, kazımak” URL 357 (< timak-da-, timak ~ tırmak, “Tırmak” URL 355 krş. tamağda- “Kemirmek” URL 283).
- tin-te- (U) “Üstünü aramak, araştırmak” URL 356 (< tin-te-, tin “Çasusluk, hafiyelik yapmak” URL 355).
- uçkun-da- (U) “Kıvılcımlanmak, parlamak” URL 118 (<uçkun-da-, uçkun “Kıvılcım, parıltı” URL 118).
- uçuğ-da- (U) “Uçuklamak, sivilcelenmek” URL 119 (< uçuğ-da-uçuğ “Uçuk, sivilce” URL 119).
- uluğ-da- (U) “Yüceltmek, yükseltmek” URL 134 (<uluğ-da-, uluğ “Büyük, yüce” URL 134).

- uşşag-da- (U) “Ufalamak, küçültmek” URL 129 (< uşşag-da-,uşşag “İnce, küçük” URL 129).
- ün-de-(U), ún-dä- (Ö) “Çağırarak, davet etmek” URL 137, UTİL II-277 (<ün-de-ün “Ses, seda” URL 136).
- yan-da-(U), yân-dä- (Ö) “Yaklaşmak, yakınlaşmak, yanaşmak” URL 782, UTİL I-258
- yékin-da- (U) “Yakınlaştırmak” URL 798
- yol-da- (U) “Yollamak, göndermek” URL 792
- zuşam-da- (U) “Üşütmek” URL 476 (< zuşam-da-,zuşam “Soğuk almak, üşütmek” URL 476).

Şu örneklerde de bu ekin varlığı muhtemeldir:

cimiğda- (U) “Ortadan kalkmak, sıvışmak” URL 377 (< cimiğ-da-, cim “Sessiz, hareketsiz” UTİL I-280, cimi- “Sessiz, sakin olmak” UTİL I-280). **dende-** (U) “Alışmak, öğrenmek, âdet edinmek” URL 445 (< ten-le-, ten “Ait olan” KS I-305), **indeme-** (U), **indämä-** (Ö) “Bir şey dememek, ses çıkarmamak” URL 182, UTİL I-327 (krş. ünde- URL 137, ündä- UTİL II-277), **meñde-** (U) “Kaybetmek, şaşırarak, dökmek” URL 706 (< meñ-de-, mang “Uyuşturucu madde; şaşırarak” KS I-552); **siltä-** (Ö) “Güç ile sertçe çekmek veya itmek” UTİL II-48 (< sil-tä-, sillä “Güç, kuvvet” UTİL II-47, silki- “Güç ile o yana bu yana sallamak” UTİL II-47), **yeñde-** (U) “İrkilmek, gerileyivermek, yüz çevirmek” URL 785 (< yeñ-de-, yeñ “Yen, kol, hortum” URL 785).

-ğä-, -қа-/ke-

-ğä-, -қа-/kä-

-ğä-, -қа-/ke- (U) ; **-ğä-, -қа-/kä-** (Ö) eki (*), umumiyetle, sonu ünsüzle biten tek

* Bu ek, -қ-/k- isimden fiil yapma eki ile -a-/e- fiilden fiil yapma ekinin birleşmesinden meydana gelmiş olmalı. Şu ikili örnekler bu kanaati doğrular niteliktedir. aç-қа- “Acıkmak” UTİL I- 554, aç-i-қ- “Acıkmak” UTİL I-553 çin-қа- “Gerilmek, gergin bir hal almak ” URL 413, çin-i-қ- “Vücudun direncini arttırmak, pişmek” URL 415, UTİL II-370.

heceli kelimelere getirilir. Ek, her iki şivede de işlek değildir. Toplam 22 örnekten 7'si ortak, kalanlardan 9'u Uygur Türkçesi'ne, 6'si Özbek Türkçesi'ne aittir. Uygur Türkçesi'nde, açık hece halinde iken ekin ünlüsü i'leşir. ciñgimaq ~ cingışmaq URL 375, iskimek ~ isketmek URL 167 vb. Bazı fiillerde ekin, sadece, -n- ve -t- fiilden fiil yapma ekleriyle genişletilmiş şekillerine rastlanır: kızğan-(U), kızgän-(Ö), ses-kä-n-(Ö) layқа-t- (U).

-ğa-, -қа-/ke-; -гä-, -қä-/kä- eki ile teşkil edilen fiiller bazen geçişli, bazen geçişsiz mânâ ifade ederler: is-ke-(U) ~ iskä- (Ö) “Koklamak, sezmek” ; çañ-қа-(U) ~ çän-қä-(Ö) “Susamak” vb.

-ğa-, -қа-/ke-; -гä-, -қä-/kä- eki ile türetilmiş örnekler şunlardır:

äç-қä-	(Ö) “Acımak” UTİL I-554 (< äç-қä-, äç “Aç” UTİL I-551).
ciñ-ğa-	(U) “Fıskırmak, taşmak, çarpmak, vurmak” URL 375
(< ciñ-ğa-,ciñ “Tabîî, tokmak, yumruk” URL 375).
çañ-қа-(U), çän-қä-	(Ö) “Susamak” URL 385, UTİL II-355 (< çañ-қа-, çañ “Hararet, ateş” URL 385).
çim-қа-	(U) “Çimdiklemek” URL 415 (< çim-қа-, çim “Çimdik” KS I-268).
çiñ-қа-	(U) “Gerilmek, gergin bir hal almak” URL 413 (< çiñ-қа-, çiñ “Sağlam, berk” URL 413, krş. çiñi- “Muhkem leştirmek” URL 413).
çul-ğa- ~ çol-ğa-	(U),
çul-гä-	(Ö) “Etrafını çevirmek, kaplamak” URL 401 ~ URL 396, UTİL II-385 (< çul-ğa- krş, çul “Çul” , çulla- “Hayvana çul örtmek” TS I-324); çola- “Bir nesneyi başka bir nesnenin dışına dolamak” TDS 751).
is-ke-(U), is-kä-	(Ö) “Koklamak, sezmek” URL 167, UTİL I-337 (< is-ke-, is “Koku” URL 164, UTİL I-334).
lây-қä-(Ö), lay-қа-t-	(U) “Çamurlu, bulanık hale gelmek” UTİL I-434, URL 688

(< lay-ka-, lây ~ lay “Çamur, çöküntü” UTİL I-434~ URL 688).

- päy-kä- (Ö) “Hissetmek, sezmek” UTİL I-568 (<pay-ka-,pây “Kasıt, bir gayeyle yapılan hareket” UTİL I-566).
- púr-kä- (Ö) “Bir sıvıyı şiddetle saçmak, püskürtmek” UTİL I-607
- tal-ğa- ~ til-ğa- (U) “Seçmek, ayırmak” URL 282~URL 355(<tal-ğa-, tal “Parça, dilim; tıpatıp,aynı” URL 281).
- tumu-ka- (U) “Soğuk almak, üşütmek” URL 339 (<tumu-ka-, tumu “Soğuk alma, üşütme” URL 339).
- yârläkä- (Ö) “Affetmek, yarlıgtamak” UTİL I-262 (<yarlıg-ka-, EDPTC 14; yârlık “Ferman” UTİL I-262).

Şu fiillerde ekin, sadece -n- fiilden fiil yama eki ile genişlemiş şekilleri görülür:

- kız-ğa-n- (U),
- kız-ğä-n- (Ö) “Kıskanmak, günölemek” URL 625, UTİL II-572 (<kız-ğa-n-, kız “Hasis”, kızğan- “Kıskanmak, hasislik etmek” EUTS 178).
- ses-kä-n- (Ö) “Korkmak, çekinmek” UTİL II-42 (< ses-kä-n-, ses “Tehdit, korkutma” KTS 241).

Şu örneklerde de -ğa-, -ka-/ke-;-ğä-, -kä-/kä- ekinin varlığı muhtemeldir:

bulğa-(U), búlğä-(Ö) “Bulamak” URL 222, UTİL I-149 (< bul-ğa-!, bul “Poyra, ağırşak; nem tesiriyle kokmak, bozulmak, asli haleti bozulan” UETİL 505), **bürke-(U), bürkä-(Ö)** “Bürümek, örtmek, kaplamak” URL 218, UTİL I-151 (<bür-ge-, ESTY II-297 bür “Taze yaprak”, bür bayla- “Yeşil yapraklarla kaplanmak” KS I-155), **culda-ka-(U)** “Lime lime olmak” URL 371 (<culda-ka-, krş. culdara- “İşe yaramaz hale gelmek” URL 371), **çümke-(U)** “Dönmek, başını çevirmek” URL 402 (< çüm-ke-, çüm-perde “Maske, örtü” URL 402), **ırgä-(Ö)** “Başını sallamak, silkmek” UTİL I-334 (< ır-ğa-,krş. irgi- “Atlamak, sıçramak” URL 162, UTİL I-334; ırşuv “Atlamak, sıçramak” KTS 324). **qargä-(U)** “Küfretmek, kötülük dilemek” URL 582 (< qar-ğa-!, kar “Hor”

KS II-403), **timışka**-(U) “Kulak misafiri olmak, casusluk yapmak” URL 355 (< tımış-ka-, tımızın ~ tımısın “Yavaşça, gizlice” KS II-731).

-ğar-, -kar-/ker-

-ğär-, -kär-/kär-

Sonu ünsüzle biten tek heceli kelimelere gelen isimden fiil yapma ekidir. -ğar-, -kar-/ker- (U); -ğär-, -kär-/kär- (Ö) eki ile türetilmiş bazı fiillerin ek ünlüsünün dar şekillerine de rastlanır. (bk. § -kir-/kir-, -kur-/kür-). Bu ek ile türetilmiş fiillerin sayısı azdır. Toplam 6 örnekten 3'ü ortak, kalanlardan 2'si Uygur Türkçesi'ne, 1'i Özbek Türkçesi'ne aittir.

-ğar-, -kar-/ker-; -ğär-, -kär-/kär- eki ile türetilmiş örnekler geçişli mânâ ifade ederler.⁽¹⁾

-ğar-, -kar-/ker-; -ğär-, -kär-/kär- eki ile türetilmiş fiiller şunlardır:

baş-kar-(U), **bâş-kär** (Ö) “Yönetmek, yürütmek” URL 191, UTİL I-140 (< baş-kar-, krş. başkar- “Yönetmek, başa geçmek” KS I-96).

cäm-ğär (Ö) “Tasarruf edip biriktirmek, yığmak” UTİL I-270 (< cäm-ğär-, cäm “Yığılan, toplanan” UTİL I-270).

Şu örnekte ekin, sadece genişletilmiş şekli karşımıza çıkar:

es-ker-t-(U), **es-kär-t** (Ö) “Hatırlatmak, göz önüne getirtmek” URL 73, UTİL II-473 (< es-ker-, es “Hafıza, hatıra” URL 71).

Şu örneklerde de -ğar-, -kar-/ker-; -ğär-, -kär-/kär- ekinin varlığı muhtemeldir:

atkar-(U) “İfa etmek, yerine getirmek, hayata geçirmek” URL 17 (< at-kar- ESTY I-198), **cuñkar**- ~ **coñkar**-(U) “Yerine getirmek, icra etmek, sona erdirmek” URL 371 ~ URL 368 (< cuñ-kar-!, cuñ (Çin) “Sıra, katar” URL 371), **sugar**-(U) ~ **súğär**-(ö) “Sulamak, su vermek” URL 525, UTİL II-92 (< suv-ğar-, TDF 151).

1) Hacıeminoglu, ekin, yanlış hece bölünmesi sonucu (sarğ-ar->sarı-ğar-) meydana gelen şeklinin oluş bildiren geçişsiz fiilleri; -k- isimden fiil yapma eki ile -ar-/er- ekinin kaynaşması sonucu (iç-ik-er->iç-ker-) meydana gelen şeklinin ise etken- geçişli fiilleri türettiğini kaydeder. Bk. TDF 151.

-ġi-/-gi-, -ġu-/-gü-, -ki-, -kü-

-ġi-/-gi-, -ki-

Sonu ünsüzle biten tek heceli kelimelere getirilir. Özbek Türkçesi'nde ek, düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaz. Her iki şivede de işlek olmayan bu ek ile türetilmiş örnekler, Uygur Türkçesi'nde daha fazladır. Toplam 12 örnekten 1'i ortak, kalanlardan 7'si Uygur Türkçesi'ne, 4'ü Özbek Türkçesi'ne aittir:

çüñkü- “Kapanmak, örtmek” fiili hariç, bu ek ile türetilmiş fiiller geçişsiz mânâ ifade ederler:

Bu ek ile türetilmiş fiiller şunlardır:

bic-ġi-	(Ö) “Acıyıp kaynamaya başlamak, acımak; acı söz etmek”
UTİL I-111 (< bic-ġi-, bic “Kaynama sesi” KS I-114).
çañ-ġi-	(U) “Tozlanmak” URL 385 (< çañ-ġi-, çañ “Toz” URL 385).
çüñ-kü-	(U) “Başını kapanmak, çarşaf örtmek URL 401 (< çüñ-kü-, çüñ > çüm, çüm-perde “Maske, örtü” URL 402 krş. çümkö-
“Örtmek, kapamak” KS I-288).
iz-ġi-	(U) “Yakın adımlarla dolana dolana yürümek, buralamak”
UTİL I-318 (< iz-ġi-, iz “İz” KB 184, krş. iz-ġir-
“Buralayıp esmek” UTİL I-319).
sel-gi-	(Ö) “Suyu, nemi gitmek, kurumak” UTİL II-35 (< sel-gi-,
krş. sel-de- “Eksilmek, dinmek (Yağmur hk.)” KS II-644).
tiz-ġi-	(Ö) “Fıskırarak çıkmak (Sıvı hk)” UTİL II-171 (< tiz-ġi-, tiz
“Fıskırarak çıkan suyun sesi” UTİL II-171 krş. tiz-illä-
“Fıskırarak çıkmak” UTİL II-171).

Şu örnekte ekin sadece genişlemiş şekli karşımıza çıkar:

is-ķi-t-	(U) “Islık çalmak, ötmek, vızıldamak” URL 167

Şu örneklerde de bu ekin varlığı muhtemeldir:

culġu-(U) “Solmak, tüyü atmak” URL 372 (< cul-ġu-, krş. culdara- “İşe yaramaz

hale gelmek” ,culcura- “Yıpratmak” URL 371; çul “Çul” TS I-324; cüldür “Eski” UTİL I-290), irği- (U, Ö) “Atlamak, sıçramak” URL 162, UTİL I-334 (< ir-ği-, krş. ırşuv "Atlamak, sıçramak" KTS 324), kargi- (U) “Atlamak, sıçramak” URL 582 sänki- (Ö) “Avare avare yürümek ağzına geldiği gibi konuşmak” UTİL II-20 (<san-ki-, krş. sanrı- “Saçmalamak” DLT 98) süñgü- ~ şuñgu-(U) “Dalmak” URL 526 ~ URL 551 (< şuñgu-, şüñgü- ~ şuñgi- “Dalmak” UŞS 163; şuñ “Filiz, sürgün, uzantı” URL 551).

-i-, -u-/ü-

-i-

Ek, ünsüzle biten tek heceli kelimelere özellikle sıfatlara ve taklidî kelimelere getirilir. Bazı örneklerde ekin getirildiği taban aslında iki hecelidir. Fakat bu örneklerde ikinci hece ünlüsü düştüğü için tek heceli gibi görünürler: ağri-< ağır-ı-, sâlki-< salık-ı- vb. İki heceli tabanların çoğu -k ile biten fiilden yapılmış isimlerdir. Bunlardan türemiş fiilleri -gi- fiilden fiil yapma eki ile türemiş fiiller gibi göstermek de mümkündür: siz- ~ sizgi- “Sızmak” UTİL II-44, ur- ~ urgu-“Vurmak” URL 121 vb.

Özbek Türkçesi’nde ekin, sadece -i- şekli görülür. Ek, her iki şivede de işlektir. Toplam 53 örnekten 17’si ortak, kalanlardan 22’si Özbek Türkçesi’ne, 14’ü Uygur Türkçesi’ne aittir.

Ek, daha çok geçişsiz mânâ ifade eden fiiller türetir. Bu ekle türetilmiş bazı fiillerin geçişli mânâ ifade ettikleri de görülür: berki- (U) “Kilitlemek, bağlamak”, nâli- (Ö) “Şikayet etmek”, toķu-(U), tóki- (Ö) “Dokumak” vb.

âgri- (Ö) “Ağırnak, hastalanmak” UTİL I-564 (<ağır-ı-, âgır “Ağır” UTİL I-562).

älc-i- (Ö) “Saçma sapan konuşmak” UTİL I-40 (< alc-i-, krş. älcirä- “Saçma sapan konuşmak” UTİL I-40).

ärz-i-(Ö), erz-i- (U) “Değmek, değeri olmak” UTİL I-53, URL 63 (< arz-ı-, ärz “Arz” UTİL I-52).

bay-i- ~ béy-i- (U)

bây-i- (Ö) “Zenginleşmek, mükemmelleşmek” URL 199 ~ URL 227, UTİL I-127 (< bay-i-, bay “Zengin, müreffeh” URL 197).

berk-i- ~ bék-i- (U) “Kilitlenmek, kapamak, bağlamak” URL 201 ~ URL 227 (< berk-i-, berk “Kilitli, bağlı” URL 201).

bic-i- (Ö) “Acıyıp kaynamağa başlamak, sasımak” UTİL I-111 (< bıc-i-, bic bic “Taklit” UTİL I-111, bıc “Kaynama sesi” KS I-114).

bit-i- ~ pit-i- (U) “Yazmak” URL 229 ~ URL 264 (< pit-i-, piet > pit “Fırça” EUTS 157 ~ 45).

búrķi- (Ö) “Tütemek, burkularak çıkmak.(Duman hk.) UTİL I-154 (<búrúķ-i-,krş. búrúķsä- búrķirä- “Tütemek” UTİL I-154).

cim-i- (Ö) “Sessiz olmak, sakın olmak” UTİL I-280 (< cim-i-, cim “Sessiz, sakın” UTİL I-280).

cúnc-i- (Ö) “Soğuktan veya hastalıktan göğsünü içeri çekme, büzütmek” UTİL I-291 (cúnc-i-, krş. cúncäy- ~ cúnciķ- “Soğuktan veya hastalıktan büzüşmek” UTİL I-291).

çälp-i- (Ö) “Birini kötüleyerek konuşmak, dedikodu yapmak” UTİL II-352 (< çälp-i-, çälp “Yemek yerken ,çamurdan geçerken çıkan ses” UTİL II-352).

çäng-i- (Ö), çeñ-i- (U) “Toz koparmak, toz kaldırmak” UTİL II-354, URL 405 (<çañ-i-, çäng “Toz” UTİL II-353).

çäp-i- (Ö) “Çap diye yapıştırmak, sıvamak” UTİL II-352 (<çäp-i-, çäpiķ “Sıva” UTİL II-352, çäp < çälp “Yemek yerken, çamurdan geçerken çıkan ses” UTİL II-352).

çilp-i- (Ö) “Bitkileri budamak, düzenlemek” UTİL II-368 (< çilp-i-, çilp “Taklit” UTİL II-368).

çiñ-i- (U) “Sağlamlaşmak, kuvvetlenmek” URL 413 (< çiñ-i-, çiñ “Sağlam” URL 413).

- çög-ü- (U) “Çevirmek, döndürmek” URL 394 (< çök-ü-, çök “Oyunda daire” KS I-282).
- gâc-i- (Ö) “Bir şeyi kemirip yemek” UTİL II-646 (< garç-ı-, gârç “Sert ve kuru nesneleri çiğnerken çıkan ses” UTİL II-654).
- ğilğ-i- (U) “Midesi bulanmak” URL 570 (< gilk-ı-, gilk “Yutma sesi” UTİL II-658).
- kâş-i- (Ö) “Kaşımak” UTİL II-565 (kâş-i-, krş, kâş-lâ- “Kaşımak” UTİL II-565).
- kem-i-(U), kām-i- (Ö) “Azalmak, küçülme, hafiflemek” URL 670, UTİL I-364.
- ķırç-i- (Ö) “Diş, tırnak ile kırmak, koparmak; bitkileri budamak” UTİL II-583 (< ķırç-i-, kırç=kırç-kurç “Gıcırta, kırtırtı” KS II-458).
- léy-i- (U) “Bulanık olmak, bulanmak” URL 693 (< lay-ı-, lay “Dip çamuru, çöküntü” URL 688).
- mic-i- (U) “Mıncıklamak” URL 724 (< mic-ı-, krş. mıcık- ~ mıçkı- “Mıncıklamak” KS II-564).
- nâl-i- (Ö) “Şikayet etmek; rıza göstermek” UTİL I-508 (< nal-i-, nal “İnleyen” OTAS 961).
- ok-u-(U), óķ-i- (Ö) “Okumak, tahsil görmek, zikretmek” URL 105, UTİL II-527 (< ok+ı- KBG 17).
- purķ-u- (U) “Burundan gürültülü solumak” URL 259 (< purķ-u-, purķulda- “Burundan gürültülü solumak” URL 259)
- renc-i-(U) rānc-i- (Ö) “İncinmek, gücenmek” URL 464, UTİL I-614(renc-i-, renc “Dargınlık, elem” URL 464).
- sâlķ-i- (Ö) “Sallanıp inmek, sarmak” UTİL II-67 (< salık-ı-, salık “Sallanan” KS II-632).
- semri- (U) “Semirmek” URL 509 (< semir-i-, KBG 17).
- şāng-i- (Ö) “Şangırdamak” UTİL II-396 (< şang-i- krş, şāngillā- “Şangırdamak” UTİL II-396).

- tâş-i-(Ö), toş-u- (U) “Taşımak, nakletmek” UTİL II-138, URL 316 (< taş-ı-, taş “Dış” UTİL II-138).
- tent-i- (Ö) “Gayesiz yürümek, vakit geçirmek” UTİL II-161
(<tent-i- krş.tent-irä- “Gezmek, gezinmek, gayesiz yürümek” UTİL II-161).
- tât-i-(Ö), tet-i- (U) “Tatmak, tadına bakmak” UTİL II-133, URL 342
(<tat-ı-, tât “Tat” UTİL II-208, tâtlik “Tat” UTİL II-208, tatlik” Tatlı” URL 269).
- tinç-i- (U, Ö) “Dinçleşmek, içi açılmak” URL 359, UTİL II-181
(<tinç-i-, tinç “Dinç” URL 356, UTİL II-161).
- tok-u-(U), tók-i- (Ö) “Dokumak” URL 318, UTİL II-258 (< tok-ı-, KBG 17).
- tózgi- (Ö) “Toz gibi dağılmak, saçılmak” UTİL II-243 (<tozuğ-u-tazu- ~ tózi “Uçuşup gitmek, dağılmak” URL 314 ~ UTİL II-243, tozük “Eski, örselenmiş” KS II-753).
- toz-u-(U), tóz-i- (Ö) “Uçuşup gitmek, dağılmak, savrulmak” URL 314, UTİL II-243 (< toz-u- toz “Toz” URL 314, UTİL II-242).
- yälp-i- (Ö) “Rüzgar vasıtasıyla savurmak, depretmek” UTİL II-246
(<yalp-i-, yälp-illa- “Rüzgârdan savrulmak, deprenmek” UTİL II-246, celp “Taklit” , celpi- “çırpmak, silkmek” KS I-200).
- yúlki-(Ö), julku- (U) “Yolmak, koparmak” UTİL II-467, URL 485
(<yuluk-u-, yulik “Yolunmuş” UTİL II-466, jul- “Yolmak” URL 485).

Şu örneklerde de -i- ekinin varlığı muhtemeldir:

- açi-(Ö), éçi- (U) “Acımak, şaşırmak” UTİL I-64, URL 143 (< aç-ı-, âç “Aç, soluk” UTİL I-551), anki- (U), änki- (Ö) “Yayılmak, çıkmak” (Koku hk.)” URL 44, UTİL I-49 (<anç-ı-, krş. änkäy- “Geniş açılmak, açık kalmak” UTİL I-49), azgiş-(U) “Azmak” URL 33 (< azık-ı-, azık “Azmış” !), borsi-(U), bórsi- (Ö) “Sasımak, kokmak” URL

208, UTİL I-165 (< bors-u-, bors “Taklit” !), **cori-** (U) “Mırıldanmak, çene çalmak” URL 368 (< cor-u-, cor “Taklit” !), **çaķir-** (U), **çālķir-** (Ö) “Çaķırmak” URL 383, UTİL I-359 (< çak-i-r-, TDF 154, TDB 183 **çalģi-** (U) “Aşıl uğraşından uzaklaşmak, çāl-“Çalmak, karıştırmak,yıkmak” UTİL II-352), **dāri-**(Ö) “Ayak basmak, yönelmek” UTİL I-285 (< dār-i-, dār- dúnyā “Yer, dünya; gözönü” UTİL I-234), **davi-** (U) “Dağı aşmak, geçitten geçmek” URL 436 (< dav-ı-, < tag-ı- !), **gāpir-** (Ö) “Konuşmak, söylemek” UTİL I-185 (< gap-i-r-, gāp “Söz, fikir” UTİL I-185 **mucu-**(U), **múci-** (Ö) “Kemirmek” URL 714, UTİL I-476 (< muc-u-, muc “Taklit” !), **múnki-**(Ö) “Düş yazmak” UTİL I-480 (< mükük-i-, mükük < bük-ü-ķ, múkkāy- ~ múnkāy-“Eğilmek, bükülmek” UTİL I-477 **sizģi-** (Ö) “Sızmak” UTİL I-44 (< sızıķ-ı-, sızıķ “Kuyruk yağı eridikten sonra kalan kısım, kıkırdak” KS II-654), **urģu-** (U) “Vurmak, çarpmak; öfkelenmek” URL 121 (< uruķ-u-, uruķ “Vurulmuş, çarpılmış” !, ur- “Vurmak” URL 121).

-ilda-/-ilde-, -ulda-/-ülde-

-illā-/-úllā-, (-irlā-/-úrlā-)

Her iki şivede de işlek bir ek olan bu şekil, sadece sonu ünsüzle biten tek heceli taklidî kelimelere getirilir. Ek, Uygur Türkçesi ile Özbek Türkçesi’nde ses bakımından farklıdır. Uygur Türkçesi’ndeki -ilda-/-ilde-, -ulda-/-ülde- şekillerine karşılık, Özbek Türkçesi’nde -illā-, -úllā- ve nadiren -irlā-, -úrlā- şekilleri vardır. İki şivedeki şekillerin aynı ek olduğu, aynı köklerden aynı mânâda fiiller türetmesinden de anlaşılır. Aynı ekin Türkiye Türkçesi’nde de -’lda-/-’lde-, -’rda-/-’rde- şeklinde olduğu göz önüne alınırsa, ses değişmeler sonucu ekin çok şekilli hale geldiği ortaya çıkar.

Uygur Türkçesi’nde, -ilda-/-ilde- şeklinin az da olsa -illa-/-ille- varyantının kullanıldığı görülür: ligilde- ~ ligille- URL 693, şirilda- ~ şirilla- URL 555, taķilda- ~ taķilla-URL 279.

Özbek Türkçesi’nde de ekin -illā- ~ -irlā- ikili kullanılışı vardır: bicillā-~bicirlā- UTİL I-111, civilā ~ -civirdā UTİL I-276, dingillā- ~ dingirlā- UTİL I-228, mingillā- ~

mingirlä- UTİL I-466, piķillä- ~ piķirdä- UTİL I-578, űingillä- ~ űingirlä-UTİL II-414...

Bu ekin getirildiği bazı taklidî kelimeler, yine aynı mânâyı veren -irä- ekiyle de fiilleűir: miltillä- bk. miltirä- ‘‘Güçsüz yanmak’’ UTİL I-464, vaķilda- ~ vaķira- ‘‘Bağırmak, çığlık atmak’’ URL 746 zirķillä- ~ zirķirä- ‘‘Zırk zırk edip sancımak’’ UTİL I-307.

Bu ekle türetilmiű fiillerden örnekler:

- biķilda-(U),biķillä- (Ö) ‘‘Bık bıık etmek, kaynamak’’ URL 233, UTİL I-123
 cañilda-(U),cängillä- (Ö) ‘‘Çınlamak, tınlamak’’ URL 386, UTİL
 cizilda-(U),cizillä- (Ö) ‘‘Cızıldamak’’ URL 374, UTİL I-278
 dikilde-(U),dikillä- (Ö) ‘‘Dik dik etmek, tııırlamak’’ URL 458, UTİL I-224
 diñilda-(U),dingillä- (Ö) ‘‘Tıngırdamak’’ URL 458, UTİL I-227
 dirilde-(U),dirillä- (Ö) ‘‘Titremek’’ URL 457, UTİL I-228
 gürülde-(U),gúrillä- (Ö) ‘‘Gürüldemek, gür etmek’’ URL 680, UTİL I-200
 gürsülde-(U),gürsillä- (Ö) ‘‘Gürs gürs diye ses çıkarmak’’ URL 680, UTİL I-200
 güvülde-(U),gúvillä- (Ö) ‘‘Guv diye ses çıkarmak’’ URL 683, UTİL I-195
 ħirilda-(U),ħirillä- (Ö) ‘‘Hır hır diye ses çıkarmak’’ URL 431, UTİL II-326
 ħurulda-(U),ħúrillä- (Ö) ‘‘Hor hor diye ses çıkarmak’’ URL 427, UTİL II-340
 irilda-(U),irillä- (Ö) ‘‘Hırlamak (İt hk.)’’ URL 162, UTİL I-333
 ķarsilda-(U),ķärsillä- (Ö) ‘‘Diűlerken kars kurs ses çıkarmak’’ URL 581, UTİL I-370
 lakilda-(U),lăķillä- (Ö) ‘‘Boűa vakit geķirmek’’ URL 687, UTİL I-429
 lépilda-(U),lăpillä- (Ö) ‘‘Lap lap etmek’’ URL 692, UTİL I-435
 ligilde-(U),lipille- (Ö) ‘‘Lip lip etmek, tez hareket etmek’’ URL 693, UTİL I-432
 loķulda-(U),lôķillä- (Ö) ‘‘Ağırmak, sancımak’’ URL 691, UTİL I-437
 parilda-(U),părillä- (Ö) ‘‘Parıldamak’’ URL 242, UTİL I-598
 pirilda-(U),pirillä- (Ö) ‘‘Pırıldamak’’ URL 265, UTİL I-587
 pisilda-(U),pisillä- (Ö) ‘‘Fısıldamak’’ URL 266, UTİL I-588
 tarsilda-(U),tärsillä- (Ö) ‘‘Çatırdamak, gürüldemek’’ URL 273, UTİL II-128
 tirsilda-(U),tirsillä- (Ö) ‘‘Tırs etmek’’ URL 349, UTİL II-187

vañilda-(U),vängillä- (Ö) “Vang diye ses çıkarmak ” URL746, UTİL I-172

ziñilda-(U),zingillä- (Ö) “Zangırdamak” URL 478, UTİL I-306.

-ir-, -ur-/ -ür-

-r-, -ir-, -ür-

Tek heceli taklidî kelimelere getirelerek onlardan geçişsiz fiiller türetir. Ek, Uygur Türkçesi’nde düzlük yavurlaklık uyumuna bağlı (-ir-, -ur-/ -ür-) olmasına karşılık, Özbek Türkçesi’nde (-r-, -ir-, -ür-) belli bir kurala bağlı değildir. Bu ekin mahiyeti hakkında kesin bir görüşe rastanmamıştır. Örneklerinin çoğu Özbek Türkçesi’ne ait olan bu ek hakkında, incelenen Uygur Türkçesi gramerlerinde (HZUT, HZUTA, HZUTG, NU, UTG), örnek verilmemiştir. Toplam 12 örnekten 3’ü ortak, kalanlardan 8’i Özbek Türkçesi’ne, 1’i Uygur Türkçesi’ne aittir.

Bu ek ile, türetilmiş fiiller şunlardır:

- äpşü-r- (Ö) “Hapşırmaq, aksırmaq (az.)” UTİL I-50 (<äpşü-r-, äpşü “Aksırma sesi” UTİL I-50).
- bäq-ir- (Ö) “Bağırmak” UTİL I-88 (<bag-ır-, TDB 183, ESTY II-21)
- bök-ür-(U), bók-ir- (Ö) “Böğürmek, anırmak” URL 211, UTİL I-160 (< beñ-ir- ESTY II-21, < böğ-ür- TG 213).
- cék-ir- (U), cek-ir- (Ö) “Sövmek, kötü muamelede bulunmak” URL 373, UTİL I-276 (< cek-ir-, cek = cek kórmâq “Yaman görmek, nefretle bakmak” UTİL I-276).
- çim-ir- (Ö) “Kaş çatmak, surat asmak” UTİL II-369 (< çim-ir, çim “Küçük, az, değersiz” UED 139, krş. çimilda- “Kırılmak, seyrimek” URL 415).
- góm-ür- (Ö) “Gümbürdemek (Yürek hk)” UTİL I-199
- kék-ir- (U), kek-ir- (Ö) “Geçirmek” URL 668, UTİL I-376 (< kek-ir-, TDB 183, TG 213).
- kiyq-ir- (Ö) “Damaktan ahenksiz ses çıkarmak” UTİL II-576

(< kıyık-ir-, kıyık “Tavuk sesi”, krş. kıyıkıllä- “Kiyk kıyk diye ses çıkarmak” UTİL II-576).

túp-úr- (Ö) “Tükürmek” UTİL II-225 (< túp-úr-, krş. túplä- “Tükürmek” UTİL II-224).

úf-úr- (Ö) “Üfürmek” UTİL I-285

Şu örneklerde de -r-, -ir-, -ur-/ür- ekinin varlığı muhtemeldir:

gúpir- ~ kópir- (Ö), “Köpürmek” UTİL I-199 ~ UTİL I-418 (< kóp-ir-, TG 212)

oğur- (U) “Bağırmak” URL 104 (< oğ-ur, TDB 183, TG 212, krş. ugulda- “Uğuldamak” TS II-1511. Sevortyan bu şeklin -kur- eki ile türetilmiş olabileceğini belirtir. bk. ESTY I-417).

-ira-/ire-

-irä-

-ira-/ire-, -irä- eki umumiyetle, taklidî kelimelerden fiil yapar. İşlek olmayan bu ek, Uygur Türkçesi'ne göre Özbek Türkçesi'nde daha fazladır. Toplam 20 örnekten 3'ü ortak, kalanlardan 14'ü Özbek Türkçesi'ne 3'ü Uygur Türkçesi'ne aittir.⁽¹⁾

Ekin -ir- isimden fiil yapma eki ile -a-/e- fiilden fiil yapma ekinin birleşmesinden meydana geldiği ileri sürülmüştür.⁽²⁾ Ayrıca şu örneklerde ekin dar ünlüsünün genişlediğini veya -ar-/er- isimden fiil yapma eki ile -a-/e- fiilden fiil yapma ekinin birleşmesinden meydana geldiğini söylemek mümkün: guñgara- (U) “Kederlenmek, daralmak” URL 565 (< gung-ara-, guñgay- “Kederlenmek” URL 565), şahara-(U) “Budaklanmak” URL 541 (< şah-ara-, şah “Şah, budak” URL 541).

-ira-/ire-, -irä- eki ile türetilen fiiller geçişli mânâ ifade ederler.

-ira-/ire-, -ira- ekiyle türetilmiş fiiller şunlardır:

älc-irä- (Ö) “Saçma sapan, ağzına geldiği gibi konuşmak” UTİL I-40

1) URL' de geçmeyen yaltira- ve möltira- fiilleri, HZUT'nde Uygur Türkçesi örnekleri olarak verilmiştir. Bk. HZUT 175

2) HZUT 178'de bu ekin menşei, sonu r ile biten iki heceli taklidî kelimelere -la- ekinin getirilmesidir, diye gösterilmiştir.

- (< älc-irä-, alc “Taklit”!,krş. älc-i- “Saçma sapan konuşmak” UTİL I-40).
- bilc-irä- (Ö) “Saçma sapan, ağzına geldiği gibi konuşmak” UTİL I-113
(< bilc-irä-, bilc “Çiğneme sesi” KS I-116).
- búrķ-irä- (Ö) “Tütemek, duman çıkarmak” UTİL I-154 (< búrúķ-irä-,
krş. búrķi- ~ búrúķsä- “Tütemek” UTİL I-154).
- çirk-irä- (Ö) “Çırk çırk ses çıkarmak” UTİL II-373 (<çirk-irä-, krş.
çirkillä- “Çırk çırk ses çıkarmak” UTİL II-373).
- gäng-irä- ~ gäng-rä- (Ö),
gañg-ira- (U) “Şaşırmak, ne yapacağını bilememek” UTİL I-185, URL
676 (< gäng-irä-, gäng=gäng bólmâķ=gängi- “Şaşırmak,
ne yapacağını bilememek” UTİL I-185).
- hilp-irä- ~ hilv-irä- (Ö) “Rüzgârdan uçuşup silkinmek, pır pır etmek” UTİL II-697
(<hilp-irä-, hilp-hilp= hilp-hilp ķilmâķ= hilpirä- “UTİL II-
697).
- ķalt-ira-(U), ķält-irä- (Ö) “Titremek, heyecanlanmak” URL 588, UTİL II-546
(<ķalt-ira-, krş. ķältilla= ķältirä- UTİL II-546, ķalt et-
“Kıpırdamak” KTS 158).
- milt-ira- (Ö) “Güçsüz ışık vermek, zor görünmek” UTİL I-465
(< milt-irä-, milt “Güçsüz ışık” UTİL I-465).
- mólt-irä- (Ö) “İnsanı acındıran şekilde bakmak” UTİL I-490
(< mólt-irä-, bk. mólt mólt= móltiräb “Acındırarak”,
móltirä= móltäy- “Acındırarak, bakmak” UTİL I-490).
- pirķ-irä- (Ö) “Burnundan pırk diye ses çıkarmak” UTİL I-588
(< pirķ-irä-, pirķ “Taklidî ses” UTİL I-588).
- tent-ire-(U),tent-irä- (Ö) “Gezmek, gezinmek, gayesiz yürümek” URL 306,
UTİL II-161 (< tent-ire-, krş. tenti- “Gayesizce vakit
geçirmek için yürümek” UTİL II-161).

- yält-irä- (Ö) “İşildamak, ışık saçmak” UTİL II-481 (<yält-irä-, bk. yält etmâk= yältirämâk UTİL II-481).
- yilt-irä- (Ö) “Parıldamak” UTİL I-348 (<yilt-irä-, yilt “Parıltı” UTİL I-348).
- zirķ-irä- ~ sirķ-irä-(Ö)
- sikira-(U) “Zırk zırk edip ağrımak, sızlamak” UTİL I-307 UTİL II-57, URL 536 (< zirķ-ira- bk. zirķillāmâk = zirķirāmâk UTİL I-307).

Şu örneklerde de bu ekin varlığı muhtemeldir:

silvirä-(Ö) “Silinmek, iyi olmak (Yara hk)” UTİL II-410, şälvirä- (Ö) “Mecalsiz kalmak, halsizleşmek” UTİL II-393 (<şälp-irä-, şälp “Taklit” UTİL II-395, şalpay- (U), şälväy-(Ö) “Solmak, halsizleşmek” URL 499, UTİL II-393), tatira- (U) “Solmak, sararmak” URL 269 (< tat-ira-, tat “Kılıç ve benzeri şeylerin üzerine çöken pas” DLT 115), temtire- (U) “Kaybolmak, şaşırmaq” URL 305 (< tent-ire-, bk. temtire-= tentire- ~ tenti- “Başı boş gezmek” KS II-724), tinçirä- (Ö) “Parıldamak, parlamak” UTİL II-179 (< tinç-ira-! tinç “Dinç, sakin” UTİL II-181).

-irķa-, -iķa-

Ek , iki şiveden sadece Uygur Türkçesi'nde bir kaç fiilde vardır⁽¹⁾. Uygur Türkçesi'nde çoğunlukla ekin bünyesindeki -r- sesi düşürülür: teñirķa- ~ teniķa-

Ekle türetilen fiiller geçişsiz mânâ ifade ederler:

-irķa-, -iķa- ekiyle türetilmiş fiiller şunlardır:

- hét-iķa- (U) “Sıkışmak, sıkılmak, çekinmek, kaçınmak” URL 766 (<hat-irķa-).
- néz-iķa- (U) “Nazlanmak, kırıtmak, kırılmak” URL 741 (< naz-irķa-, naz “Naz, kapris” URL 730).
- téñirķa- ~ téñiķa- (U) “Hayret etmek, şaşırmaq” URL 346 (<tañ-irķa-EDPTC 525).
- tiñ-irķa- (U) “Tereddüt etmek, düşünmeye dalmak, duraksamak” URL

1) Bir Uygur Türkçesi gramerinde “aç-iķa-, téş-iķa-, yét-iķa-” fiilleri de bu eke örnek olarak gösterilmiştir. Bk. HZUT 179

354 (< tiñ-irқа-, “Nefes alma, soluk, ses” URL 353).

-қ/-к-

-қ/-к-

Sonu ünsüzle biten tek heceli kelimelerden -bilhassa sıfatlardan- fiil türeten bir ektir. Ekin yardımcı ünlüsü Uygur Türkçesi’nde düzlük-yuvarlaklılık uyumuna bağlı, Özbek Türkçesinde ise düzlük-yuvarlaklılık uyumuna bağlı olmaksızın hep i’lidir.

ârziқ- (Ö) “Arzu etmek, çok istemek” fiili yapı bakımından bu ek ile türemiş fiillere benzese de, aslında “arzu kılmak” fiilinin bozulmuş şeklidir.⁽¹⁾ ârziқ- fiilinin geçişli olması da, bu görüşü doğrulamaktadır. Her iki şivede de işlek olmayan bu ek, Uygur Türkçesi’ne göre Özbek Türkçesi’nde daha yaygındır. Toplam 25 örnekten 10’u ortak, kalanlardan 11’i Özbek Türkçesi’ne, 4’ü Uygur Türkçesi’ne aittir.

-қ/-к- eki, failde meydana gelen değişmeyi gösteren geçişsiz fiiller türetir:

-қ/-к- eki ile türetilmiş fiiller şunlardır:

âç-ıқ-(Ö), éç-ıқ-	(U) "Acıkmak, açlık hissetmek" UTİL I-553, URL 143.
bir-ik-	(U,Ö) "Birikmek, birbirine bağlanmak" URL 232, UTİL I-118
cim-ıқ-	(U,Ö) “Sükût etmek, batmak, yok olmak” URL 377, UTİL I-280 (< cim-ıқ-, cim “Sessiz, hareketsiz” URL 376, UTİL I-280).
cúnc-ıқ-	(Ö) “Soğuktan veya halsizlikten bürüşmek” UTİL I-291 (<cunc-ıқ-, krş. cúnci- cúncäy- “Soğuktan veya halsizlikten büzüşmek” UTİL I-291).
çin-ıқ- ~ çén-ıқ- (U),	
çin-ıқ-	(Ö) “Sağlamlaşmak, pişmek” URL 415 ~ URL 406, UTİL II-370 (< çin-ıқ-, EDPTC 425 çin “Gerçek, doğru tam” UTİL II-369).

1) UTİL I- 541

dim-iķ- ~ dém-iķ- (U),

dim-iķ-

(Ö) “Havanın tesiriyle zor nefes almak;boğulmak” URL 459,UTİL I-226 (< dim-iķ-, dim “Havası ağır, boğuk” UTİL I-226).

el-ik-

(Ö) “Yakınlaşmak, dost olmak” UTİL II-444 (<el-ik-, krş. el ból- “Dost olmak” UTİL II-442).

hâm-iķ-

(Ö) “Hamlaşmak, ham olarak kalmak” UTİL II-330 (<hâm-iķ-, hâm “Ham” UTİL I-330).

iç-ik-

(U) “Dahil olmak, içeriye girmek” URL 160.

iç-ik-

(Ö) “Çok düşünmek, sevgiliye arzu duymak,ebeveyni düşünerek hasta olmak (çocuk hk.).” UTİL I-342

keç-ik-(Ö), kéç-ik-

(U) “Gecikmek, geç kalmak” UTİL I-383, URL 667.

köz-ük-(U), kóz-ik-

(Ö) “Göz değmesi sonucu zarara uğramak, nazar değmek” URL 651, UTİL I-412.

nâm-ik-

(Ö) “Nemlenmek, nem çekmek” UTİL I-494

tér-iķ-

(U) “Eziyet çekmek, müteessir olmak” URL 343(<tar-iķ-tar “Dar” URL 270).

tez-ik-

(Ö) “Tez yürümek, tezliğini arttırmak” UTİL II-153

yel-ik-

(Ö) “Yel hastalığı ile ağrımak” UTİL I-245

yéş-iķ-

(U) “Yeşermeğe başlamak, verimli hale gelmek” URL 797 (<yéş-iķ-<yaş-iķ-,yaş “Yaş, taze genç” URL 774).

yol-uķ-(U),yól-iķ-

(Ö) “Rastlamak, görüşmek” URL 792, UTİL I -353 (< yol-uķ-, ÖG 37).

zar-iķ-(U), zâr-iķ-

(Ö) “Bir şeye ihtiyaç hissetmek, ondan dolayı sıkılmak üzülmek” URL 469, UTİL I-309 (< zar-iķ-, zâr “Nale, muhtaç” UTİL I-309).

zor-uķ-(U), zór-iķ-

(Ö) “Yorulmak, halsiz düşmek” URL 475, UTİL I-312

Şu örneklerde de -k/-k- ekinin varlığı muhtemeldir:

cânık-(Ö) “Şaşırmaq, sabırsızlanmaq” UTİL I-288 (< cân-ik-, cân “Can” UTİL I-286), **hâyık-**(Ö) “Çekinmek, korkmaq” UTİL II-676 (< hây-ik-, hây “Nida” UTİL II-674), **mirik-**(Ö) “Kanmaq, doymaq” UTİL I-467 (< mir-ik-, mir “Taklit”!) **térik-**(U) “Hırslanmaq, sinirlenmek” URL 346 (< ter-ik-!, ter “Ter” URL 292). **ziriktir-**(Ö) “Tarumar edip kaçırmak” UTİL I-307 (< zir-ik-tir-, zir “Titreyen nesnelerin sesini ve hareketini bildirir” UTİL I-306).

-kır/-kir-, -kür/-kür-

-kır/-kir-

-kır/-kir-, -kür/-kür-(U), -kır/-kir- (Ö) eki, umumiyetle taklidî kelimelerden fiil türetir. Ekin yuvarlak ünlülü şekilleri Özbek Türkçesi’nde görülmez.

Uygur Türkçesi’nde bu ek ile -ğar-, -kar-/ker- eki arasında bir geçişme söz konusudur. Geniş ünlülü olması gereken bazı şekillerin dar ünlülü, dar ünlülü olması gereken bazı şekillerin ise geniş ünlülü halde kullanıldıkları görülür. Bu şekiller ayrı ayrı yerlerde zikredilmiştir: atkar- ~ atkur- URL 17, başkar- ~ başkur- URL 192 ~ URL 191, suğar- ~ suğur- URL 525 ~ URL 528, çüçkür- ~ çüşker- URL 397~ URL 398, kıç-kır- ~ kıçkar- URL 628 ~ URL 620 (bk. § -ğar-, -kar-/ker-).

Her iki şivede de bu ek ile türetilmiş örnekler sınırlıdır. Toplam 15 örnekten 6’si ortak, kalanlardan 4’ü Özbek Türkçesi’ne 5’i Uygur Türkçesi’ne aittir. sipkır- “Bir çekişte içmek” fiili dışında diğer fiillerde mânâ geçişsizdir.

-kır/-kir-, -kür/-kür- eki ile türetilmiş olan fiiller şunlardır:

äy-kır- ~ hây-kır-	(Ö) “Haykırmak” UTİL I-35 UTİL II-678 (<hay-kır-, TDF 199).
baş-kür-	(U) “Yönetmek, yürütmek” URL 191 (krş. baş-kar- “Yönetmek, Yürütmek” URL 191).
çin-kır-	(Ö) “İnce ve tiz ses çıkarmak, çınlamak” UTİL II-370.
çüç-kür-(U), çüş-kır-	(Ö) “Aksırmak” URL 397, UTİL II-383 (< çüç-kür-, çüç= ak çüç “Sağol (Aksıran adama iyi dilek)” KS I-289).

- iş-kır- (Ö) “Burundan güçlü ses çıkarmak (At, davar hk.). UTİL I-346 (<iş-kır-, iş-sin- “Kişnemek” URL 171, ışılda- = ışıkmak “Işık çalmak” KS I-361, krş. mişkar- “Sümkürmek” URL 726).
- keç-kir- (U,Ö) “Geç vaktine yaklaşmak, gecikmek” URL 638, UTİL I-384 (<keç-kir-, keç “Gündüzle gece arası” UTİL I-383).
- kış-kır- ~ kıç-kır-(U),
kıç-kır- (Ö) “Tiz ses çıkarmak, bu sesle çağırmak, bağırarak” URL 628 ~ URL 622, UTİL II-589 (< kış-kır-, TDB 183).
- oş-kur-(U), óş-kır- (Ö) “Sert konuşmak, gazapla bağırarak” URL 102, UTİL II-526 (<oş-kur-, oşkur- = ışıkmak KS II-602 bk. iş-kir-).
- öñ-kür-(U), ókir- (Ö) “Hüngürdemek, yüksek sesle ağlamak” URL 108, UTİL II-501 (<üñ-kür-, öngürö- “Yüksek sesle feryad etmek” KS II-611; öyür=öñkür-(U), ókir (Ö) ESTY I-517).
- puş-kur-(U), piş-kır- (Ö) “Burundan güçlü ses çıkarmak (At, davar hk.)” URL 260, UTİL I-529 (< puş-kur-, puş “Taklit” UETİL 751, piş-piş “Taklit” UTİL II-591).
- tü-kür- (U) “Tükürmek” URL 337 (< tü-kür-, TDF 200).
- uş-kur- (U) “Aksırmak” URL 130 (<uş-kur-, krş. işkır-, puşkur- ~ pişkır- “Burundan güçlü ses çıkarmak” UTİL I-346, URL 260 ~ UTİL I-529).

Şu fiilde de bu ekin varlığı muhtemeldir:

atkur- (U) “İfa etmek, yerine getirmek” URL 17 (<at-kur-, krş. atkar- “İfa etmek” URL 17), **sipkır-**(Ö) “Bir çekişte içmek, sömürmek” UTİL II-54 (< sip-kır-, sip “Taklit” ?), **suğur-** (U) “Sulamak, su vermek” URL 525 (<suv-ğar-, TDF 151).

-kıra-, -kura-/küre-

-kırä-/kirä-

-kıra-, -kura-/küre- (U), **-kırä-/kirä-** (Ö) eki, umumiyetle, sonu -i ile biten tek

heceli taklidî kelimelere getirilir. Uygur Türkçesi’nde sonu -r ile biten taklidî kelimeler

fiilleşince bazen, kökteki -r sesi düşer: gürküre-~ gürküre-, hırkıra- ~ hırkıra- vb.⁽¹⁾ Özbek Türkçesi'nde ek,düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaz. Uygur Türkçesi'nde ise, açık hece durumunda iken ekin geniş ünlüsü daralır: ğaķırımak ~ ğaķıratmaq URL 559 vb.

Ekin, Uygur Türkçesi'nde tek bir örneğine rastanılan -n-ķıra- (pat-in-ķıra- URL 239) şeklinin Özbek Türkçesi'nde bir hayli örneği vardır. Bu örnekler fiil tabanlarına dayandığı için -nkıra- şekli, fiilden fiil yapan ekler bölümünde incelenmiştir.(bk. §-nķıra-/-nkire-).

İşlek olmayan -ķıra- eki, Özbek Türkçesi'ne göre Uygur Türkçesi'nde daha yaygındır. Toplam 16 örnekten 4'ü ortak, kalanlarda 11'i Uygur Türkçesi'ne, 1'i Özbek Türkçesi'ne aittir. Ek, taklidî kelimelere gelmesi ve fonksiyonu bakımından-ķir-/-kir- ile -ira-/-ire- eklerine benzer⁽²⁾. Ek geçişsiz mânâlı fiiller türetir.

Bu ek ile türetilmiş fiiller şunlardır:

caķıra-	(U) “Bağırarak, çağırarak” URL 360 (< car-ķıra-, HZUTA 144; carıl-da- “Çene çalmak, çok ve durmadan konuşmak” KS I-181).
çiy-ķıra-	(U) “Ciyak ciyak bağırarak, keskin çığlıklar atmak” URL 416 (< çiy-ķıra-, çiy “Çığlık” KS I-273).
ġar-ķıra- ~ ġaķıra-	(U) “Boğazını ġar ġar ettirmek, gürüldemek, uğuldamak” URL 558 URL 559 (< ġar-ķıra-, ġar-ilda- “Gürüldemek, ses çıkarmak” URL 558).
gür-ķirä-	(Ö) “Büyümek, gürleşmek (Bitki hk.)” UTİL I-200 (<gür-ķirä-gür “Gür, bol, verimli” TS I-586).
gür-küre- ~ gürküre-	(U) “Gürlemek, gürüldemek” URL 680 (<gür-küre-, gür “Taklit” UTİL I-200, gürküre-<gür-kire- ONSS 76).

1) ONSS 76

2)-ķir-, -ir- eklerinin ayrı ayrı -a-/-e- eki ile birleşmeleri sonucu -ķıra-/kire ve -ira-/-ire- ekleri meydana gelmiştir. (bk. HZUT 178). Şu ikili şekil de bu kanaati doğrular niteliktedir. hēķıra- (U), hāyķir-(Ö) “Haykırmak, bağırarak” URL 430, UTİL II-678

- héķira-** (U) “Bağırmaq, hüngürhüngür ağlamak” URL 430 (< hay-ķira-häy “Nida” UTİL II-675, häyķir- “Haykırmak” UTİL II-678).
- ħir-ķira- ~ ħiķira-(U),**
ħir-ķirä- (Ö) “Hırıldamak, mırıldanmak” URL 430, UTİL II-326 (< ħir-ķira-, ħir-ilda- “Hırıldamak” URL 431).
- par-ķira- ~ paķira-** (U) “Parlamak, parıldamak” URL 242 (< par-ķira- ONSS 76, par-ilda- “Parıldamak” RL 242)
- pér-ķira- ~ péķira-** (U) “Fır fır dönmek, dolaşmak” URL 262 URL 263 (< pir-ķira-> péķira-, ONSS 76).
- şär-ķirä-(Ö), şaķira- ~**
çaķira- (U) “Şarıldamak” UTİL II-401, URL 542 ~ URL 385 (< şar-ķira-ONSS 76, şär “Taklit” UTİL II-397).
- şir-ķirä-(Ö), şikira-** (U) “Şırıldamak, şırl şırl akmak” UTİL II-417, URL 555 (< şir-ķira-, şir “Taklit” UTİL II-415).
- vaķira-** (U) “Bağırmaq, çağırmaq” URL 746 (< var-ķira-, ONSS 76, krş. varañ “Ses, gürültü, uğultu” URL 745).

Şu fiillerde de -ķira-, -ķirä- ekinin varlığı muhtemeldir:

höküre-(U) “Böğürmek, huçkırarak ağlamak” URL 764 (<höy-küre-, höy-kür- “Yüksek sesle bağırışmak” TS I-654), **kakira (U)** “Bağırmaq, haykırmak” URL 635 (<hay-ķira-, krş. héķira- “Bağırmaq” URL 430), **kokura-(U)** “Akmak, boşanmak, dökülmek” URL 653 (< horkura- !, hor “Taklit” !), **tirķira-(U), tirķirä- (Ö)** “Akmak, yayılmak, saçılmak” URL 349, UTİL II-187 (< tir-ķira- !, tır “Taklit” !).

-la-/-le-

-lä-

Her iki şivede de en işlek isimden fiil yapma ekidir. Uygur Türkçesi’nde ek, açık heceye tekabül ettiği zaman ünlüsü daralır. Canlı bir ek olan -la-/-le-(U) -lä- (Ö), her

iki şivede yeni giren kelimelerden de fiil türetir: äzât-lä- (Grek+Ö) “Azaltmak” UTİL I-31; bäläns-lä- (Fran+Ö) “Uygun hale getirmek” UTİL I-75; bo-la- (Çin+U) “İltizam etmek, keseneğe almak” URL 215; bomba-la- (İtal+U) “Bombalamak” URL 215; borana-la- (R+U) “Malalamak” UTİL I-132; çi-le- (Çin+U) “Ölçmek” URL 414...

Ekin Uygur Türkçesi’nde var olan, bir ünlülü ile bir ünsüz bir ünlülü köklere getirilişi, Özbek Türkçesi’nde görülmez: o-la- “Avlamak” URL 111, me-le- “Melemek” URL 723, su-la- “Sulamak” URL 526, pü-le- “Üflemek” URL 261 vb. Her iki şivede de ekin getirildiği kök ve gövdelerin yapısı çeşitlilik arz eder: press-lä- “Preslemek” UTİL I-602, kırkır-la- “Kırkır ses çıkarmak (Kumru hk.)” URL 614, kılläb-költik-lä- ~ kıllap-küvet-le- “Birini kolundan tutmak, desteklemek” UTİL II-635 ~ URL 608 vb.

Uygur Türkçesi’nde ek, bazı örneklerde +da-/de- isimden fiil yapma eki ile birbirinin yerine kullanılmıştır: kam-la- ~ kam-da- “Temin etmek” URL 590, micig-la- ~ micigda- “Buruşturmak, mıcıklamak” URL 724, sıkım-la- ~ sıkım-da- “Avuçlamak” URL 536. Bu ikili kullanılışa Uygur Türkçesi’nde bazı taklidî kelimelerin fiilleştirilmesinde de rastlıyoruz: gürülle- ~ gürülde- “Gürüldemek” URL 680, güvülle- ~ güvülde- “Güv güv diye ses çıkarmak” URL 683, vañilla- ~ vañilda- “Van van diye ses çıkarmak”. URL 746 vb. Özbek Türkçesi, taklidî kelimelerdeki bu ikili kullanılıştan -illä-/illä- şeklini benimsemiştir. (bk.ş -ilda-/ilde-).

Bu ek, bazı fiillerde -n-, -ş- ve -t- fiilden fiil yapma ekleriyle genişleyerek birleşik ekler görünümünü kazanmıştır. Bu şekiller -lan-, -laş- ve -lat- alt başlıklarında ele alınmıştır.

Geniş mânâsıyla her türlü isme getirilebilen bu ek ile yapılan fiillerin mânâları da çeşitlidir. Eki, mânâ bakımından ana hatlarıyla şu bölümlere ayırmak mümkün:

a) Ek, getirildiği ismin nesnesiyle bir iş, bir hareket vb. yapmayı anlatır: alķış-la- ~ alķış-lä- “Alķışlamak” URL 48 ~ UTİL I-533; ayak-la- ~ ayak-lä- “Ayaklamak, ayakla ölçmek” URL 57 ~ UTİL I-523, erre-le- ~ ärrä-lä- “Destereyle kesmek” URL ~ 67 UTİL I-55, tamğa-la- ~ tamğä-lä- “Damgalamak” URL 285 ~ UTİL II-115 vb...

b) Ek, getirildiği ismin ifade ettiği mânâlı hale gelmeyi veya getirmeyi (-(lı) hale gel-/(lı) hale getir-) anlatır: aḳ-la-~âḳ-lä- ‘‘Aklamak, ak hale getirmek’’ URL 42 ~ UTİL I-558, erzen-le- ~ ärzän-lä- ‘‘Ucuzlamak’’ URL 68 ~ UTİL I-53, başḳa-la- ~ bâşḳä-lä- ‘‘Başkalaştırmak’’ URL 192 ~ UTİL I-140, cem-le- ~ cäm-lä- ‘‘Toplamak’’ URL 367 ~ UTİL I-271, tüz-le- ~ tüz-lä- ‘‘Düzlemek’’ URL 334 ~ UTİL II-219 vb...

c) Ek, taklidî kelimelere ve isimlere getirildiği zaman, o taklidî yapmayı, o ünlemi söylemeyi anlatan fiiller türetir: ayhay-la- ‘‘Ayhay demek, feryat etmek’’ URL 61, húh-lä- ‘‘Huh demek’’ UTİL II-714, me-le- ‘‘Melemek’’ URL 723, şäldir-lä- ‘‘Saldırdamak’’ URL 544, täḳir-lä- ‘‘Takırdamak’’ UTİL II-146 vb...

Bu ekle türetilmiş fiillerden örnekler:

ara-la-(U), ârä-lä-	(Ö) ‘‘Aralamak’’ URL 32, UTİL I-540
baḡ-la-(U), bâḡ-lä-	(Ö) ‘‘Baḡlamak’’ URL 185, UTİL I-142
baş-la-(U), bâş-lä-	(Ö) ‘‘Başlamak’’ URL 194, UTİL I-139
cay-la-(U), cây-lä-	(Ö) ‘‘Yerleştirmek’’ URL 367, UTİL I-285
cild-le-(U), cild-lä-	(Ö) ‘‘Ciltlemek, ciltle kaplamak’’ URL 376, UTİL I-279
çember-le-(U), çämbär-lä-	(Ö) ‘‘Çerçevelemek, çember içine almak’’ URL 391, UTİL II-353
ermek-le-(U), ermäk-lä-	(Ö) ‘‘Eğlenmek, alaya almak’’ URL 70, UTİL II-451
ḳara-la-(U), ḳärä-lä-	(Ö) ‘‘Karalamak, lekelemek’’ URL 583, UTİL II-601
nikel-le-(U), nikäl-lä-	(Ö) ‘‘Nikelle kaplamak’’ URL 742, UTİL I-502
terbiye-le-(U), tärbiyä-lä-	(Ö) ‘‘Terbiye etmek, eğitmek’’ URL 293, UTİL II-125

-lan-/-len-

-län-

Daha çok yabancı menşeli kelimelere getirilen bu ek, -la- isimden fiil yapma eki ile -n- fiilden fiil yapma ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu eki alan fiillerin -la’lı şekilleri görülmez.

Bu ekle türetilmiş fiillerin bazılarının olumsuz şekilleri, isme getirilen olumsuzluk ekleri ile yapılır: be-tâkât-lân- “Takatsiz kalmak” UTİL I-107, can-siz-lan- ~ cân-siz-lân- “Hayat belirtisi göstermek” URL 363 ~ UTİL I-289 (krş. can-lan- ~ cân-lân-URL 363 ~ UTİL I-288), keypsiz-len- ~ käyf-siz-lân- “Keyfi kaçmak” URL 643 ~ UTİL I-359 (krş. keyp-len- ~ käyf-lân- URL 630 ~ UTİL I-359), nâ-râzi-lân- “Razı olmamak” UTİL I-511, nâ-tinç-lân- “Yorulmak” UTİL I-512 (krş. tinç-lân- UTİL II-182) vb.

Buekle ile türetilmiş fiiller Özbek Türkçesi’nde, Uygur Türkçesi’nden daha yaygındır. Özbek Türkçesi’nde 226 örnek, Uygur Türkçesi’nde 170 örnek tespit edilmiştir.

Bu ek ile türetilen fiiller, isim tabanında belirtilen şeyi üzerinde bulundurma, o halde olma ve kendi kendine yapma ifade ederler:

Bu ekle türetilmiş fiillerden örnekler:

- batur-lan-(U), bâtir-lân- (Ö) “Kahramanlık göstermek” URL 185, UTİL I-135
- cüret-len-(U), cürât-lân- (Ö) “Cüret etmek, cesaret gösretmek” URL 370, UTİL I-291
- dermansiz-lan-(U),
därmânsiz-lân-(Ö) “Halsizleşmek, dermansız kalmak” URL 441, UTİL I-211
- gevde-len-(U), gävďä-lân- (Ö) “Vücut bulmak” URL 678, UTİL I-181
- güman-lan-(U), gümân-lân- (Ö) “Şüphelenmek” URL 683, UTİL I-199
- iztirap-lan-(U),
iztirâb-lân- (Ö) “İsdirap çekmek” URL 163, UTİL I-318
- ķansiz-lan-(U)
ķânsiz-lân- (Ö) “Çok kan kaybetme, kanı azalmak” URL 592, UTİL II-597
- ķayġu-lan- (U),
ķayġú-lân- (Ö) “Kaygılanmak, kederlenmek” URL 595, UTİL II-542
- ķural-lan-(U), ķúrâl-lân- (Ö) “Silahlanmak” URL 613, UTİL II-623
- meyüs-len-(U), mäyús-lân- (Ö) “Meyus olmak” URL 710, UTİL I-455

şübhe-len-(U),şúphä-län-	(Ö) “Şüphelenmek” URL 550, UTİL II-430
tuman-lan-(U),túmân-län-	(Ö) “Dumanla kaplanmak” URL 339, UTİL II-222
ümit-len-(U),úmid-län-	(Ö) “Ümitlenmek” URL 135, UTİL II-274
üy-len-(U),úy-län-	(Ö) “Evlenmek” URL 140, UTİL II-269
zoh-lan-(U),zäh-län-	(Ö) “Ezilmek” URL 475, UTİL I-302

-laş-/leş-

-lâş-

Bu ek, -la- isimden fiil yapma eki ile -ş- fiilden fiil yapma ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu eki alan fiillerin -la-’lı şekilleri görülmez. Özbek Türkçesi’nde -tir- fiilden fiil yapma eki ile birlikte bu eki bünyesinde bulunduran bazı fiillerin -laş-lı kullanılışları tek başına rastlanılmaz: mähälliylâş-tir- “Mahallîleştmek” UTİL I-457, nârmâl-lâş-tir- “Normal hale getirmek” UTİL I-511, plân-lâş-tir- “Planlamak, planını çizmek” UTİL I-592, sâhnâ-lâş-tir- “Sahnelemek, sahneye koymak” UTİL I-31, tâbâkâlâş-tir- “Tabaklara ayırmak” UTİL I-102 vb.

Ek, yapısındaki -ş- ekinden dolayı, umumiyetle müşareket ifade eden fiiller türetir. Bu ekle türetilen fiiller bazen dönüşlü mânâ da ifade ederler. Böyle fiillerin -lan- ekiyle türetilmiş fiillerle mânâ birliği içinde olduğu görülür: gârib-lâş- ~ gârib-län- “Garipleşmek, kimsesiz kalmak” UTİL II-653; hîrâ-lâş- ~ hîrâ-län-(Ö), hire-leş- ~ hire-len-(U), “Şeffaflığını, duruluğunu kaybetmek, matlaşmak” UTİL II-325, URL 430; mürekkep-leş- ~ mürekkep-len- “Mürekkepleşmek, çetinleşmek” URL 716; yâvûz-lâş- ~ yâvûz-län- “Yırtıcılığı, şedidliği artmak” UTİL I-252 vb.

Bu ekle türetilmiş fiiller, Özbek Türkçesi’nde Uyгур Türkçesi’nden daha yaygındır. Özbek Türkçesi’nde 229 örnek, Uyгур Türkçesi’nde ise 188 örnek vardır.

Bu ekle türetilmiş fiillerden örnekler:

aktiv-laş-(U),äktiv-lâş-	(Ö) “Kendi faaliyetini arttırmak” URL 42, UTİL I-37
aman-laş-(U),âmân-lâş-	(Ö) “Selamlaşmak, hal hatır sormak” URL 52, UTİL I-537

bähs-läş-(Ö),behs-leş-	(U) “Tartışmak, münazara etmek” UTİL I-91, URL 206
birge-leş-(U),birgä-läş-	(Ö) “Birleşmek, uyuşmak” URL 231, UTİL I-117
bir-leş-(U),bir-läş-	(Ö) “Birleşmek” URL 231, UTİL I-120
ciddiy-leş-(U),	
ciddiy-läş-	(Ö) “Ciddileşmek, ağırlaşmak” URL 337, UTİL I-277
gep-leş-(U),gäp-läş-	(Ö) “Konuşmak, Şohbet etmek” URL 677, UTİL I-185
harap-laş-(U),häräb-läş-	(Ö) “Harap olmak” URL 418, UTİL II-317
hayr-laş-(Ö),heyr-leş-	(U) “Vedalaşmak” UTİL II-312, URL 424
keskin-leş-(U),	
keskin-läş-	(Ö) “Ağırlaşmak, zorlaşmak, keskinleşmek” UL 639, UTİL I-381
kömek-leş-(U),kómak-läş-	(Ö) “Yardımlaşmak” URL 655 UTİL I-415
maşina-laş-(U),	
mäşinä-läş-	(Ö) “Makineleşmek” URL 696, UTİL I-453
ortaq-laş-(U),órtâq-läş-	(Ö) “Ortaklaşmak, ortak olmak” URL 94, UTİL II-515
uyğun-laş-(U),úygún-läş-	(Ö) “Uygun hale gelmek” URL 140, UTİL II-270
yüz-leş-(U),yúz-läş-	(Ö) “Yüz yüze gelmek” URL 793, UTİL II-464

-lat-/-let-

-lät-

-la-/-le- isimden fiil yapma eki ile -t- fiilden fiil yapma ekinin birleşmesinden meydana gelen bu ek, benzer yapıdaki -lan- ve -laş- eklerine göre daha az kullanılır. Ek, her iki şivede de işlek değildir. Toplam 27 örnekten 15’i Özbek Türkçesi’ne, 12’si Uygur Türkçesi’ne aittir. -lat- ekinin az kullanılmış olması -lan-tir- ve -laş-tir- şekillerinin tercih edilmiş olmasındandır: can-lan-dur- ~ can-lat- “Canlandırmak, coşturmak” URL 363, hâli-län-tir- ~ hâli-lät- “Yalnız bırakmak” UTİL I-329; qälin-läş-tir- ~ qälin-lät- “Kalınlaştırmak” UTİL II-545 vb.

-lat- ekiyle türetilmiş fiillerin -la-'lı şekilleri ait oldukları şivede görülmez, fakat diğer şivede bu fiillerin bazılarının -la-'lı şekilleri görülür: ağır-lät- UTİL I-562, éğir-la- URL 147; âydin-lät- UTİL I-525, ayduñ-la- URL 89; kâlin-lät- UTİL I-545, kâlin-la- URL 621; köpük-let- URL 645, kópük-lä - UTİL I-418; sékin-let- URL 532, sekin-lä- UTİL II-34 vb.

Ek, sonuna getirildiği isimlerden geçişli fiiller türetir:

Bu ek ile türetilmiş fiillerden örnekler:

âğir-lät-	(Ö) "Ağırlaştırmak" UTİL I-562
älängä-lät-	(Ö) "Alevlendirmek" UTİL I-38 (<älängä-lät-, älängä "Alev" UTİL I-38).
âydin-lät-	(Ö) "Aydınlatmak" UTİL I-526
can-lat-	(U) "Canlandırmak, coşturmak" URL 363
hâli-lät-	(Ö) "Yalnız bırakmak, boşaltmak" UTİL II-329
halsiz-lat-	(U) "Halsiz koymak, zayıflatmak" URL 754
hävâ-lät-	(Ö) "Havalandırmak, yukarı kaldırmak" UTİL II-671
kâlin-lät-	(Ö) "Kalınlaştırmak" UTİL II-545
kâyil-lät-	(Ö) "Maharetle becermek, icra etmek" UTİL II-593
keñ-let-	(U) "Genişletmek, büyütmek" URL 640 (< keñ-let-, keñ "Geniş" URL 640).
köpük-let-	(U) "Köpüklendirmek" URL 645
kücsiz-let-	(U) "Kuvvetten düşürmek, zayıflatmak" URL 660
sékin-let-	(U) "Yavaşlatmak, ağırlaştırmak" URL 532
tinç-lät-	(Ö) "Dinçleştirmek" UTİL II-182
tuman-lat-	(U) "Dumanlatmak, kapamak, bürümek" URL 339
yâlkın-lät-	(Ö) "Alevlendirmek" UTİL I-256 (< yâlkın-lät-, yâlkın "Alev" UTİL I-256).

-na-/-ne-

-nä-

Yapısı tam olarak izah edilememekle birlikte, getirildikleri köklerin isim olmasının kuvvetle muhtemelliğinden hareketle, bir isimden fiil yapma eki kabul edilmiştir. Bu ek -la-/-le isimden fiil yapma ekinin fonetik bir varyantı olduğu ileri sürülmüştür⁽¹⁾ -a-/-e- isimden fiil yapma eki örnekleri arasında zikredilen esne-, katna-, kişne-, tırna- ve yaşna- fiillerini de -na-/-ne-, -nä- eki ile izah etmek ihtimal dahilindedir.

-na-/-ne- (U), -nä- (Ö) eki ile türetilmiş toplam 4 örnekten 1'i ortak, kalanlardan 2'si Özbek Türkçesi'ne, 1'i Uygur Türkçesi'ne aittir.

çayna- “Çiğnemek” fiili hariç diğer fiiller geçişsiz mânâ ifade ederler.

-na-/-ne-, -nä- eki ile türetilmiş fiiller şunlardır:

çät-nä-	(Ö) “Kenarı, yanı yarılmak, çatlamak” UTİL I-358 (<çat-na- <çat-la- EDPTC 403, çatla- “Dağılmayacak şekilde yarılmak” TS I-283).
çet-ne-	(U) “Kaçınmak, sakınmak; sıyrılmak, ayrılmak” URL 390 (<çet-ne-, çet “Uç, kenar” URL 389, çetlik kıl- “Çekinmek, kaçınmak” URL 390).
sännä-	(Ö) “Dua okumak, söyleyip ağlamak” UTİL II-19 (< sena-la-, senâ “Sena” UTİL II-19; < san-la-?, sän “Sayı” UTİL II-68).

Şu fiilde de -na-/-ne-, -nä- ekinin varlığı muhtemeldir:

çayna-(U), çäynä- (Ö) “Çiğnemek, ağızda parçalanmak, yumuşatmak” URL 389, UTİL II-349 (<çay-na- < çak-na-!, çak ~ çağ “Taklit” EDPTC 403).

-ra-/-re-

-rä-

-ra-/-re- (U), -rä- (Ö) eki, esas itibariyle, tek heceli taklidî kelimelere ve bazı sıfatlara

1) ŞŞ 68, EDPTC 403

getirilir. Ekin sonu ünlü ile biten kelimelere ve birden fazla heceli kelimelere getirilişi Uygur Türkçesi'ne has özelliklerdir. Sonu kesme işaretiyle kapalı hece haline getirilmeye çalışılan mä'rä- ‘‘Melemek’’ fiili bu özelliğın Özbek Türkçesi’ndeki tek benzer örneğidir.

Uygur Türkçesi’nde açık hece durumunda ekin ünlüsü daralır. Ek her iki şivede de işlek değildir. Toplam 25 örnekten 8’i ortak, kalanlardan 10’u Uygur Türkçesi’ne, 7’si Özbek Türkçesi’ne aittir. Bu ek ile türetilen fiiller, kämrä-(Ö) ‘‘Kuşatmak, kaplamak’’ fiili hariç, geçişsiz mânâ ifade ederler.

-ra-/re-, -rä- ekiyle türetilmiş fiiller şunlardır:

añ-ra-	(U) ‘‘Şaşkın şaşkın bakmak, ağzını açarak bakmak’’ URL 43
(<añ-ra-, ang ‘‘Taaccüp, hayret’’ KS I-32).
çiy-rä-	(Ö) ‘‘Bükmek (ip, ipek hk.)’’ UTİL II-367 (<çiy-rä-, krş.çiy-lä-
‘‘Bükmek’’ UTİL II-367)
dañ-ra-	(U) ‘‘Boğuk ses çıkarmak’’ URL 436 (< dañ-ra-, dañ ‘‘Taklidî
ses’’ URL 436).
eski-re-	(U) ‘‘Eskimek, yıpranmak’’ URL 73
ğalva-ra-	(U) ‘‘Homurdanmak, mırıldanmak’’ URL 559 (<ğalva-ra-, ğelve
‘‘Bağırma, çağırma’’ URL 559).
gúv-rä-	(Ö) ‘‘Manası olmayan sesler çıkarmak’’ UTİL I-195 (<gúv-rä-
guv ‘‘Boğuk ses’’ URL 559).
hañ-ra-(U), häng-rä-	(Ö) ‘‘Anırmak, eşek sesini taklit etmek’’ URL 753, UTİL II-685
(<hañ-ra-, hañ ‘‘Ağzı açık, dikkatsiz’’ URL 753).
ih-rä-	(Ö) ‘‘Ağrı, elem ifade edici ses çıkarmak’’ UTİL I-347 (<ih-rä-
ih ‘‘Razı olmama ifade eder’’ UTİL I-347).
iñ-re-(U), ing-rä-	(Ö) ‘‘İnlemek, ah vah etmek’’ URL 175, UTİL I-327 (< iñ-re-
TDF 161, ing ‘‘Yeni doğan çocuk sesine benzer sesler’’ UTİL
I-326).
kāk-rä-	(Ö) ‘‘Nemi kaçmak, kurumak’’ UTİL II-567 (kāk-rä-, kāk ‘‘Çok
kuru’’ UTİL II-607).

- kalça-ra- (U) “Genişlemek, açılmak” URL 636 (< kalça-ra-, kaluça “Taban” YTS 123, krş. kalçay- URL 636).
- kona-ra- (U) “Kölmeleşmek, yıpranmak” URL 658 (<kona-ra-, kona (<köhne) “Köhne, eski” URL 658).
- kúv-rä- (Ö) “Kurumak” UTİL II-612 (< kuv-ra- kuv “İçinden pişen, içten pazarlıklı” URL 610, kuu “Kuru” KS II-528).
- me-re- ~ möre-(U)
- mä’rä ~ mägrä- (Ö) “Melemek” URL 703 ~ URL 711, TİL I-455 ~ UTİL I-457
- salva-ra- (U) “Sarmak, sarkık olmak” URL 501 (<salva-ra- <salpa-ra-! salpa “Şişmanlıktan sonra zayıflayınca derinin gevşemesi” URL 499).
- say-ra-(U), säy-rä- (Ö) “Şarkı söylemek, ötmek” URL 503, UTİL II-12 (< say-ra- SİGTY 433, säy “Poetik icat, ilham” UTİL II-65, säy-lä- “Sözle tayin etmek” UTİL II-12).
- tit-re-(U), tit-rä- (Ö) “Titremek, korkmak” URL 348, UTİL II-189 (< tit-re-, TDF 189).

Şu fiillerde de -ra-/re-, -rä- ekinin varlığı muhtemeldir:

cävrä-(Ö) “Çok konuşmak” (< cäv-rä-, cev cev “Taklit” !), culdara-(U) “İşe yaramaz hale gelmek” URL 371 (< culda-ra-, culdağa- “Lime lime olmak” URL 371), çöldere-(U) “Terk edilmiş olmak, insansız kalmak” URL 396 (<çölde-re-, çöl “Çöl”, çolta “Kalitesiz” URL 396), kām-rä-(Ö) “Kuşatmak, kaplamak” UTİL II-548 (< kām-rä-, krş. kāmā- “Kuşatmak, çevirmek” UTİL II-547), şintärä- (U) “Dimdik durmak, fırlamak, çıkmak” URL 556 (<şintä-rä- krş. şintay- “Dışarı fırlamak, öne çıkmak” URL 557), yamra-(U), yām-rä (Ö) “Su altında kalmak, dolmak” URL 780, UTİL II-484 (<yam-ra-, yam “Tekne, fiçı” URL 780), yañra-(U), yāngrä-(Ö) “İşitmek, yankılanmak” URL 776, UTİL II-484 (< yañ-ra-, krş. yangkır- “Aksetmek, yankılanmak” yangkır- “Seslenmek” yangra- “Açığa vurmak, ifşa etmek” EUTS 284), yayra-(U), yäyrä-(Ö) “Kendini engin hissetmek, oynayıp gülüp dem almak” URL 782, UTİL II-484 (< yay-ra- krş. yayla- “Yaylamak, yazı geçirmek” EUTS 280).

-sa-/-se-

-sä-

Her iki şivede de -sa-/-se-(U), -sä- (Ö) ekiyle türetilmiş fiiller çok azdır. Toplam 6 örnekten 1'i ortak, kalanlardan 3'ü Özbek Türkçesi'ne, 2'si Uygur Türkçesi'ne aittir.

-sa-/-se-, -sä- eki ile türetilmiş fiillerin bazıları geçişli, bazıları geçişsiz mânâ ifade ederler: súvsä- "Susamak", deñse- "Tartmak, ölçmek" vb.

-sa-/-se-, -sä- ekiyle türetilmiş fiiller şunlardır:

- búrúķ-sä- (Ö) "Tütemek, koyu duman çıkarmak" UTİL I-153 (<búrúķ-sä-, búrúķ "Buruk, burulmuş" UTİL I-153, krş. búrķi- ~ búrķirä- "Tütemek" UTİL I-154).
- deñ-se- (U) "Tartmak, ölçmek" URL 443 (<deñ-se-, teñ "Denk, eşit" URL 302, deñ "Tohum vergisi" URL 443, krş. teñ-şe- "Denkleştirmek" URL 302).
- ķóm-sä- ~ ķúm-sä- (Ö) "Özlemek, arzu etmek" UTİL II-636 UTİL II-620 (<ķom-sä-, krş. ķomu- "Özlemek" DLT 69).
- súv-sä- (Ö) "Susamak" UTİL II-81 (<súv-sä-, súv "Su" UTİL II-79).
- vay-sa-(U), väy-sä- (Ö) "Çok konuşmak, gevezelik etmek" URL 747, UTİL I-171.

Şu örnekte de -sa- ekinin varlığı muhtemeldir:

ķañsa-(U) "Tütemek, duman çıkarmak" URL 587 (<ķañ-sa-!, ķañ "Basarak düzeltmek, berkitme" URL 587, ķang "Bitiştirme, helim yeri" KS II-397).

-si-, -su-/-sü-

-si-

-si-, -su-/-sü- (U), -si- (Ö) eki, sonu ünsüzle biten -bir veya iki heceli- kelimelere getirilir. Her iki şivede de işlek olmayan -si- ekiyle türetilmiş fiiller, Uygur Türkçesi'ne göre Özbek Türkçesi'nde daha çoktur. Toplam 14 örnekten 3'ü ortak, kalanlardan 8'i Özbek Türkçesi'ne 3'ü Uygur Türkçesi'ne aittir.

-sin- ve -sit- ekleri, -si- ekinin genişlemiş şekilleri olarak kabul edilmektedir⁽¹⁾. Özbek Türkçesi'ndeki mensi- fiilinin Uygur Türkçesi'nde sadece mensit- şeklinin olması, bu kanaati doğrular niteliktedir. Bu genişlemiş şekilleri de göz önüne alırsak; toplam 41 örnekten 12'si ortak, kalanlardan 16'sı Uygur Türkçesi'ne, 13'ü Özbek Türkçesi'ne aittir.

İsimlere gelerek isme "Gibi, benzer, -lı" mânâlarını veren -siman birleşik ekindeki -si- de, bazı araştırmalarda isimden fiil yapma eki olarak kabul edilmiştir.⁽²⁾ tolqunsiman~tölqinsimân "Dalgacı" URL 322 ~ UTİL II-248, uluğsiman "Boylu pozlu, dalgan gibi" URL 134, âltınsimân "Altına benzer, altın renkli" UTİL II-535 vb. Fakat bu yapıdaki -si- ekini isimden isim yapma eki olarak kabul etmek her halde daha doğru olur: kadınsı, yeşilimsi vb. Bu şekilde türetilmiş isimler Özbek Türkçesi'nde daha yaygındır.

-si isimden fiil yapma eki geçişsiz mânâ ihtiva eden fiiller türetir:

-si-, -su-/sü- eki ile türetilmiş fiiller şunlardır:

adem-si-	(U)	"Büyüklik satmak, başkasını beğenmemek" URL 25
(<adem-si-, adem "Adam, insan" URL 25).
äläh-si-	(Ö)	"Asıl işten veya sözden uzaklaşıp başka bir işe veya söze geçmek" UTİL I-39 (<äläh-si-,krş. äläh- sirä= "Anlaşılmaz, saçma sözler söylemek" UTİL I-39).
bılık-si- ~ bık-si-	(Ö)	
bık-si-	(U)	"Kirlenmek, acıyıp sasımak" UTİL I-114 UTİL I-124,
URL 233 (<bılık-si-, bılık "Bozuk, çirkin" KS I-116).
gäräng-si-	(Ö)	"Şaşırmak, saçma sapan konuşmak" UTİL I-186 (<gäräng-si-, gäräng "Sağır,şaşkın" UTİL I-186).
gimir-si- ~ givir-si-	(Ö)	"Ufak tefek işlerle uğraşmak" UTİL II-659 ~ UTİL II-655
(<gimir-si- "Ağır hareket etmek" KS II-448 krş.

1) Ö 497, TDF 142, ÖG 37

2) ÖG 37

- ğimir-lä- “Düzensiz hareket etmek, ufak tefek işlerle uğraşmak” UTİL II-658).
- hâm-si- (Ö) “Şüphelenmek” UTİL II-330 (< hām-si-, hām “Ham, çiğ, mükemmel olmayan tecrübesiz” UTİL II-330 krş. hāmsirä- “Şüphelenmek” UTİL II-330).
- ivir-si- (Ö) “Ufak tefek işlerle avare olmak, düzensiz, kirli paslı hale gelmek” UTİL I-313 (<ivir-si-, bk. ivir-şivir “Fısıltı” ivirsirä- “Ufak tefek işlerle avare olmak” I-313).
- ök-sü-(U), ök-si- (Ö) “Kederlenmek, üzülmek, hıçkırarak ağlamak” URL 105, UTİL II-502 (< ök-sü-, krş. ökrä- “Hüngür hüngür ağlamak; öksiz “Öksüz, gamgin” UTİL II-501).

Şu örneklerde de -si- ekinin varlığı muhtemeldir:

boysı-k-(U) “Yılışmak, dalkavukluk etmek” URL 216, (<boy-sı-k-, boy “Boy, uzunluk, Dul erkek” URL 216) **qólansi-(Ö)** “Sasımak, kötü koku çıkarmak” UTİL II-635 (<qólän-si-, krş. qólänsä “Sası, kötü koku” UTİL II-635), **mensi-(Ö)** **mensi-t-(U)** “İtibar etmek, hesaba almak (Sadece olumsuz şekli kullanılır)” UTİL I-459, URL 708 (<men-si-< ben-si- !), **ohsu-(U)** Midesi bulanmak” URL 93 (<oh-su-, oh “Taklit” !), **sepsi-(Ö)** “Seyrekleşmek, azalmak” UTİL II-38 (Bu örnek sadece ET’de bir örneğine rastladığımız fiilden fiil yapma eki -si-’yi hatırlatmaktadır. Bir diğer izah şekli de şu olabilir: sep-si- < sarp-sı- !), **yälänsi-(Ö)** “Yağlı, güçlü yemeğe ihtiyaç hissetmek” UTİL II-479 (<yälän-si-, yalan<yala-n !) yälä- “Yalamak” UTİL II-479. Bu fiildeki -si- eki, fiilden fiil yapma eki gibide izah edilebilir.)

-sin-, -sun-

-sin-

Bir veya iki heceli kelimelere (bilhassa sıfat ve isimlere) getirilir. Sonu ünlü ile biten kelimelere getirildiği iki örnek (balasin-, başka-sin-) de Uygur Türkçesi’ne aittir. Her iki şivede de düzlük-yuvarlaklık uyumu söz konusu olmaksızın ekin düz-dar ünlülüğü şekli daha yaygındır. U: ağır-sin-, az-sin-, öz-sin-; Ö: hór-sin- vb. Özbek Türkçesi’nde

ekin yazılışı sadece boy-sun- “İtaat etmek, tabi olmak” URL 216, UTİL I-460 ve úm-sún- “Emdirmeğe ihtiyaç hissetmek (Emzikli kadın hk.)” UTİL II-275 (<um-sun-, um “Karin şişliği” DLT 133). fiillerinde yuvarlak-dar ünlüdür. Bu iki fiilde de “Başkasına bir şey sunmak” mânâsının olması ve ayrıca Özbek Türkçesi’nde birden fazla heceli fiillerin, fakatif eki olarak -tir- şeklinin benimsemiş olması, bu iki fiilin sun- yardımcı fiiliyle yapılmış birleşik fiil olduğu intibainı uyandırmaktadır: bóy-sún-dir- UTİL I-160, sún-dir- UTİL II-85, Nitekim UETİL’de de boysun- fiili boy+sunmak şeklinde tahlil edilmiştir.⁽¹⁾

Her iki şivede de fazla işlek olmayan bu ekle türetilmiş fiiller, Özbek Türkçesi’ne kıyasla Uygur Türkçesi’nde daha fazladır. Toplam 24 örnekten 7’si ortak, kalanlardan 13’ü Uygur Türkçesi’ne, 4’ü Özbek Türkçesi’ne aittir.

Ek, getirildiği kelimelerden “duygu, niyet ve tavır” ifadeleri veren fiiller türetir. Bu ekle türetilmiş fiillerde az veya çok dönüşlülük ifadesinin bulunması, ekin -n- fiilden fiil yapma eki ile genişlemiş birleşik bir ek olduğunu düşündürmektedir. Az da olsa -sit- eki ile türetilmiş fiillerin bulunması bu görüşü doğrular niteliktedir.⁽²⁾

-sin-, -sun- eki ile türetilmiş fiiller şunlardır:

äcäb-sin-(Ö),

ecep-sin- (U) “Şaşırmak, acayip karşılamak” UTİL I-28, URL 65

âğır-sin-(Ö),

éğir-sin- (U) “Ağır, zor diye bilmek, sıkıntı duymak, üzölmek” UTİL I-563, URL I-147.

âğriq-sun-

(U) “Kendini hasta hissetmek” URL 39 (< âğriq-sin-, âğriq “Hastalık, illet” URL 39.

äz-sin-(Ö),az-sun-

(U) “Az saymak, yetersiz kabul etmek” UTİL I-525, URL 33

bala-sin-

(U) “Çocuk saymak” URL 196

1) UETİL 484

2) Ö 151, TDF 142, ÖG 37

- başka-sin- (U) “Yabancı saymak, çekinmek” URL 192
- batur-sin- (U) “Kabadayılık satmak, kabarmak” URL 185 (<batur-sin-, batur “Yiğit” URL 184).
- bay-sin- (U) “Kendini zengin farzetmek, zenginlik taslamak” URL 198. (<bay-sin-, bay “Zengin, varlıklı” URL 197).
- çoñ-sin- (U) “Kibirlenmek, büyüklük taslamak” URL 395 (<çoñ-sin-, çoñ “Büyük, iri” URL 394).
- därd-sin- (Ö) “Helak olacak şekilde derdlenmek” UTİL I-210
- erzen-sin-(U),
 ärzân-sin- (Ö) “Ucuz bulmak, ucuz saymak” URL 68, UTİL I-53
 (<erzen-sin, ärzân “Ucuz” URL 67, UTİL I-53).
- gerip-sin- (U) “Garip saymak, ihmal edilmiş saymak” URL 567
- häv̈f-sin- (Ö) “Biraz korkmak” UTİL II-310 (<häv̈f-sin-, hävf “Korku” UTİL II-310).
- hâyf-sin- (Ö) “Bir kimseye veya nesneye acımak, efsuslanmak” UTİL II-677 (<hâyf-sin-, hâyf “Acınma” UTİL II-677).
- kiyin-sin- (U) “Zor bulmak, ağır saymak” URL 632 (<kiyin-sin-, kiyin “Zor, müşkül, çetin” URL 02).
- kızıķ-sin- (U,Ö) “İlgilenmek, meraklanmak” URL 626, UTİL II-572
 (<kızıķ-sin-, kıziķ “İlginç” URL 626).
- ot-sun- (U) “Isınmak” URL 88 (< ot-sun-, ot “Ateş” URL 86).
- ögey-sin- (U) “Üvey kabul etmek, yabancı hissetmek, alışmamak” URL 106
- öz-sin- (U) “Benimsemek, kendine yakın saymak” URL 100
- uvaķ-sin- (U) “Ufak saymak, küçük görmek” URL 138
- yat-sin-(U),
 yât-sin- (Ö) “Yabancı saymak, çekinmek” URL 769, UTİL I-264
- yüräk-sin- (Ö) “Bir şeye cüret etmek” UTİL II-471

Şu fiillerde de bu ekin varlığı muhtemeldir:

hursun-(U), **hórsin-** (Ö) “İç geçirmek, iç çekmek, gözünde tutmek” URL 427,
UTİL II-347 (< **hor-sun-**, **hór** “Hor” **UTİL II-346**). **iş-sin-(U)** “Kişnemek” URL 171
 (<**işsin-**,**işkir-** “Burundan güçlü ses çıkarmak (At, davak hk.)” **UTİL I-346**).

-sit-

-sit-

Her iki şivede de kullanılış sahası çok dar olup sadece bir kaç fiilde görülür. Bu ekin de aslında bir birleşik ek olduğu bellidir. Bu ekle fiilleştirilen köklerin **-si-** veya **-sin-** ekiyle yapılmış fiil şekillerine rastlanmaz **-sit-** ekiyle türetilen fiiller geçişli mânâ bildirir.

-sit- ekiyle türetilmiş olan örnekler şunlardır:

äyb-sit- (Ö) “Ayıplamak; bir ayıp, noksan bulmak” **UTİL I-31**
kem-sit-(U),käm-sit- (Ö) “Değerini düşürmek, alçaltmak, aşağılamak” URL 643,
UTİL I-365
teñ-sit-(U),teng-sit- (Ö) “Denkleştirmek, beraber yapmak, eşitlemek” URL 302,
UTİL II-160 (<**teñ** “Denk, eşit” URL 301).

-sira-/sire-

-sirä-

Bu ek, özellikle isimlere **-az** ölçüde sıfatlara ve zamirlere- getirilir. Uygur Türkçesi’nde ekin geniş ünlüsü, açık heceye takabül ettiği zaman daralır: **en-siri-** ~ **en-sire-t-** URL 82, **uyğu-siri-** ~ **uyğu-sira-t-** URL 140 vb. Ek, Uygur Türkçesi’ne göre Özbek Türkçesi’nde daha yaygındır.⁽¹⁾ Toplam 30 örnekten 7’si ortak kalanlardan 18’i Özbek Türkçesi’ne, 5’i Uygur Türkçesi’ne aittir.

1) Bazı Uygur Türkçesi gramerlerinde bu eke şu fiiller de örnek gösterilmiştir: **er-sire-** HZUTG 219, **yağ-sira-** HZUTA 143, **yalğuz-sira-** HZUT 180.

Ek, bazen -si- ve -sin- ekleriyle aynı tabanlara gelerek eş mânâlı fiiller türetir. Bu özellik Özbek Türkçesi'nin Tacikistan'daki Kıpçak ve Karluk ağızlarında yaygındır.⁽¹⁾ gārāng-sirä- bk. gārāng-si- UTİL I-186, ivir-sirä- bk. ivir-si- UTİL 319, hävf-sirä- bk. hävf-sin- UTİL II-310, yat-sira- bk. yat-sin- URL 769, yât-sin- bk. yât-sirä- UTİL I-264. Bu fonksiyon benzerliğinden dolayı, bazı araştırmalarda ekin +sıra<+sı-r+a şeklinde birleşmiş bir ek olduğu izah edilmiştir.⁽²⁾

yiğlamsira-(U), yiğlämsirä-(Ö) “Ağlamaklı olmak” URL 663, UTİL I-331, külümsire-(U), külümsirä-(Ö) “Gülümsemek” URL 603, UTİL I-404 gibi bazı fiillerde bu ek görülmekle birlikte, bu fiillerin -m'li tabanlarının ayrı kullanışları olmadığı için bu fiillerdeki ek fiilindeki -misra- şeklinde fiilden fiil yapma eki olarak kabul edilmiştir. (krş. § -msira-).

Ek çoğunlukla, getirildiği nesnenin yokluğunu veya azaldığını, o nesneye karşı olan ihtiyacı veya meyli anlatan fiiller türetir: aş-sirä- “Acıkmak” UTİL I-556, er-sirä- “Er istemek” UTİL II-451, şan-sira-(U), şän-sirä-(Ö) “Çok kan kaybetmek” URL 592, UTİL II-597. Bu ekle türetilen fiiller, bazen fiil tabanından anlaşılan nesneyi kendinde göstermeyi veya kendini öyle göstermeyi de ifade ederler: anşav-sira-(U), änşäv-sirä-(Ö) “Kendini saf göstermek” URL 44, UTİL I-49 hävf-sirä- “Korkmak” UTİL II-310, tälmäv-sirä- “Kendini kaybetmek” UTİL II-112, yat-sira- (U), yât-sira- (Ö) “Kendini yabancı saymak” URL 769, UTİL I-264.

-sira-/sire-, -sirä- eki ile türetilmiş fiiller şunlardır:

äläh-sirä- (Ö) “Anlaşılmaz, saçma sözler söylemek” UTİL I-39 (<äläh-sirä- bk. äläh-lä- “Anlaşılmaz, saçma sözler söylemek” UTİL I-39).

anşav-sira-(U),

änşäv-sirä- (Ö) “Kendini saf göstermek, anlamaz gibi davranmak” URL 44, UTİL I-49(<anşav-sira-, anşav “Saf zeki olmayan” URL 44).

1) TUŞM. 78-79

2) ADDŞF 112, TDF 112, ÖG 37

- äş-sirä- (Ö) “Yemek istemek, acıkmak” UTİL I-556
- biḥ-sira- (U) “Şişmanlamak, göbek salmak” URL 229 (< biḥ-sira-, biḥ “Kök, asıl” URL 229).
- elâv-sirä- (Ö) “Uyuklamak, saçma sapan konuşmak, düzensiz hareket etmek” UTİL II-445 (< elâv-sirä-, elâvsiz “Değersiz, itibarsız” UTİL II-445).
- en-sire- (U) “Zayıflamak, yorulmak” URL 82 (< en-sire-, en “Genişlik, vazife” URL 82).
- er-sirä- (Ö) “Er istemek, göyünmek” UTİL II-451
- gäräng-sirä- (Ö) “Şaşırmak, abuk sabuk konuşmak” UTİL I-186 (<gäräng -sirä-, gäräng “Sağır, şaşkın” UTİL I-186).
- güman-sira-(U),
gúmân-sirä- (Ö) “Biraz şüphelenmek” URL 682, UTİL I-199 (< güman-sira-gúmân “Şüphe” UTİL I-199).
- hädik-sirä- (Ö) “Bir kimse veya nesneden korkmak” UTİL II-671 (<hädik-sirä-, hädik “Korkmak” UTİL II-671).
- hal-sira- ~ hasira-(U),
hâl-sirä- (Ö) “Halsiz kalmak, zayıflamak” URL 754 ~ URL 752, UTİL II-706
- ḥâm-sirä- (Ö) “Şüphelenmek” UTİL II-330 (< ḥâm-sirä-, ḥâm “Ham” UTİL II-330).
- hân-sirä- (Ö) “Nefes almada zorluk çekmek, sık sık nefes almak” UTİL II-685 (< han-sira-, hañ “Ağız açık” URL 753).
- ḥävf-sirä- (Ö) “Korkmak” UTİL II-310 (< ḥävf-sirä-, ḥävf “Korku” UTİL II-310).
- ḥuduk-sira- (U) “Şüphelenmek, tededdüt etmek” URL 427 (<ḥuduk-sira-,

- ivir-sirä- (Ö) “Ufak tefek işlerle avare olmak, düzensiz hale gelmek” UTİL I-313 (ivir-sira- , ivir-şivir “Fısıltı, fiskos” UTİL I-313, krş. ivirsi- UTİL I-313).
- jitim-sira- (U) “Yalnızlık çekmek, garipsemek” URL 488 (<yitim-sire-, yitim “Yetim” URL 488).
- kan-sira-(U),
- kan-sirä- (Ö) “Çok kan kaybetmek; kana susamak” URL 592, UTİL II-597.
- kimmät-sirä- (Ö) “Değerini yüce bilmek, kıymetli saymak” UTİL II-579 (<kıymet-sire-).
- sen-sirä- ~ sän-sirä- (Ö) “Birine teklifsiz sen diye hitap etmek” UTİL II-37 ~ UTİL II-19
- siz-sirä- (Ö) “Birine hürmeten siz diye hitap etmek” UTİL II-44
- súv-sirä-(Ö),
- su-sira- (U) “Susamak, susuzluktan kurumak” UTİL II-81, URL 525
- túz-sirä- (Ö) “Tuz yetersizliği sebebiyle tuz istemek (Hayvanlar hk.)” UTİL II-220
- tälmäv-sirä- (Ö) “Kendini kaybetmek, saçma sapan konuşmak” UTİL II-112 (<tälmäv-sirä- talma “Sara” KS II-702).
- uyku-sira-(U),
- uyku-sirä- (Ö) “Uyuklamak, uykusu gelmek” URL 140, UTİL II-270
- yâğ-sirä- (Ö) “Yağ istemek” UTİL I-267
- yat-sira-(U),
- yât-sirä- (Ö) “Kendini yabancı saymak, utanmak, çekinmek” URL 769, UTİL I-264
- yâvgän-sirä- (Ö) “Yağlı yemek talep etmek, zayıflamak” UTİL I-253 (<yâvgän-sirä, yâvgän “Yağsız, yavan” UTİL I-253).
- yer-sire- (U) “Vatan hasreti çekmek” URL 784

-şa-/-şe-

-şä-

-şa-/-şe- (U), -şä- (Ö) ekine yer veren bazı gramer incelemeleri onu arkaik bir ek gibi göstermişlerdir.⁽¹⁾ Bu ek ile türetilmiş olan fiiller çok değildir. Toplam 7 örnekten 1'i ortak, kalanlardan 3'ü Uygur Türkçesi'ne 3'ü Özbek Türkçesi'ne aittir.

-şa-/-şe-, -şä- eki, sadece Uygur Türkçesi'nde rastlanılan -ça-/-çe- eki ile benzerlikler gösterir. Her iki ek de umumiyetle, tek heceli kelimelere gelmekte ve geçişli mânâ ifade etmektedir. (krş. § -ça-/-çe-). Eski Türkçe'deki kurşa- "Sarmak, kuşatmak, çevirmek" EUTS 187 fiilinin Kırgız Türkçesi'nde kurça- "Kuşatmak, çevirmek" KS II-524 şeklinde olması bir ses hadisesini, bir varyantlaşmayı ihtimal dahiline getirir.

-şa-/-şe-, -şä- eki ile türetilmiş fiiller şunlardır:

ķāk-şä-	(Ö) "Sancı yapmak, kuruyup kav olmak" UTİL II-567 (<ķāk-şa-, ķāk "Kurutulmuş nesne" DLT 55 krş. ķākřä- "Susuzluktan kurumak" UTİL II-567).
kap-şa-	(U) "Gevezelik etmek, durmadan konuşmak" URL 633 (<kap-şa-, kap "Taklidî ses" URL 633, krş. gapir- "Konuşmak" UTİL I-185).
ķūr-şä-	(Ö) "Kuşatmak, çevirmek" UTİL II-625 (< ķūr-şä-, kur "Kuşak, kemer", kurı "Bir şeyin etrafı" DLT 76).
ķūrúķ-şä-	(Ö) "Kurumak, kav halini almak" UTİL II-625 (<ķūrúķ-şä-, ķūrúķ "Kuru" UTİL II-624).
oñ-şa-	(U) "Düzenlemek, düzene sokmak" URL 107 (<oñ-şa-, oñ "Gerçek, hukuk, töre" URL 107, krş. óngär- "Kolay hale getirmek, düzeltmek" UTİL II-507).
teñ-şe-	(U) "Denge sağlamak, denkleştirmek" URL 302 (< teñ-şe-, teñ "Denk, eşit" URL 302).

1) UTG 371, HZUTG 220

tiñ-şe-(U),

ting-şä- ~ ting-şä- (Ö) “Dinlemek, işitmek” URL 353, UTİL II-179~UTİL II-182
(<ting-şe-, ting bk. ting “Sessiz, ıssız” UTİL II-182, UTİL
II-179 krş. ting-lä- ~ ting-lä- “Dinlemek” UTİL II-182 ~
UTİL II-179).

-şi-, -şu-

-şi-

Umumiyetle taklidî kelimelere, bazen de sıfatlara gelerek, onlardan geçişsiz mânâ ifade eden fiiller türetir. Özbek Türkçesi’nin Kıpçak ağzında şinşi- “Uvuldamak”, kınşı- “Miyavlamak”, kanşı- ~ ğınşı- “Gın gın etmek” gibi örnekleri ⁽¹⁾ bulunmasına rağmen edebî dilde sadece iki örneğine rastlanmıştır. Uygur Türkçesi’nde Özbek Türkçesi’ne göre daha fazladır. Toplam 12 örnekten 1’i ortak, kalanlardan 10’u Uygur Türkçesi’ne, 1’i Özbek Türkçesi’ne aittir. havşu- fiili dışında ek, hep -şi- şeklindedir.

-şi-, -şu- ekiyle türetilmiş fiiller şunlardır:

deldeñ-şi- (U) “Sallanmak, sendelenmek” URL 444 (<deldeñ-şi-, deldeñ
“Kararsız, sallantıda” URL 444).

giñ-şi-(U),

ging-şi- ~ gin-şi (Ö) “Gın gın diye ses çıkarmak, inlemek, cııldamak” URL 569,
UTİL II-669 (< giñ-şi-, giñ ~ ging “Taklidî ses” URL 569,
UTİL II-659).

ğuduñ-şi- (U) “Mırıldanmak, homurdanmak” URL 565 (<ğuduñ-şi-, krş.
ğuduñ-la- “Mırıldanmak, homurdanmak” URL 565).

ğuñ-şi- (U) “Mırıldanmak, homurdanmak” URL 565 (<ğuñ-şi-, krş.
ğuduñ-şi-, “Mırıldanmak” URL 565 ğuñilda- “Vızıldamak,
uğuldamak” URL 565).

- hav-şu- (U) “Havlamak” URL 755 (< hav-şu- krş. hav-la- “Havlamak” URL 755).
- kañ-şi- (U) “Havlamak, inlemek (it hk.)” URL 635 (<kañ-şi- krş. kangkılda- “İnlemek (köpek yavrusu hk.), çığlık koparmak” KS II-398).
- liñ-şi- (U) “Sallanmak, kıınıldamak, hışırdamak” URL 694 (<liñ-şi- link “Altın eşkin yürüyüşü” TS II-966, liñkilde- “Link link edip yürümek, aksayarak yürümek” TDS 417).
- löm-şi- (U) “Kaynamak, bol olmak” URL 691 (<löm-şi-, krş. lömülde- “Kaynamak, bol olmak” URL 691).
- oynaş-şi- (U) “Hoplayıp zıplamak” URL 115 (< oynaş-şi-, oynak “Oynak, çevik, hızlı” URL 115).
- şip-şi- (Ö) “Alçak sesle bir şeyler demek, fısıldamak” UTİL II-414 (<şip-şi-, şip “Güçsüz kesik ses” UTİL II-414).
- vañ-şi- (U) “Vanıldamak, van van diye ses çıkarmak” URL 746 (<vañ-şi-, vañilda-, “van van diye ses çıkarmak” URL 746).

Şu örnekte ise ekin genişlemiş şekli mevcuttur:

- şipiñ-şi-t- (U) “Sallamak, bir tarafını oynatmak” URL 554 (<şipañ-şi-, krş. şipañ-la- “Sallamak, bir tarafını oynatmak” URL 554, şipenie (R) “Fısıltı” RAL III-513).

B. FİLDEN TÜREMİŞ FİLLER

FİLDEN FİİL YAPMA EKLERİ

Fiil türetme yollarından bir diğeri ise, fiil kök ve gövdelerine fiilden fiil yapma eklerini getirmektir. Bu ekleri esas itibariyle iki ana gruba ayırabiliriz:

a) Fiil Çatısına Tesir Etmeyen Fiilden Fiil Yapma Ekleri

b) Fiil Çatısına Tesir Eden Fiilden Fiil Yapma Ekleri

1. Pasiflik-meçhullük eki

2. Dönüşlülük Eki

3- Müşareket Eki

4- Geçişlilik Ekleri

a) Fiil Çatısına Tesir Etmeyen Fiilden Fiil Yapma Ekleri

-a-/-e-

-ä-

Az kullanılan eklerdendir. Her iki şivede de işlek değildir. Toplam 19 örnekten 3'ü ortak, kalanlardan 8'i Uygur Türkçesi'ne, 8'i Özbek Türkçesi'ne aittir.

Fiil kök ve gövdelerine getirilen -a-/-e-(U), -ä-(Ö) eki, getirildiği fiillerin mânâlarını pekiştirir: küyüş- (U) "Dili tutulmak" ~ küyşe- (U) "Dili tutulmak" URL 665, tüt- (Ö) "Tütmek" UTİL II-233 ~ tütä- (Ö) "Tütmek" UTİL II-231, bur- (U), bür-(Ö) "Burmak" URL 218, UTİL I-150 ~ bura-(U), bürä-(Ö) "Burmak, çevirmek" URL 219, UTİL I-150 vb.

-a-/-e-, -ä eki ile türetilmiş fiiller şunlardır:

bur-a- (U), bür-ä- (Ö) "Burmak, çevirmek" URL 219, UTİL I -150 (< bur-a-bur- "Burmak" URL 219, UTİL I-150).

ķas-a- (U) "Alt tarafını kesmek, keserek kısaltmak" URL 585
(< ķas-a-, ķas-bk. ķıs- "Kısmak, sıkmak" URL 585).

ķūr-ä- (Ö) "Kurmak, bir araya getirip bütünlemek" UTİL II-621
(< ķūr-ä, ķūr- "Kurmak" UTİL II-622).

küt-e- (U) "Özenli bir bakımla iyi etmek, iyileşmesini sağlamak"
URL 660 (< küt-e-, küt- "Beklemek, bel bağlamak, bakmak" URL 659)

- küyşe- (U) “ Dili tutulmak, hissizleşmek” URL 665 (<küyüş-e-, küyüş- “Dili tutulmak, susmak” URL 665).
- ókrä- (Ö) “ Hüngür hüngür ağlamak” UTİL II-501 (<ókir-ä-, ókir- “Sesli ağlamak” UTİL II-501).
- or-a- (U) “ Biçmek, tırpanlamak” URL97 (<or-a-, or- “Biçmek, tırpanlamak” URL 97).
- ölçe-(U), ólçä- (Ö) “ Ölçmek” URL 110, UTİL II-505 (ölç-e-, ölç- “Ölçmek” ADİL III- 463, TS II-1134).
- sór-ä- (Ö) “Sormak, سوال etmek” UTİL II-98 (<sór-ä-, sór-bk. sórä- UTİL II-99).
- tağ-a- (U), täğ-ä- (Ö) “Yakınlaştırmak, beraberinde getirmek, değdirmek” URL 279, UTİL II-145 (< tağ-a-, tağ- (U), täğ-(Ö) “Takmak, iliştmek” URL 279, UTİL II-147).
- tiğ-a- (U) “Tıkmak, kapamak, örtmek” URL 352 (< tiğ-a-, tiğ- “Tıkmak” URL 352).
- tút-ä- (Ö) “Tütmek” UTİL II-231 (< tút-ä-, tút- “Tütmek” UTİL II-233

Şu fiillerde de -a/-e-,-ä- ekinin varlığı muhtemeldir:

- kada- (U) “Saplama, batırmak” URL 578 (< kat-a-!, kat- “Katmak” URL 578), kăyrä- (Ö) “Çarklamak, bilemek” UTİL II-539 (<käyir-ä-!, käyir- “Geri kıvrırmak, bükme” UTİL II-537, kayra-bk. kayır- “Çevirmek, bükme” KS II-523), şora- (U) “Emmek, sömürmek” URL 549 (<sor-a-, sor- “Emmek” UTİL II-99), téna- (U) “Hataya düşmek, yanılmak” URL 347 (< tan-a-, tan- “İnkâr etmek, yadsırmak” URL 285).

Şu fiillerde -a/-e-,-ä- ekinin tek başına kullanılışı yoktur:

- çimr-ä-n- (Ö) “Suratını asmak, buruşturmak” UTİL II-369 (<çimr-ä-n-, çimr- “Suratını asmak” UTİL II-369).
- çúvâ-l-ä-n- (Ö) “Çözölmek, bozulmak, karıştırılmak (İp, sim vb. hk.)” UTİL II-381 (< çúvâ-l-ä-n-, çúvâlän- bk. çúvâl- = çúvâ-“Çözölmek, bozulmak (İp, sim vb. hk) UTİL II 381.

- çúvã-l-ã-ş- (Ö) “Çözölmek, bozulmak, karıştırmak (İp, sim vb hk.)
 “UTİL II-381 (<çúvã-l-ã-ş-, çúvãläş- bk. çúvãl- = çúvã-
 “Çözölmek, bozulmak (İp, sim vb hk.) UTİL II-381).

-ğã-/ge-, -ķã-/ke-

ğã-/gã-, -ķã-/kã-

cütaķa- “Açlık çekmek, aç kalmak” fiili hariç, -ğã-/ge-, -ķã-/ke-(U); -ğã-/
 -gã-, -ķã-/kã-(Ö) eki hep tek heceli ve sonu ünsüzle biten fiil tabanlarına getirilir. Ek,
 her iki şivede de işlek değildir. Toplam 13 örnekten 8’i ortak, kalanlardan 3’ü
 Uygur Türkçesi’ne, 2’si Özbek Türkçesi’ne aittir.

Banguoğlu’na göre -ğã- (<-ğ+a-) eki, Eski Türkçe’den beri görölen, yeni
 örneklerine Doğu Türkçesi’nde rastlanan, tekerrür veya tekit vazifesinde fiilden fiil
 yapan bir ektir.⁽¹⁾ Bu ekle türemiş fiillerin bir çoğunda, fiil kökü kaybolmuş veya
 mânâ kaymaları neticesinde tanınmaz bir hale gelmiştir⁽²⁾ Ayrıca bu ekin -ğ- fiilden
 isim yapma eki ile -a- isimden fiil yapma ekinden meydana geldiği yolundaki görüş
 de, kesinlik kazanmamıştır. Çünkü bu eki bünyesinde balunduran fiillerin kök
 yapısında tahmin edilen -ğ’li isim şekillerine rastlanılmamaktadır.

-ğã-/ge- eki, umumiyetle, geçişli fiiller türetir. Bu ekle türetilmiş bazı fiiller
 ise geçişsizdir: cütaķa-(U) “Açlık çekmek, aç kalmak” erge-ş- (U), ergã-ş- (Ö)
 “Arkasından gitmek, izinden yürümek” vb.

-ğã-/ge-, -ķã-/ke- eki ile türetilmiş fiiller şunlardır:

- cüta-ķa- (U) “Aç kalmak, açlık çekmek” URL 396 (< cut-a-ķa-, cuta-
 “Açlıktan ızdırap çekmek, zayıflamak” KS I-234,
 yütã- ~ yütãķ- “Çok susayıp acıkmak” UTİL II-273).
 çayķa-(U), çäyķã- (Ö) “Yıkamak, çaykamak” URL 389, UTİL II-349 (<çay-
 ka-, çäyķã- bk. çäy- “Yıkamak, çaykamak” UTİL II-349).
 ıl-ğã- (U) “Seçmek, cins cins ayırmak; çıkarmak, boşaltmak”
 URL 177 (< ıl-ğã-, ıl- “Bağlama, iliştiirmek” URL 178,
 ilğã ķil- “Fark etmek” UŞS 282)

1) TTF 119, 121

2) TM 32

koz-ğa-(U), kóz-ğä (Ö) “Harekete getirmek, terkar peyda etmek” URL 603, UTİL II-631 (<koz-ğa-, <kózi-ğä- < kozu-ğ+a-, TM 32, kózi- “Tekrar sadır olmak, yüz vermek” UTİL II-631).

sür-ke-(U),

súr-kä ~ súy-kä- (Ö) “Sürtmek, ovuşturmak” URL 523, UTİL II-87 (< sür-ke-, sür- “Sürtmek” URL 523, súrt- bk. súrkä- UTİL II-88).

tón-kä- (Ö), döñ-ge- (U) “Döndürmek, altını üstüne getirmek” UTİL II-249, URL 449 (< töñ-ke-,töngder- “Döndermek” DLT 125, töñker-“Devirmek, döndermek” URL 320, tön- “Dönmek DLT 125).

Şu örneklerde de bu ekin varlığı muhtemeldir:

kargä-(U), kărgä- (Ö) “Birine kötülük dilemek, kötü söz söylemek” URL 582, UTİL II-558 (< kar-ğa-, TTF 119, kar- “Karıştırmak” EUTS 169). terge-(U) tergä- (Ö) “Sorguya çekmek, konuşturmak” URL 294, UTİL II-164 (< ter-ge- krş. terke-< teriñ-e,- teriñ “Derin” ESTY III-201 ,terme “Şarkı ve şiir karışık söylenen söz “ KTS 270, ter- “Dermek” URL 294, UTİL II-166), tirke-(U) tirkä- (Ö) “Bağlamak, kenetlemek, ulamak” URL 349, UTİL II-186 (< ter-ke- krş. < ter-ig+e- EDPTC 545 ter- “Dermek, yığmak” URL 294, UTİL II-166).

Şu örneklerde ise ekin genişletilmiş şekilleriyle karşılaşırsınız:

erge-ş-(U), ergä-ş- (Ö) “Arkasından gitmek, izinden yürümek” URL 69, UTİL-449 (< er-ge-ş-, er- “Ardından çatmak, yetişmek” ESTY I-228, er-giz- “Takip ettirmek” KTS 76).

kıy-ğa-t- (U) “Koşmak, yürümek, kaçmak, kaçınmak” URL 632 (<kıy-ğa-t-, kıy- “Dikine yürümek” UTİL II-574)

min-ge-ş-(U)

min-gä-ş- (Ö) “At, bisiklet vb. bir şeye binen kişinin arka tarafan binmek” URL 727, UTİL I- 465 (< min-ge-ş-, min- “Binmek” URL 728).

täy-gä-n- (Ö) “Düz bir satha engelsiz sürülmek, dönmek” UTİL II-198 (< täy-gä- , täy- bk. täygän- UTİL II-198).

-i-, -u-/ü-
-i-

Bu ek, fiil köklerine getirilir. Her iki şivede de işlek değildir. Toplam 19 örnekten 2'si ortak, kalanlardan 10'u Özbek Türkçesi'ne 9'si Uygur Türkçesi'ne aittir.

-i-, -u-/ü-(U),-i- (Ö) eki, getirildiği fiilin mânâsını pekiştiren fiiller türetir: kâz - ~ kâz-i- (Ö) "Kazmak" UTİL II-536, sanç- ~ sanç-i- (U) "Batmak, delmek" URL 502 vb.

-i-, -u-/ü- eki ile türetilmiş fiiller şunlardır:

kâlk-i-	(Ö) "Kalkmak, ortaya çıkmak" UTİL II-546 (<kâlk-i-, kâlk- bk. kâlk-i- UTİL II-547).
kâz-i-	(Ö) "Yeri oymak, kazmak" UTİL II-536 (< kâz-i-, kâz- bk. kâz-i- UTİL II-536).
kız-i-	(U,Ö) "Kızmak, akkor haline gelmek" URL 626. UTİL II-571 (<kız-i-, kız- "Kızmak, ısınmak" URL 625).
kóz-i-	(Ö) "Tekrar ortaya çıkmak" UTİL II-630 (<kóz-i-, koz- "Sinirlenmek, kızmak, uyanmak" URL 623, kozğa- "Tekrar ortaya çıkmak, harekete getirmek" URL 177).
piş-i-	(Ö) "Yeterli faydalanılacak hale gelmek" UTİL I-590 (< piş-i-,piş- "Olgunlaşmak, pişmek" UTİL I-591).
piş-i-	(Ö) "Suya batıp ıslanmak" UTİL I-590 (< piş-i-, piş- "Suya veya bir sıvıya batıp ıslanmak" UTİL I-591).
sanç-i-	(U) "Saplamak, delmek, batırmak" URL-502 (<sanç-i-, sanç- "Delmek" URL 502).
sing-i-	(Ö) "Sinmek, sızmak, özleşmek" UTİL II-50(< sing-i-, sing- "Sinmek" UTİL II-50).
şül-ü-	(U) "Soymak, yüzmek, sıyırmak" URL-552 (< şül-ü-, şül- "Soymak, yüzmek" URL 552).
şüm-i- (U), şim-i	(Ö) "Emmek, içine çekmek" URL-552, UTİL II-413 (< şüm-i-, şüm- (U), şim-(Ö) "Emmek" URL 552, UTİL II-413).
täng-i-	(Ö) "Bağlamak, iyice sıkıp bağlamak" UTİL II-707

- (< täng-i-, tang- “Bağlamak” DLT 390).
- tém-i- (U) “Damlamak, sızmak” URL 346 (<tam-i-, tam- “Damlamak” URL 285).
- tin-i- (Ö) “Saflaşmak, dinmek” UTİL II-179 (<tin-i-, tin- “Dinmek” UTİL II-180).
- us-u- (U) “Çekmek, germek, uzatmak” URL 128 (<us-u-, us- “Çekmek, germek” URL 128).
- üt-ü- (U) “Ütmek, tüylerini yakmak” URL 117 (<üt-ü-, üt- “Ütmek” UTİL II-284).
- yon-u- (U) “Yontmak, rendelemek” URL 793 (< yon-u-, yon- “Yontmak” URL 792).

Şu fiillerde de -i-, -u-/ü- ekinin varlığı muhtemeldir:

avu- (U) “Artmak, büyümek, yükselmek” URL 56 (<ağ-u-!, ağ- “Yükselmek, yukarıya çıkmak” EUTS 7), **selpi-** (Ö) “Silkelemek” UTİL II-35. (< serp-i- !, serp- “Sallanmak, ani hareket etmek, bir yana atmak” KS II-647), **silği-~ sirği-** (Ö) “Sızmak, damlamak” UTİL II-48 ~ UTİL II-50 (<sırık-ı- !, sırık- “Yavaşça akıp gitmek” TDS 626).

-ķ/-k-

-ķ/-k-

-ķ/-k- eki, umumiyetle tek heceli kelimelere bazen birden fazla heceli kelimelere getirilir. Ek, Özbek Türkçesinde düzlük yuvarlaklık uyumuna uymaksızın yardımcı ünlü olarak hep i'yi alır. Her iki şivede de işlek olmayan bu ek, Uygur Türkçesi'ne göre Özbek Türkçesi'nde daha yaygındır. Toplam 30 örnekten 6'sı ortak, kalanlardan 19'u Özbek Türkçesi'ne, 5'i Uygur Türkçesi'ne aittir.

Bu ekle genişletilmiş fiiller, asıl fiilin mânâsını pekiştirdiği gibi, bazen dönüşlülük mânâsını da verir: **âşık-(Ö)** “Acele etmek, sabırsızlanmak”, **çél-iķ-** (U) “Göze çalmak, görünmek” vb.

-ķ/-k- eki ile türetilmiş olan fiiller şunlardır:

- âş-iķ-** (Ö) “Acele etmek, sabırsızlanmak” UTİL I-555 (<âş-iķ-, âş- “Aşmak, artmak” UTİL I-556).

- bés-ik- (U) “Susmak, susturmak” URL 225 (<bas-ık-, bas-
“Basmak, ezmek, işgal etmek” URL 188).
- çél-ik- (U) “Aksetmek, görünmek, kendini göstermek” URL
405 (< çal-ık-, çal- “Vurmak, kesmek, bakmak”
URL 405).
- dud-uk- (U) “Tutuk konuşmak, kekelemek” URL 451
(< dud-uk-< tut-uk-, tut- “Tutmak” URL 328,
duduk ~ tutuk “Kekeme” URL 451 ~ URL 329).
- éz-ik- (U) “Azmak, yoldan çıkmak” URL 145 (<éz-ık-<az-ık-,
az- “Azmak, sapmak” URL 34).
- esir-ik- (Ö) “Mest olmak, keyiflenmek” UTİL II-453 (<esir-ik-,
esir- “ Mest olmak, keyiflenmek” UTİL II-453).
- ilä-k- (Ö) “İlişmek” UTİL I-320 (< ilä-k-, krş. ila-ş- “İlişmek”
UTİL I-320, il- “Bir yere asmak, tutmak” UTİL I-
322).
- ili-k- (Ö) “Şehvî arzu peşinde koşmak (İt hk.), bir kadına
arzu duymak” UTİL I-322 (< ılı-k-, ili- “İlmak,
tam koyulup pişmek” UTİL I-321).
- қан-ik- (Ö) “Kanmak, kanaat etmek” UTİL II-596 (< қан-ık-,
қан- “Kanmak, kanaat etmek” UTİL II-596).
- қız-ik- (U) “Dikkatle bakmak, meraklanmak” URL 626, UTİL
II-571 (<қızı-қ-, kizi- “Çok ısınmak, kızışmak”
URL 626, UTİL II-571).
- kön-ük-(U), kón-ik- (Ö) “Kanaat etmek, razı olmak, alışmak” URL 658,
UTİL I-417 (< kön-ük-, kön-, kón- “Bir şeye razı
olmak” URL 658, UTİL I-417).
- kúy-ik- (Ö) “Cinsî aktiflik devrine girmek, ersemek (Hayvan
hk.)” UTİL I-402 (<kúy-ik-, kúy- “Alevisiz yanmak”
UTİL I-403).
- piş-ik- (Ö) “Şişmek, kabarmak” UTİL I-590 (< piş-ik-, piş-
“Suda ıslanmak” UTİL I- 591).
- sin-ik- (Ö) “Rengi solmak, sararmak” UTİL II-51 (<sin-ık-, sin-
“Rengi solmak, sararmak” UTİL II-52).

sól-ik-	(Ö) “Solmak” UTİL II-96 (< sól-ik-, sól- “Solmak” UTİL II-96).
tâl-ik-(Ö),tél-ik-	(U) “Yorulmak, halsizleşmek” UTİL II-199 (< tâl-ik-tâl- “Yorulmak, halsizleşmek” UTİL II-199).
tin-ik-	(U,Ö) “Sakinleşmek, dinlenmiş saf hale gelmek” URL 357,UTİL II-180 (< tin-ik-, tin- “Dinlenmiş, durgun hale gelmek” URL 356, UTİL II-180).
tól-ik-	(Ö) “Yüreği dolup kendini zor tutmak, dolukmak” UTİL II-247 (< tól-ik-, tól- “Dolmak” UTİL II-247).
tútä-ğ-	(Ö) “Acıdan gazaptan kendini tutamayıp birden kızmak, sinirlenmek” UTİL II-232 (< tútä-ğ-, krş. tútän- ~ tútä- bk. tútäğmâğ UTİL II-231).
tútil-ik-	(Ö) “Biraz tutuk konuşmak” UTİL II-232 (<tút-il-ik-tut- “Tutmak URL 328, krş.tútúlinkirä- “Biraz tutuk konuşmak” UTİL II-232).
úlâ-ğ-	(Ö) “Uzaklaşıp gitmek” UTİL II-272 (< úlâ-ğ-, úlâ- “Ulamak, bağlamak” UTİL II-271).
úzâ-ğ-	(Ö) “Uzun zaman gelmemek, hayal olmak” UTİL II-276 (< úzâ-k- úzä- “Uzaklaşmak” UTİL II-264).
úz-ik-	(Ö) “Hastalığı yenilenmek, tekrar ağırlaşmak” UTİL II-265 (<úz-ik-, úzik- bk. úzil- “Hastalığı yenilenmek, tekrar ağırlaşmak” UTİL II-265).
úzlúk-	(Ö) “Hastalığı yenilenmek, tekrar ağırlaşmak” UTİL II-265 (< úzúl-úk-, bk. úzil-, “Hastalığı yenilenmek, tekrar ağırlaşmak” UTİL II-265).
yútâ-ğ-	(Ö) “Çok susayıp acıkmak” UTİL II-274 (< yútâ-ğ-, yútâ- bk yútâğ- UTİL II-273).

Şu fiillerde de -ğ-/-k- ekinin varlığı muhtemeldir:

UTİL II-447 ~ UTİL I-331, URL 82 ~ URL 181 (<int-ik-< init-ik-, init- “Çok istemek” ESTY I-283, indi- “Talep etmek” URL 181 krş. intil- “Bir şeye can u gönülden yönelmek” UTİL I-331), **hâpriḳ-~ hâpriḳ- ~ hâvliḳ-(Ö)**; **havluk-~holuk-(U)** “Heyecanlanmak, şaşırmak” UTİL II-316 ~ UTİL II -686 ~ UTİL II-702; URL 764 ~ URL 765 (< hâpir-ik-, hâpir- “Arzu etmek, yüreği çarpmak” UTİLII-685), **ünniḳ- (Ö)** “Boğuk, kara renge girmek, kararmak” UTİL II-277(<unni-ḳ-!, ünnä- “Bir şeyi ortaya çıkarmak için uğraşmak, çabalamak” UTİL II-277).

-la-/-le-

-lä-

Aslında isimden fiil yapma eki olan -la-/-le- (U), -lä- (Ö) ekinin fiil kök ve gövdelerine de getirildiği görülür. Her iki şivede de fazla işlek olmayan bu ek, Uygur Türkçesi'ne kıyasla Özbek Türkçesi'nde daha yaygındır.⁽¹⁾ Toplam 33 örnekten 3'ü ortak, 22'si Özbek Türkçesi'ne, 8'i Uygur Türkçesi'ne aittir. Ekin ünlüsü, Uygur Türkçesi'nde açık heceye ~~te~~tabül ettiği zaman daralır.

İlk örneklerine Kıpçak Türkçesi'nde rastladığımız ⁽²⁾ bu ek, sonu ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerine de getirildiği için, -ala-/-ele- şeklinde değil, -la-/-le- şeklinde ele alınmıştır.

Ekin, asıl fiilin mânâsını pekiştirici, tekerrür ettirici fonksiyonu vardır: **çimçi-la- (U)** “(Fiilin tekrarlı hareket türü) Çimdiklemek” URL 415, **bürä-lä-(Ö)** “Şiddetle yağmak (Yağış hk.) UTİL I-164, **niktä-lä (Ö)** “Devamlı dürtmek” UTİL I-505, **sävä-lä-(Ö)** “Bir şey ile üst üste vurmak” UTİL II-7 vb. Bu ekle genişletilmiş fiiller çoğunlukla geçişli mânâ ifade ederler.

-la-/-le-, -lä- eki ile türetilmiş fiiller şunlardır:

- âpiḳ-lä-** (Ö) “Birini arkasına bindirip götürmek” UTİL I-538
(< âpiḳ-lä-, âpiḳlä- bk. âpiḳ- “Birini arkasına bindirip götürmek” UTİL I-538).
- âşä-lä-** (Ö) “El ile yemek” UTİL I-554 (< âşä-lä-, bk. âşä- “El ile yemek” UTİL I-554).

1) HZUT’inde kes-le- “Kesmek” fiili de bu şekile örnek gösterilmiştir. HZUT 177

2) ayır-la- “Ayırmak”, buyur-la- “Kabul etmek”, çiz-la-ş- “Yazışmak”, kayır-la- “Kayırmak, iltifat etmek”, ota-la- “Tedavi etmek, iyileştirmek” KTGD 68; Ekin Batı Türkçesi’nde kullanılışı için bk. TDF 115-116 .

- bolca-la- (U) “Fal açmak, farzetmek” URL 212 (<bolca-la-,bolca-
“Fal açmak, aşağı yukarı tahmin etmek” URL 214
- börä-lä- (Ö) “Şiddetle yağmak (Yağış hk.)” UTİL I-164 (< börä-
lä-, börä- bk. börälä- UTİL I-164).
- búk-lä-(Ö), pük-le- (U) “Bükme, eğmek, katlamak” UTİL I-147, URL 267
(< bük-le-, pük- “Bükme, eğmek” URL 261).
- búlgä-lä- (Ö) “Bulamak, batırmak” UTİL I-149 (< búlgä-lä-,
búlgä- “Bulamak, batırmak” UTİL I-149).
- buta-la- (U) “Budamak” URL 217 (< buta-la-, puta- “Budamak”
URL 217)
- çimçi-la-(U),
çimçi-lä- (Ö) “(Fiilin tekrar türü) Çimdiklemek” URL 415, UTİL
II-369 (< çimçi-la-, çimçi- bk. çimçilä- UTİL II-
369).
- çimdi-le-(U),
çimdi-lä- ~ çimti-lä- (Ö) “Çimdiklemek” URL 415, UTİL II-369 (< çimdi-
le-,çimdi- “Çimdiklemek” UTİL II-369).
- çoğu-la- (U) “Gagalamak, incitmek” URL 393 (< çoğu-la-, çoğu-
“Gagalamak” URL 394).
- ğaca-la- (U) “Kemirmek” URL 557(<ğaca-la-, ğaca- “Kemirmek,
yontmak” URL 557).
- ğimirsi-lä- (Ö) “Başka bir iş ile meşgul olmak” UTİL II-659
(< ğimirsi-la-, ğimirsi- “Başka bir iş ile meşgul
olmak” UTİL II-659).
- işkä-lä- (Ö) “İki nesneyi birbirine sürtmek, eli ile sıkı
basmak” UTİL I-345 (< işkä-lä-, işkä- bk. işkä-
lä- UTİL I-346).
- ivirsi-lä- (Ö) “Avare olmak, yavaş hareket etmek” UTİL I-313
(< ivirsi-lä-, ivirsi- “Avare olmak, yavaş
hareket etmek” UTİL I-313).
- iy-lä- (Ö) “Ezip yumuşatmak, meramına eriş-tirmek” UTİL
I-319(<iy-lä-, iy- “Memesi yumuşayıp süt verecek
hale gelmek, gönlü yumuşamak” UTİL I-319).

- ķántār-lä- (Ö) “Yemeden içmeden kesme çalıştırmamak” UTİL II-554 (< ķántār-lä-, ķántār- “Yemeden içmeden kesmek, çalıştırmamak” UTİL II-554).
- ķúv-lä- (Ö) “Kovalamak, arkasından gitmek” UTİL II-611 (<ķúv-lä-, ķúv- “Yetişmek veya tutmak için arkasından gitmek” UTİL II-611).
- mara-la- (U) “Gizli gizli bakmak, gözetmek” URL 695 (< mara-la-, mara- “Gizli gizli bakmak, gözetlemek” URL 695).
- niķtä-lä- (Ö) “Devamlı dürtmek” UTİL I-505 (< niķtä-lä-, niķtä- “El veya ayak ucu ile dürtmek” UTİL I-505).
- piypä-lä- (Ö) “Basıp, vurup ezmek” UTİL I-585 (< piypä-lä-, piypä- bk. piypälä- UTİL I-585).
- pür-le- (U) “Kıvrım içinde toplanmak, birik-mek” URL 259 (< pür-le-, pür- “Kıvrım yapmak” URL 259).
- sävä-lä- (Ö) “Bir şeyle üst üste vurmak, şiddetli yağmak (Yağmur hk.)” UTİL II-57 (< sävä-lä-, sävä- bk. sävä-lä- UTİL II-7).
- siypä-lä- (Ö) “Sıvamak, sıgazlamak” UTİL II-45 (<siypä-lä- siypä- “Sıvamak” UTİL II-45).
- täysäl-lä- (Ö) “Biraz korkmak, geciktirmek” UTİL II-108 (< täysäl-lä-, täysäl- bk. täysäl-lä- UTİL II-108).
- timişka-la- (U) “El ile yoklamak, araştırmak” URL 355 (< timişka-la-, timişka- “Kulak misafiri olmak, casusluk yapmak” URL 355).
- ütü-le ~ üt-le- (U) “Ütmek, tüylerini yakmak” URL 117 (< üt-ü-le- üt-ü- “Ütmek” URL 117).
- yúlķi-lä- (Ö) “Ha diye yoluvermek” UTİL II-466 (< yúlķi-lä- yúlķi- “Yolmak” UTİL II-467).

Şu fiillerde de -la-/le-, -lä- ekinin varlığı muhtemeldir:

imirsilä- (Ö) “Yavaş hareket etmek” UTİL I-325 (<imirsila-, krş. ivirsi- “Yavaş hareket etmek, avare olmak” UTİL I-313), **tónglä-** (Ö) “Donmak, buz tutmak”

UTİL II-249 (<tóng-lä-, tong- “Donmak” UTİL II-249; tóng "don" UTİL II-249!)

Şu fiillerde de -la-/le-,lä- ekinin genişlemiş şekilleri vardır:

- däydi-lä-n- (Ö) “Bir yerde durmamak” UTİL I-205
(<däydi-lä-n-, däydi- “Bir yerde durmayıp derbe-
derce yürümek”;däydi “Gezici” UTİL I-205).
- kúymä-lä-n- (Ö) “Ufak tefek işlerle avare olmak” UTİL I 403
(<kúymä-lä-n-,krş.kúymän-bk. kúymälän-UTİL I-
403).
- läyqä-lä-n- (Ö) “Millenmek, çamurlu hale gelmek” UTİL I-434
(<läyqä-lä-n-, layqa-(U), läyqä-(Ö) “Çamurlu,
bulanık halegelmek” UTİL I-434, URL 688 ; läy
~ läyqä “Çamur, kil” UTİL I-434).
- silqi-lä-ş- (Ö) “Dolaşmak, tartışmak” UTİL II-47 (<silqi-lä-ş-
silqi- “Silkmek, depretmek” UTİL II-47).

-ma-/me-

-mä-

Her tür fiil kök ve gövdelerine getirilir. Her iki şivede de çok işlek ve canlı bir fiilden fiil yapma ekidir. Ekin ünlüsü Uygur Türkçesi'nde açık heceye tekabül ettiğinde i'leşir. Ek, Özbek Türkçesi'nde hep -mä- şeklinde yazılır.

Ek, getirildiği fiillere olumsuzluk mânâsı katar.

birik-/me/-(U),

birik-/mä/- (Ö) “Birik(me)mek” URL 237, UTİL I-118

milliyleştür-/me/-(U),

milliyläştür-/mä/- (Ö) “Millîleştir(me)mek” URL 727, UTİL I-464.

mingüz-/me/-(U),

mingiz-/mä/- (Ö) “Bindir(me)mek” URL 727, UTİL I-465.

ye-/mä/-(Ö),

yi-/me/- (U) “Ye(me)mek” UTİL I-247, URL 803.

-msira-/msire-

-msirä-

Fiilden isim yapma eki -m ile isimden fiil yapma eki, -sira-/sire- ekinin

birleşmesinden meydana gelen⁽¹⁾ bu ek, her iki şivede de sadece bir kaç örnekte görülür. Bu fiillerin -m'li isim tabanları bulunmadığı için -msira/-msire(U). -msirä (Ö) şeklinde birleşik ek olarak incelenmiştir, ⁽²⁾ (krş. § +sira-/sire-).

-msira/-msire-, -msirä- eki, asıl fiilin mânâsına “sahte tavırlılık” veya “benzerlik” ifadeleri katar. Hareketin zayıflığını, tam yapılmadığını ifade eder.⁽³⁾

-msira/-msire-, -msirä- eki ile türetilmiş fiiller şunlardır:

kórk-imsirä- (Ö) “Biraz korkmak” UTİL II-640.

kül-ümsire-(U),

kül-imsirä- (Ö) “Gülümsemek” URL 663, UTİL I-404

óylä-msirä- (Ö) “Fikir yürütüp hayal etmek” UTİL II-499

(<óylä-msirä-, óylä- “Fikir yürütmek” UTİL II-499).

yiğla-msira- ~

jiğla-msira-(U)

yiğlä-msirä- (Ö) “Ağlamaklı olmak, ağlama derecesine varmak” URL 663 ~ URL 489, UTİL I-351).

-nķira- , -ñģira-/ñģire-

-nķirä-

Fiil kök ve gövdelerine getirilir. -nķira- , -ñģira-/ñģire-(U)-nķirä-(Ö) eki özellikle Özbek Türkçesi'nde yaygındır. Toplam 14 örnekten 1'i ortak, kalanlardan 11'i Özbek Türkçesi'ne 2'si Uygur Türkçesi'ne aittir. -nķira- eki, getirildiği taban bakımından isimden fiil yapma eki -ķira-/kire-'den ayrılır.(bk. § -ķira-/kire-). -nķira- ekiyle türetilmiş kabul ettiğimiz fiillerin -n'li isim tabanları açin-tókin “Aç, aç halde” UTİL I-552 örneği dışında yoktur. Ancak, bazı örneklerin (añķirä-esañķirä- ~ esañģire-, yaşañģira-) de -n'li fiil gövdelerine rastlanılmaz.

Bu ek ile türetilmiş fiillerin mânâlarından hareketle, ekin bünyesindeki -n'nin

1) HZUT 177, Ö 151

2) Yapı ve fonksiyon bakımından bu fiillere benzeyen -msi-ekinin sadece kül-imsi-“Gülümsemek” UTİL I-404 örneğine rastlanmıştır.

3) UT 145

dönüştürülük mânâsı veren fiilden fiil yapma eki olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca işân-inķirä- ~ işân-ķirä- ve ķizär-inķirä- (bk. ķizärin-) fiillerinde de fiil çatısının dönüştürülü olduğu aşikârdır.⁽¹⁾

esân-ķirä- (ö) “Halsizleşmek, şuursuzlaşmak” UTİL II-452 fiili, Kazak Türkçesi’nde (esengirev KTS 79) Özbek Türkçesi’ne uygun olarak n’li; Kırgız Türkçesi’nde (eseng-gire- KS I-310) ise Uygur Türkçesi’ne uygun olarak ñ ‘lidir. Bu itibarla şiveler arasında bir fonetik değişim düşünülebilir: (-nk->-ñk- !).

-nķira- eki ile türetilen fiiller, asıl fiildeki mânânın -fail üzerinde- biraz biraz ortaya çıktığını, o mânâda tavır alınmaya başlandığını ifade ederler: bôşânķirä- (Ö) “Biraz boşalmak, yumuşamak”, ķizärinķirä- (Ö) “Biraz kızarmak” vb.

-nķira-, -nķirä- eki ile türetilmiş fiiller şunlardır.

âç-inķirä-	(Ö) “Açlık sezmeğe başlamak” UTİL I-552
(<âç-inķira-âç- “Acıkmak” DLT 5; aç “Aç” UTİL I-551; aç- “Acımak”!).
bâs-inķirä-	(Ö) “Kabus görmek, korkmak, sayıklamak” UTİL I-133
bôşâ-nķirä-	(Ö) “Biraz boşalmak, yumuşamak” UTİL I-167
(<bôşâ- nķirä-, bôşâ- “Boşalmak, yumuşamak” UTİL I-166).
işân-inķirä- ~	
işân-ķirä-	(Ö) “Biraz inanmak, inanır gibi görünmek” UTİL I-344 (<işân-inķirä-işân- “İnanmak” UTİL I-344).
ķizär-inķirä-	(Ö) “Biraz kızarmak” UTİL II-570 (< ķizär-inķirä-, ķizärinķirä- bk. ķizärin-, ķizär- “Kızarmak” UTİL I-570).
ķórķ-inķirä-	(Ö) “Biraz korkmak” UTİL II-641
óç-inķirä-	(Ö) “Bozarmak, ağarmak (yüz hk.)” UTİL II-525
(<óç-inķirä-, óç- “Sönme, yok olmak” UTİL II-525).
pat-inķira-	(U) “Dalmak, batmak” URL 239 (< pat-inķira-, pat- “Batmak” URL 238).

1) UED’de -kira- ekinin dönüştürülü fiillere getirildiği yolunda bir bilgi de vardır. Bk. UED 189.

- tútil-inķirä- (Ö) “‘Biraz tutuk konuşmak” UTİL II-232 (tútil-inķirä-
tútil-“Tutuk konuşmak” UTİL II-232).
- yâķ-inķirä- (Ö) “‘Biraz yakmak, hoş gelmek (Çoğunlukla olumsuz
fiilde)” UTİL I-266 (< yâķ-inķirä-, yâķ- “İsteğe
uygun gelmek, makul olmak” UTİL I-266).
- yât-inķirä- (Ö) “‘Biraz bir tarafa yatmak, eğilmek” UTİL I-263
- yúm-inķirä- (Ö) “‘Biraz yummak” UTİL II-468.

Şu fiillerde de -nķira-, -nķirä- ekinin varlığı muhtemeldir:

esānķirä- (Ö), **eseñgire-** (U) “‘Şuurunu yitirmek, halsizleşmek” UTİL II-452, URL
146(< es-e-nķire-, es “‘Şuur” URL 71, UTİL II-452, ese- “‘Şuurlanmak. !), **yaşañģira-**
(U) “‘Gözleri yaşarmak, ağlamaklı olmak” URL 774 (< yaş-a-nķira- yaş “‘Gözyaşı”
URL 774, yaşa- “‘Gözleri yaşarmak”?,krş. yaşa:ñur- yaşa:ñğur- “‘Gözleri yaşarmak”
EDPTC 799).

-sa-/ -se-

-sä-

Sadece üç örneğine rastlanılabilen arkaik bir ektir. Toplam 3 örnekten 1’i
ortak 2’si Uygur Türkçesi’ne aittir.

-sa-/ -se-(U)-sä-(Ö) eki ile türetilmiş fiiller şunlardır:

- aķsa-** (U) “‘Aksamak” URL 22 (< aģ-sa- ~ aķ-sa-, a:ģ- ~
*a:ñ- “‘Yanı üste düşmek, yıkılmak” ESTY I-
76).
- depse- ~ dépse- ~ desse-** (U) “‘Çiğnemek, ezmek” URL 440 ~ URL 445 ~
URL 443 (< dep-se- < tep-se- ESTYL III-197,
tep-iz+e- EDPTC 446).
- ķapsa- ~ ķavsa-(U),**
ķämsä- (Ö) “‘Kuşatmak, çevirmek” URL 573 ~ URL 592,
UTİL II-548 (< kap-sa-, TDF 93, kap-iz+a.
EDPTC 58).

b) Fiil Çatısına Tesir Eden Fiilden Fiil Yapma Ekleri

1. Pasiflik-meçhullük Eki

-l-

Fiil kök ve gövdelerine getirilir. Ekin, sonu ünlü ile biten tek heceli fiillere getirilişi, sadece de- (dé-y-il-(U), de-y-il-(Ö), URL 457, UTİL I-219) ve ye- (yé-y-il- URL 801, UTİL I-245) fiillerinde görülür. Ek, Uygur Türkçesi'nde kendinden önceki hecenin ünlüsüne uygun yardımcı ünlü (-i-, -u-, -ü-) alır; Özbek Türkçesi'nde ise sadece ince-düz-dar ünlü (-i-) alır: (U) kaçur-ul-, içküz-ül-, köpeyt-il-; (Ö) bóğ-il-, búyúr-il-, kirkiz-il- vb. Ek sonu ünlü ile biten birden fazla heceli fiillere, yardımcı ses almadan getirilir: ata-l- ~ ätä-l- URL 17 ~ UTİL I-61, iste-l- ~ istä-l- URL 167 UTİL I-337 vb.

-l- ekinin asıl fonksiyonu, pasiflik-meçhullüktür. Ek geçişli fiillerden pasif mânâlı fiiller, geçişsiz fiillerden ise meçhul mânâlı fiiller türetir:

(U) Künleriñ ötüşi bilen Marcan Büvide hiç qandaq özgirişniñ alamiti sezilmidi (Günler geçtiği halde, Marcan Büvi'de hiç bir değişme alâmeti sezilmedi).

Marcan Büvri, Tarim, 97.

(U) Çoñ müveppekiyetlerge érisildi (Büyük başarılar erişildi)

Uygurçe-Rusçe Luğet, 144

(Ö) Ülärning bärçäsi hâriciy mämlikätlärdä ótkázildi (Onların hepsi haricî memleketlerde yapıldı)

İzlâniş Näticäläri vâ Recälär, Ózbek Tili vâ Ädäbiyâtı sa.4, s.3.

(Ö) Bizgä häm bir bâkılsın (Bize de bir balılsın)

Ózbek Tilining İzâhli Lúğâtı II-141

Bu eki almış bazı fiiller, kendi kendine yapma ifade etmesi bakımından dönüşlü bir mânâyâ sahiptirler:

(U) Bir oq bolup her yanga men étildim

Öz, özümdin balarege pétildim

Zulum bilen uşbu darğa çetildim
 Rehim eyle sendin özge kimim bar
 (Bir ok olup her yana ben atıldım.
 Kendi yüzümden belalara saplandım.
 Zulüm ile bu dara iletildim.
 Merhamet eyle senden başka kimim var).

Şahzade, Miras 25.

(Ö)	Tâglärdä <u>açıldinigiz</u>	(Dağlarda açıldınız.
	Yöllärgä <u>säçildingiz</u>	Yollara saçıldınız.
	Şäiming kóngli käbi	Şairin gönlü gibi,
	Küldingiz, <u>yâyildingiz</u>	Güldünüz, yayıldınız).

Sâzim, 28.

Bu eki almış bazı fiillerin genişlemeden önceki mânâ ile bir farklılık göstermediği görülür. Bu örneklerde ek sıfır fonksiyona sahiptir:

bükül- bk. mük- “Gizlemek” URL 221, tûgäl- bk. tûgä- “Tükenmek, bitmek”
 UTİL II-129, yâgil- bk. yâğ- “Yağmak” UTİL I-267 vb.

2. Dönüşlülük Eki

-n-

Her iki şivede de çok işlek olan bu ek, sonu ünlü ile biten birden fazla heceli fiiller ile sonu ünsüzle biten tek ve çok heceli fiillere getirilir. Ekin sonu ünsüzle biten çok heceli fiillere getirilişi yaygın değildir: (U) ahtar-un-, almaş-in-; (Ö) alış-in- âşik-in- vb. Ek, Uygur Türkçesi’nde umumiyetle, kendinden önceki hecenin ünlüsüne uygun yardımcı ünlü (-i-, -u-, -ü-) alır; Özbek Türkçesi’nde ise sadece ince-dar-düz ünlü (-i-) alır: (U) kör-ün-, tep-in-, toy-un-, tut-un-; (Ö) kór-in-, tep-in- tóy-in- tút-in- vb. Ek, sonu ünlü ile biten fiillere yardımcı ses almadan getirilir: (U) çulğa-n-, tüze-n-; (Ö) tärä-n-, tüzä-n- vb.

-n- ekinin asıl fonksiyonu dönüşlülük olup, kendi kendine yapma veya olma ifade eder:

(U) Sultani Keşmir hatuni bilen bu hevernı işitkeç söyünçiler bérip bek söyündiler (Keşmir sultanı hatunu ile bu haberi işitince seviçlikler verip, pek sevindiler)

Şahzade, Miras, 30.

(Ö) Úning ózi hám kúlgili kórinádi (Onun kendi de gülünç görünüyor)

Ózbek Hálk Dâstânlâridâ Sâtirâ vâ Yúmâr, 9.

-n- eki bazı fiillerde -l- eki gibi mânâ verir. Ekin bu mânâyı kazandırdığı fiiller, bilhassa, sonu -l ile biten fiillerle, sonu ünlü ile biten bazı fiillerdir: (U) él-in-, sél-in-, til-in-; (Ö) âl-in-, imzälâ-n-, sâl-in- vb.

(U) Kíçik ayali bilen birge bolup bir neççe vakit ötkendin kéyin kíçik hanışınıñ hamıldarlıķı biliniptu (Küçük hanımı ile beraber olduktan bir müddet sonra, küçük hanımının hamile olduğu anlaşıldı).

Gülçéhri ve Méhnuçéhri, Miras 42.

(Ö) Gúllárim yúlındı

(Güllerim yolundu.

Kel, gúlim, kel gúlim

Gel gülüm, gel gülüm).

Ótmişdân Ertâklâr, 35.

-n- eki, “başla-(U), başla-(Ö)” fiiline getirilince, fiilin gövde mânâsına yeni bir mânâ katmaz, yani sıfır fonksiyonundadır:

(U) Molla Musasayramı’niñ icadiy paaliyiti balilik devridila başlangan (Molla Musasayramı’nin yaratıcılık faaliyeti ta çocukluk devrinde başlamış).

Molla Musasayramı, Keşker Edebiyatı, 121.

(Ö) Kúnlâr gúrbât bilân başlâñib gúrbât bilân tógâr edi (Günler gurbet ile başlayıp, gurbet ile biterdi).

Ótmişdân Ertâklâr, 47.

-n- eki, getirildiği fiilleri umumiyetle geçişsiz yapar. Fakat nadir olarak, getirildiği fiillerin geçişli mânâ ifade ettiği de görülür, ögen-(U) ~ örgän-(Ö) “Öğrenmek” ve çüşen-(U) ~ tüşün-(Ö) “Düşünmek, anlamak” fiillerinde görülen bu geçişli yapıyı kalıplaşmış bir gövde olarak düşünmek daha doğru olur.

(U) ... riyazet qatarlıķ penlerni ve Erep, Pars, Ordu tillirini ögengen (... Matematik gibi fenler ile Arap, Fars ve Urdu dillerini öğrenmiş)

Molla Musasayramı, Keşker Edebiyatı, 121.

(Ö) Men ú päytdä “häyâl” sözini tüşünmäsdim (Ben o zaman “hayal” sözünü anlamazdım.)

Välfäcr, 86,

3. Müşareket Eki

-ş-

Her iki şivede de çok işlek ve canlı bir fiilden fiil yapma ekidir. Sonu ünlü ile biten fiillere getirilişi, sadece de- (déyiş-, URL 457, UTİL I-219) ve ye- (yeyiş- UTİL I-245) fiillerinde görülür. Ek, Uygur Türkçesi'nde kendinden önceki hecenin ünlüsüne uygun yardımcı ünlü (-i-, -u-, -ü-) alır; Özbek Türkçesi'nde ise ince-düzdar ünlü (-i-) alır: (U) bék-iş-, kör-üş-, soq-uş-; (Ö) bāk-iş-, kör-iş-, sóq-iş- vb. Ek, sonu ünlü ile biten birden fazla heceli fiillere yardımcı ses almadan doğrudan doğruya gelir: (U) güvülde-ş-, orna-ş-, sora-ş-; (Ö) gúvillā-ş-, mä'rā-ş-, mäktā-ş- vb.

Sonu -ş ile biten şu örneklerde iki müşareket ekinin üst üste gelmesi söz konusudur: éliš-iş- (U) “Değişmek, mübadele edilmek” URL 155, gäplāş-iş- (Ö) “Konuşmak” UTİL I-185, kóriş-iş- (Ö) “Selamlaşmak, görüşmek” UTİL I-419, sälāmlāş-iş- (Ö) “Selamlaşmak” UTİL II-19, tegiş-iş- (U) “Değişmek” URL 345, úlāş-iş- (Ö) “Ulaşmak, bölüşmek” UTİL II-271, uruş-uş- (U), úriş-iş- (Ö) “Savaşmak, vuruşmak” URL 122, UTİL II-279.

-ş- ekinin asıl fonksiyonu müşareket olup, karşılıklı veya beraber yapmayı ifade eder:

(U)	Bulutlar <u>yiğlişur</u> kökte	(Bulutlar ağlaşır gökte,
	Meniñ ahu-piğanimdin	Benim ah u figanımdan).

Uygur Hëlķ Muhebbet Kōşaklırı, Miras, 70.

(Ö) İnsān óz kúndālik häyātidä dāimā ú bilān úcrāşib tūrādi (İnsan kendi gündelik hayatında daima onunla karşılaşır)

Ózbek Hālķ Dāstānlāridā Sātirā vā Yúmār 7.

-ş- eki, getirildiği fiile bazen dönüşlü bir mânâ kazandırır:

(U) Rüstem Aka yürigi éçişkan halda sözini davam kıldı (Rüstem Aka yüreği burkularak sözüne devam etti)

Tesdik Kēğizi, Tarim 86.

(Ö) Şúndâk kórķib ketdim-ki... kól âyâgim bóşaşib yıķılâyâzdım- dedi
(Öylesine korktum ki elim ayağım boşanıp yıkılayazdım, dedi)

Âybek XII-11.

-ş- eki, bazı fiillerde, müşareket ifadesinden çok -lar-/ler- çokluk ekinin fonkisoyunu ifade eder. Her iki şivede de görülen bu özellik, Özbek Türkçesi'ne göre Uygur Türkçesi'nde daha yaygındır (Fiil çekimlerinin çokluk üçüncü şahıs örneklerine bakınız):

(U) Oğrılar ordiniñ içige kirip hezine bar cayni izdişıptu

(Uğrular şehrin içine girip, hazinenin bulunduğu yeri aradılar)

Töt Oğri, Miras. 72.

(Ö) Dädämgä hām cāy berişdi (Dedeme de yer verdiler)

Ótmişdän Ertäklär, 13.

4.Geçişlilik Ekleri

-ar-/er-

-är-

Sonu ünsüzle biten tek heceli fiillere getirilir. İşlek eklerden değildir. Toplam 13 örnekten 3'ü ortak, kalanlardan 10'u da Uygur Türkçesi'ne aittir. Ek, Uygur Türkçesi'nde -ur-/ür- ekiyle paralellik gösterir: kaytar- ~ kaytur-, püter- ~ pütür- vb. Uygur Türkçesi'nde -ar-/er- eki ile genişlemiş fiillerin, Özbek Türkçesi'nde -ir- eki ile genişlediği görülür: çüş-er- (U), tüş-ir- (Ö); köç-er- (U), kóç-ir-(Ö); piş-er- (U), piş-ir- (Ö) vb.

-ar-/er-, -är- eki ile genişletilen fiillerin, başka faktilif ekleriyle de genişletilmiş şekillerine rastalanır: bos-ar- ~ bas-tur- (U), çık-är- ~ çık-üz- (Ö), қаты-ar- ~ қайт-қуз- (U) vb.

-ar-/er-, -är- ekinin getirildiği fiiller geçişsiz mânâlıdırlar. Dolayısıyla ekin fonksiyonu geçişsiz fiilleri geçişli yapmaktır.

(U) 1919 yili herbi septin çekinip, Kalikotida “Musulmanla Hindistani” namliq aylıq jurnalni çıkarған (1919 yılında savaş saflarından çekilip, Kalikotta'da “Musulmanla Hindistani” isimli aylık dergiyi çıkarmış)

İslam, Keşker Edebiyatı, 122.

(Ö) Äyäm úning gäplärigä gäp qäytärmädi (Annem onun sözlerine cevap vermedi)

Ötmişdän Ertäklär, 45.

-ar-/er-, -är- eki ile genişletilen fiiller şunlardır:

bos-ar-	(U) “Bastırmak” URL 208.
çıq-ar-(U), çıq-är-	(Ö) “Çıkarmak” URL 409, UTİL II-374
çök-er-	(U) “Çökmek, çöktürmek” URL 394
çüş-er-	(U) “İndirmek, düşürmek” URL 397
jüt-er-	(U) “Yitirmek, kaybetmek” URL 480
qayt-ar-(U), qäyt-är-	(Ö) “Döndermek, tekrar etmek” URL 593, UTİL II-541 (<qayt-ar-, qäyt- “Dönmek” UTİL II-542).
qop-ar-(U), qóp-är-	(Ö) “Koparmak, çekip çıkarmak” URL 600, UTİL I-639.
köç-er-	(U) “Göçürmek, aktarmak” URL 647
ös-er-	(U) “Yetiştirmek, büyütmek” URL 101 (<ös-er-, ös- “Büyümek, yetişmek” URL 102)
püt-er-	(U) “Bitirmek, sona erdirmek” URL 256 (<püt-er-, püt- “Bitmek” URL 257).
uç-ar-	(U) “Uçurmak” URL 117
piş-er-	(U) “Pişirmek” URL 266
üşt-er- ~ üçt-er-	(U) “Yitirmek” URL 129 ~ URL 118 (<üşt-er-, üst- “Yitirmek” URL 129).

-dar-, -tar-,

-där-, -tär-

Sonu ünsüzle biten tek heceli fiillere getirilir.-dar-, -tar- (U); -där-, -tär-(Ö) eki -dur-/dür- ekinin fonetik bir varyantı olsa gerek: (U) tol-tar- ~ tol-dur-; (Ö) âğ-där-~ âğ-dir- vb. Her iki şivede de bu ekin örnekleri nadirdir. Toplam 4 örnekten 1'i ortak, kalanlardan 2'si Uygur Türkçesi'ne, 1'i Özbek Türkçesi'ne aittir.

Ek geçişsiz fiillere gelerek onları geçişli yapar:

(U) Ular uyan-buyan ahturup. Qanqa qilipmu oğrini tapalmaptu (Onlar o yanı bu yanı aktarmış, nasıl yapmışsalar uğruyu bulamamışlar)

Töt Oğri, Miras, 73.

(Ö) Bir târtsäng, tâmiri bilân çıkädigân dârâht.

Bir bâmbâdân âgdâr-töntâr bôlâdigân şâhâr

(Bir çeksen köküyle sökülecek ağaç.

Bir bombadan alt üst olacak şehir)

Välfäcr, 87.

-dar-, -tar-; -där-, -tär- eki ile genişletilmiş fiiller şunlardır:

ağ-dar- ~ aq-tar- ~

ağ-tar-(U), äğ-där- ~

ân-tär- (Ö) “Aktarmak, çevirmek, altını üstüne getirmek” URL 39 ~ URL 41 ~ URL 22, UTİL I-68 ~ UTİL I-538 (<ağ-dar- ESTY I-74, ağ- “Yan yatmak, sapmak” UETİL I-114).

tol-tar- (U) “Doldurmak, taşımak” URL 321 (<tol-tar-, toltar- bk. toldur- URL 321)

toş-tar- (U) “Doldurmak, taşımak” URL 316 (<toş-tar-, toştar- bk. toş-қуз- “Doldurmak, taşımak” URL 316).

tón-tär- (Ö) “Aktarmak, döndermek” (<tón-tär-, TDF 103).

-dur-/dür-, -tur-/tür-

-dir-, -tir-

Her iki şivede de işlek ve canlı bir fiilden fiil yapma ekidir. Sonu ünsüzle biten tek ve çok heceli fiillere getirilir. Ekin ünlü ile biten fiillere getirilişi, sadece tek heceli fiillerde olup de- (de-dir- UTİL I-219) ve ye- (yé-dür- URL 796, ye-dir- UTİL I-245) fiillerinde görülür.

Ek, Uygur Türkçesi’nde -dur-/dür-, -tur-/tür- şekillerinde, Özbek Türkçesi’nde ise -dir-, -tir- şekillerinde kullanılır. Ek, Uygur Türkçesi’nde ünsüz uyumuna bağlıdır. Özbek Türkçesi’nde tek heceli fiillerde úk-dir- ve yút-dir- fiilleri hariç - ki onların da uyuma bağlı şekilleri vardır - ek, ünsüz uyumuna bağlıdır. Fakat çok heceli fiillere, sonu -z ile bitenler hariç, ekin hep -tir- şekli getirilir: äbüdiyläş-tir-, älävlän-tir-, ävün-tir-, kópäy-tir- vb.

Ek, kendinden önce ve sonra faktitif ekleri alarak katmerli faktitif yapar: (U)

as-tur-t-, aş-ur-t-tur-, kir-güz-dür-;(Ö) âl-dir-tir-, çık-är-tir-, em-iz-dir-, kóç-ir-tir-ót-káz-dir-, túr-ğiz-dir- vb.

Bu eki alan fiillerin -giz-, -kiz-, faktitif eki ile de genişletildiği görülür: (U) kiy-dür- ~ kiy-güz-, min-dür- ~ min-güz-, ye-dür- ~ yi-güz-; (Ö) kiy-dir- ~ kiy-giz-, min-dir- ~ min-giz-, yé-dir- ~ ye-giz- vb.

-dur-/dür-, -tur-/tür- ekinin fonksiyonu geçişlilik olup geçişsiz fiilleri geçişli yapar; geçişli fiilleri ise bir kat daha geçişli yaparak, hareketi başkasına yaptırma mânâsı katar:

(U) Ata-anisi uni şunçe etivarlap, közige qarap, yémigenni yédürüp, kiymigenni kiydürüp békip çoñ kılsimu... (Ana ve babası ona böyle itibar edip, gözüne bakıp, yemediğini yedirip, giymediğini giydirip bakıp büyütse...)

İkki Rivayet, Miras 81.

Méni şunçe hesret otida köydürdüñ, kıyametlik dildarim dep kolini tutti (Beni böyle hasret oduna yandırdın, ahiretlik yarım diye elini tuttu)

Şahzade, Miras, 29.

(Ö) Men óz tegişimni keltirib Sävrinisägä berdim (Ben meylimi getirip Sävrinisä'ya verdim)

Ótmışdän Ertäklär, 32.

Sózi hálkni kıttıq kúldirädi gäh (Sözü halkı çok güldürür bazen.

Gähá ú kálblärdän úzdirädi äh Bazen de o kalplerden kopartır ah)

Sâzim, 125

-ğüz-/güz-, -küz-/küz-

-küz-

Ünsüzle biten tek heceli fiillere getirilir. Ek, örnekleri bakımından -ğiz-/giz- eki ile paralellik gösterir. Zaten Özbek kaynaklarında bu ek, -ğiz-/giz- eki ile birlikte verilmiştir⁽¹⁾ Uygur Türkçesi'nde mevcut iki örneğin (toş-káz-, tuş-káz-)de -küz- ekiyle genişletilmiş şekilleri vardır. Tespit edilen örneklerden sadece bit-káz-

1) F 96, ÖG 46.

ve kór-güz- fiillerinde ekin dar ünlülü karşılıkları yoktur.

Her iki şivede de işlek olmayan bu ek, ünsüz uyumuna bağlıdır. Toplam 11 örnekten 2 tanesi Uygur Türkçesi'ne, diğerleri Özbek Türkçesi'ne aittir.

-güz-/güz-, -küz-/küz-(Ö), -küz- (U) eki, getirildiği geçişsiz fiilleri geçişli yapar; geçişli fiilleri ise bir kat daha geçişli yaparak, hareketi başkasına yaptırma mânâsı katar:

(U) Üzüvalay şu güzel anarini (Koparayım o güzel narını.

Ötkezmiken yaşliğini baharini Geçirmemiş tazeliğin baharını).

Uygur Halk Muhebbet Koşakliri, Miras, 69.

Padişah béliğini körgezme kilip bériptu (Padişah balığı sergilemiş)

On Bir Yaşlık Başvezir, Miras, 87.

(Ö) U dâimâ sâfârdâ yurgân kâhrâmânning âldidân çikâdi, úngâ zârâr yetkâzişgâ hârákât kilâdi (O,daima sefere giden kahramanın önüne çıkar, ona zarar vermeye çalışır)

Ózbek Halk Dâstânlâridâ Sâtirâ vâ Yûmâr, 19.

-güz-/güz-, -küz-/küz-; -küz- eki ile genişletilmiş fiiller şunlardır:

bit-küz-	(Ö) "Bitirmek" UTİL I-122
et-küz-	(Ö) "Ettirmek" UTİL II-456 (bk. et-kiz- UTİL II-456).
ket-küz-	(Ö) "Götürmek" UTİL I-382 (bk. ket-kiz- UTİL I-382).
kór-güz-	(Ö) "Göstermek" UTİL I-419
ót-küz-	(Ö) "Geçirmek, geçirtmek" UTİL II-519 (bk.ót-kiz- UTİL II-519).
tól-güz-	(Ö) "Doldurmak" UTİL II-248 (bk. tól-giz- UTİL II-248)
toş-küz-	(U) "Taşımak, doldurmak" URL 316 (bk. toş-kuz-URL 316)
tuk-küz-	(U) "Doğurmak, vücuda getirmek" URL 336 (bk. tuk-kuz- URL 336).
tút-küz-	(Ö) "Tutturmak" UTİL II-235 (bk. tut-kiz- UTİL II-235)
yet-küz-	(Ö) "Yetirmek, ulaştırmak" UTİL I-250 (bk. yet-kiz- UTİL I-250)
yút-küz-	(Ö) "Yutturmak, yedirmek" UTİL II- 474 (bk. yút-kiz- UTİL II-474)

-gür-

-ğir-

Sadece iki örneğine rastanılan bu ek, -ğuz/-güz- ekinin fonetik bir varyantı olsa gerek (krş.Ş -ğuz/-güz-). Ek, geçişsiz fiilleri geçişli yapar:

-ğir- (Ö), -gür- (U) eki ile genişletilmiş fiiller şunlardır:

âz-ğir- (Ö) “Azdırmak, yoldan çıkarmak” UTİL 525 (bk. az-ğuz- URL 33)

kir-gür- (U) “Girdirmek, sokmak” URL 671 (bk. kir-güz- URL 671, kir-giz- UTİL I-387).

-kar-

-kär-

Tek heceli üç fiilde tespit edilebilmiştir. Örneklerden de anlaşılacağı üzere ek, -kaz/-kez- veya -kiz/-kiz- ekinin fonetik bir varyantı olsa gerek. Ek geçişsiz fiilleri geçişli yapar:

-kar-, -kär- eki ile genişletilmiş fiiller şunlardır:

ót-kär- (Ö) “Geçirmek” UTİL II-519 (bk. ót-káz-UTİL II-519).

toş-kar- (U) “Doldurmak, taşımak” URL 316 (bk.toş-ğuz- URL 316).

yet-kär- (Ö) “Yetiştirmek, ulaştırmak” UTİL I-250 (bk. yet-káz- UTİL I-250).

-giz-/giz-, -ğuz/-güz-; -kiz-/kiz-, -kuz-/küz-

-giz-/giz-, -kiz-/kiz-

Ek, umumiyetle sonu ünsüzle biten tek heceli fiillere getirilir. Sonu ünsüzle biten çok heceli fiillere getirilişi, Özbek Türkçesi’nde yok denecek kadar azdır. Ekin sonu ünlü ile biten fiile getirilişi sadece ye- fiilinde {yi-güz-(U),ye-giz-(Ö)} görülür.

Ek, her iki şivede de ünsüz uyumuna bağlıdır. Ek, Uygur Türkçesi’nde yuvarlak-

dar ünlülü, Özbek Türkçesi'nde ise ince-düz-dar ünlülüdür. Özbek Türkçesi'ne kıyasla Uygur Türkçesi'nde ek, çok daha yaygındır. Toplam 181 örnekten 18'i ortak, kalanlardan 160'ı Uygur Türkçesi'ne, 3'ü Özbek Türkçesi'ne aittir.

-ğiz-/giz- eki, getirildiği fiiller bakımından -ğaz-/gez- ve -dur-/dür- faktitif ekleriyle paralellik gösterir: (U) toş-қуз- ~ toş-қаз-, kiy-гүз- ~ kiy-дүр- ; (Ö) ket-kiz- ~ ket-käz-, kiy-giz- ~ kiy-dir- vb.

Ek, kendinden önce ve sonra bazı faktitif eklerini alarak, katmerli faktitif yapar: (U) ақар-т-қуз-, чүш-er-гүз-, көр-set-гүз-; (Ö) тұр-ғиз-dir- vb.

-ğiz-/giz- ekinin fonksiyonu geçişlilik olup, geçişsiz fiilleri geçişli yapar; geçişli fiilleri ise bir kat daha geçişli yaparak hareketi bir başkasına yaptırma mânâsı katar.

(U) ... yéñi küçükligen itmizga emgüzüp çoñ қılғанидим (... yeni enikleyen itimize emdirip büyötmüşüm)

On Bir Yaşlıқ Başvezir, Miras, 86.

U қolini ағзіға tekküzüп tétip бақса тuz іken (O elini ағзına değıdirip tadına бақса, тuz imiş)

Töt Oғri, Miras, 73.

(Ö) Бағчәдә қушлар шаһдән отиб, кеҷәни откiziш учүн оңғәй сәу қидирәди (Bahçede kuşlar daldan kalkıp, geceyi geçirmek için uygun yer arıyorlardı)

Аьбек XII-11.

-ğiz-/giz- eki ile genişletilmiş bazı ortak fiiller şunlardır:

et-küz-(U),et-kiz-	(Ö) “Ettirmek” URL 64, UTİL II- 456
ket-küz-(U),ket-kiz-	(Ö) “Götürmek” URL 638, UTİL I-382
kir-güz-(U),kir-giz-	(Ö) “Girdirmek, sokmak” URL 623, UTİL I-387
kiy-güz-(U),kiy-giz-	(Ö) “Giydirmek” URL 673, UTİL I- 384
min-güz-(U),min-giz-	(Ö) “Bindirmek” URL 727, UTİL I- 465
öt-küz-(U),öt-kiz-	(Ö) “Geçirmek, geçirtmek” URL 89, UTİL II-519
tek-küz-(U),tek-kiz-	(Ö) “Değıdirmek” URL 300, UTİL II- 156
tol-ғuz-(U),töl-ғиз-	(Ö) “Doldurmak” URL 322, UTİL II-248
tuy-ғuz-(U),tóy-ғиз-	(Ö) “Doyurmak, kandırmak” URL 340, UTİL II-244
tur-ғuz-(U),túr-ғиз-	(Ö) “Kaldırmak, dik durmak” URL 331 UTİL II-230

tut-қuz-(U),tút-қız- (Ö) “Tutturmak” URL 328, UTİL II-235
yat-қuz-(Ö),yät-қız- (Ö) “Yatırmak” URL 770, UTİL I-264
yet-küz-(U),yet-kız- (Ö) “Yetirmek, ulaştırmak” URL 783, UTİL I-783
yúr-giz-(Ö),jür-güz- (U) “Yürütmek” UTİL II-471, URL 482
yut-қuz-(U),yút-қız- (Ö) “Yutturmak, yedirmek” URL 793, UTİL II-474
oltur-ғuz-(U),

ótir-ғız- (Ö) “Oturtmak” URL 109, UTİL II- 519.

-iz-

-iz-

Sonu ünsüzle biten tek heceli fiillere getirilir. Toplam 5 örnekten sadece em-iz- fiiline Uygur Türkçesi’nde de rastlanır. em- fiili hariç, ekin getirildiği fiiller geçişsizdir. Ekin asıl fonksiyonu geçişsiz fiilleri geçişli yapmaktır. Geçişli fiilleri ise bir kat daha geçişli yapar:

Ö Bilśām edi ómrımni sengä
Āķizmāy-tamizmāy bağışlaşımni
(Bilseydim ömrümü sarıa
Akıtmadan tamlatmadan (her şeyiyle) bağışlayışımı)

Vālfācr, 73

-iz- eki ile genişletilmiş fiiller şunlardır:

āk-iz- (Ö) “Akıtmak” UTİL I-558
bāk-iz- (Ö) “Baktırmak, tedavi ettirmek” UTİL 141
em-iz- (U,Ö) “Emdirmek” URL 153, UTİL II-246
tām-iz- (Ö) “Damlatmak” UTİL II-200
teg-iz- (Ö) “Değdirmek” UTİL II-151

-set-

-sāt-

Her iki şivede de sadece bir örneği vardır. Uygur Türkçesi’nde ekin -küz- faktitif ekiyle katmerleştirilmiş şekline de rastlanır: kör-set-güz- URL 648.

(U) Yoli kelse silerge uni körsitimen dédi Fazil (Yeri gelince, sizlere onu gösteririm, dedi Fazil)

Sepername, Bizniñ Veten, sa. 268, 4.

(Ö) Kim sening kónglingni âğritgän?

Mengä kórsät óşä yâmán âdâmni.

(Kim senin gönlünü incitmiş?

Bana göster o kötü adamı).

Välfäcr, 74.

-set-(U),-sät- (Ö) eki ile genişletilmiş örnek şudur:

kör-set- (U), kór-sät- (Ö) “Göstermek” URL 648, UTİL I-421.

-t-

-t-

Fiil kök ve gövdelerine getirilir. Ek, özellikle sonu ünlü ile biten birden fazla heceli fiillere getirilir. Ekin ünsüzle biten gövdelere getirilmesi yaygın değildir. Bu gövdeler de sonu -l-, -r- ve -y ile biten gövdelerdir: aqar-t- (U), âqär-t- (Ö); qaray-t- (U), qärä-y-t- (Ö); tiril-t- (U) vb. Bu tip fiil gövdelerinin -t- eki yerine -tir- eki ile de genişletildiği görülür: aqar-tur-(U), âqär-tir- (Ö) qaray-tur- (U), qäräy-tir- (Ö) vb.

-t- ekinin tek heceli fiillere getirilişi, sonu ünsüzle biten fiillere olup yaygın değildir: cil-it- (Ö) “Yerinden kaldırmak”, eg-it- (U) “Eğdirmek”, êq-it- (U) “Akıtmak”, éz-it- (U) “Azıtmak”, jür-üt- (U) “Yürütmek” kéz-it- (U) “Kazdırmak”, kir-it-(Ö) “Girdirmek”, kırq-it- (U) “Kırtırmak”, qorq-ut- (U) “Korkutmak”, óng-it- (Ö) “Soldurmak”, sól-it- “Soldurmak”, tém-it-(U), “Damlatmak”, yéy-it- (U) “Yaydırmak”, yiq-it- (U,Ö) “Yıkma, yıktırma” vb.

Uygur Türkçesi’nde ekin yardımcı ünlüsünün bazı örneklerde genişlediği görülür: qorq-ut- ~ qorq-at- “Korkutma” URL 601, qutrat- bk. quturt- “Saldırtma, kışkırtma” URL 611, tosat- “Ayırma, arasını kesme” URL 314 (<tos- “Önünü kesme, ayırma” URL 315).

-t- eki, kendinden önce ve sonra bazı faktitif ekleri alarak katmerli faktitif

yapar: (U) as-tur-t-, aqar-t-kuz-, aş-ur-t-, az-ğur-t-; (Ö) boşä-t-tir- vb.

-t- eki geçişsiz fiilleri geçişli yapar; geçişli fiilleri ise bir kat daha geçişli yaparak, hareketi başkasına yaptırma mânâsı katar:

(U) Yéter ey çerh, bu hicranda ménî yiğlatma artuqçe

(Yeter ey felek, bu hicranda beni ağlatma daha fazla)

Ömür Menzilliri, 32.

Camaliñni tolun ayga ohşattim

Qoşiqimni muşu yerde tohtattim

(Cemalini dolun aya benzettim.

Şiirimi burada bitirdim).

Uygur Helq Muhebbet Qoşaqłiri, Miras, 65.

(Ö) Heç kim

(Hiç kimse,

Tiriltib tirilmäs meni

Diriltip canlandırmaz beni).

Välfäcr, 62.

Lekin, men bú mākālādä ustāz bārākālî úmrining sónggi yillärini eslätmäqçimän (Lakin ben bu makalede üstadın semereli ömrünün son yıllarını hatırlatmak istiyorum)

Sāzim, 6.

-ur-/ür-, -ir-

-ir-, -ür-

-ur-/ür-, -ir- (U)-ir-, ür- (Ö) eki çoğunlukla tek heceli fiillere getirilir. Ek, Özbek Türkçesi'nde düzlük- yuvarlaklık uyumuna uymaksızın çoğunlukla -ir- şeklindedir. Uygur Türkçesi'nde ise çoğunlukla -ur-/ür- şeklindedir. Ek, Uygur Türkçesi'nde -ar-/er- faktitif ekiyle paralellik gösterir: (U) çök-er- ~ çök-ür-, köç-er- ~ köç-ür-, uç-ar~ uç-ur- vb.

Ek, her iki şivede de fazla işlek değildir. Toplam 26 örnekten 14'ü ortak, kalanlardan 6'sı Uygur Türkçesi'ne 6'sı Özbek Türkçesi'ne aittir.

Bu ek ile genişletilen fiillerin başka faktitif ekleri ile de genişletildiği görülür: (U) ös-ür- ~ ös-tür-, taş-ur- ~ taş-ğaz- ~ taş-ğuz- ; (Ö) bit-ir-, bit-küz- vb.

ur-/ür-, -ir- eki, daha çok kendinden sonra aldığı diğer bazı faktitif ekleriyle katmerli faktitif yapar: (U) becir-t-ür-, çüş-ür-t-, öç-ür-güz-; (Ö), kâç-ir-tir- vb.

Bu ekin asıl fonksiyonu geçişlilik olup, geçişsiz fiilleri geçişli yapar; geçişli fiilleri ise bir kat daha geçişli yaparak, hareketi bir başkasına yaptırma mânâsı katar:

- (U) Bu köyükni öçürüşke tapay çare,
 Kızılgülüm yurikim pare pare
 (Bu yangını söndürmeye bulayım çare,
 Kızılgülüm yüreğim pare pare).

Uygur Helk Muhebbet Koşakliri, Miras, 63.

Bir yili padişah memliketiniñ mudapie kücini aşuruş için, puğralar arisidin öziğe nevker aptu (Bir yıl, padişah memleketin müdafaa gücünü arttırmak için, fakirler arasından kendine yeni hizmetkârlar almış)

İkki Rivayet, Miras 79.

- (Ö) Kózlárimgä tegädi
 Âtib tüşirilgän kúşning şärpäsi
 (Gözlerime değişiyor
 Atıp düşürülen kuşun gölgesi)

Välfäcr, 69.

-ur-/ür-, -ir- eki ile genişletilmiş fiiller şunlardır:

- âç-ir- (Ö) “Çıkartmak, doğurmak” UTİL I- 552
 aş-ur- ~ oş-ur- (U),
 âş-ir- (Ö) “Aşırmak, arttırmak” URL 38 ~ URL 103, UTİL I-554
 bät-ir-(Ö), pat-ur- (U) “Batırmak” UTİL I-135, URL 239
 becir-t-ür- (U) “Yaptırmak, emretmek” URL 223 (<becir-t-ür-, becir-
 “İcra etmek” URL 223)
 bit-ir-(Ö), püt-ür- (U) “Bitirmek, sona erdirmek” UTİL I-121, URL 267
 çök-ür- (U) “Çökermek, çöktürmek” URL 394
 iç-ür- ~ iç-ir-(U),
 iç-ir- (Ö) “İçirmek” URL 160, UTİL I-342.

- kaç-ur- (U), kaç-ir- (Ö) “Kaçırarak” URL 577, UTİL I-605
- kat-ur-(U), kât-ir- (Ö) “Katılaştırmak, katı hale getirmek” URL 576, UTİL II-604 (<kat-ir-, kât- “Katı hale gelmek” UTİL II-604).
- kayt-ur- (U) “Döndürmek, tekrar ettirmek” URL 594 (<kayıt-ur-, kayt- “Dönmek” UTİL II-542).
- keç-ür- ~ keç-ir-(U),
keç-ir- (Ö) “Geçirmek” URL 639 ~ URL 666, UTİL I-384
- köç-ür-(U), kóç-ir- (Ö) “Göçürmek, aktarmak” URL 647, UTİL I-423
- öç-ür- (U), óç-ir- (Ö) “Söndürmek” URL 92 , UTİL II-525 (<öç-ür-, öç- “Sönmek” URL 92).
- ös-ür- (Ö) “Büyütmek” URL 102 (<ös-ür-, ös- “Büyütmek, yaşmak” URL 102).
- piş-ir- (Ö), puş-ur- (U) “Pişirmek” UTİL I-590, URL 260
- sâv-úr- (Ö) “Savurmak, boşa vermek” UTİL II-62
- siñ-ir- (U) “Sindirmek, emdirmek” URL 536 (<siñ-ir, siñ- “Sinmek” URL 536).
- şış-ir- (Ö) “Şişirmek” UTİL II-419
- taş-ur-(U), tâş-ir- (Ö) “Taşırmak” URL 277, UTİL II-210
- túş-ir-(Ö), çüş-ür- (U) “Düşürmek, indirmek” UTİL II-230, URL 399
- uç-ur- (U), úç-ir- (Ö) “Uçurmak” URL 119, UTİL II-286
- yit-ür- ~ yüt-ür- (U),
yit-ir- (Ö) “Yitirmek, kaybetmek” URL 802 ~URL 793, UTİL I-350
- yoş-ur- ~ yaş-ir- (U),
yâş-ir- (Ö) “Gizlemek” URL 788, UTİL II-491 (<yâş-ur-, yaş- “Gizlemek” EDPTC 979).

Şu fiillerde de -ur-/ür-, -ir- ekinin varlığı muhtemeldir:

- kāvúr- ~ kógir-(Ö) “Kavurmak” UTİL II-591 ~ UTİL II-646 (* < ka:g-ur- EDPTC 612), tâpşir- (Ö) “Bir kimsenin eline vermek, ihtiyacına bırakmak” UTİL II-205 (< tap-iş-ir-, tâpiş- “Karşılaşmak, bir şeye sahip olmak” UTİL II-204), tekşir- (Ö) “İncelemek, tetkik etmek, ilmi esasta öğrenmek” UTİL II-154 (< teg-iş-ir-, tegiş- “Dokunuşmak, uç uca gelmek” UTİL II-151).

BİRLEŞİK FİLLER

Uygur ve Özbek Türkçelerinde birleşik fiillerin kullanılış sahası bir hayli geniştir. Esas itibariyle, bu şivelerdeki birleşik fiilleri yapı bakımından iki ana grupta toplamak mümkündür:

- a) Bir tarafı isim, bir tarafı fiil olan birleşik fiiller
- b) İki tarafı da fiil olan birleşik fiiller

A. BİR TARAFI İSİM BİR TARAFI FİİL OLAN BİRLEŞİK FİLLER

Bu tür birleşik fiiller, bir isim unsuruna yardımcı fiilin getirilmesiyle teşkil edilir. Uygur ve Özbek Türkçelerinde isimle birleşen birleşik fiillerden ilk sırayı tutan yardımcı fiiller şunlardır:

almak (U)/almak (Ö) "Almak", bermek (U)/bermek (Ö) "Vermek", bolmak (U)/bólmak (Ö) "Olmak", çekmek (U)/çekmek (Ö) "Çekmek", etmek (U)/etmek (Ö) "Etmek", eylemek (U)/äylämäk (Ö) "Eylemek", kılmak (U)/kılmak (Ö) "Etmek, yapmak", koymak (U)/qóymak (Ö) "Koymak", körmek (U)/kórmak (Ö) "Görmek", salmak (U)/sálmak (Ö) "Bırakmak, koymak", sürmek (U)/súrmak (Ö) "Sürmek", tartmak (U)/tártmak (Ö) "Çekmek", urmak (U)/úrmak (Ö) "Vurmak " vb.

Bu yardımcı fiille teşkil edilmiş birleşik fiil örnekleri: (*)

almak (U)/almak (Ö)

(U) dem ~ "Nefes almak", esir ~ "Esir almak", ot ~ "Ateş almak, yanmak" oç ~ "Öç almak ", til ~ "Dinlenilmek"

(Ö) älängä ~ "Alevlenmek", ävc ~ "Doruğa ulaşmak", bährä ~ "Faydalanmak" hâtin ~ "Evlenmek", ót ~ "Alev almak, alevlenmek", yól ~ "Yol almak, ilerlemek"

bermek (U)/bermek (Ö)

(U) cavap ~ "Cevap vermek", hever ~ "Haber vermek", razilik ~ "Rıza göstermek", yol ~ "Yol vermek", yüz ~ "Ortaya çıkmak"

(Ö) ähämiyät ~ "Ehemiyyet vermek", bóy ~ "boyuyla suyu ölçmek", cân ~ "Can

* Bu birleşik fiil örnekleri URL ile UTIL' den ve ilgili şive gramerlerinden derlenmiştir.

vermek", cāvâb ~ "Cevap vermek", nâsîhât ~ "Öğüt vermek",

bolmak (U)/bólmâķ (Ö)

(U) ħapa ~ "Üzülmek", ħoşal~ "Sevinmek, hoşlanmak" matemdar ~ "Mateme bürünmek", mulâķat ~ "Görüşmek, karşılaşmak" yok ~ "Yok olmak", zar ~ "Kederlenmek" zede ~ "Acze düşmek"

(Ö) âdâm ~ "Adam olmak", bâr ~ "Var olmak", egâ ~ "Sahip olmak", ħâfâ~ "Üzülmek", häyrân ~ "Hayran olmak", ħürsânâd ~ "Memnun olmak", ħuşyâr ~ "Zeki olmak" vâķe ~ "Ortaya çıkmak"

çekmek (U)/çekmâķ (Ö)

(U) azap ~ "Azap çekmek", ahu-zar ~ "Feryat etmek", capa ~ "Cefa çekmek", müşekķet~ "Sıkıntı çekmek"

(Ö) âzâb ~ "Azap çekmek", cafa ~ "Cefa çekmek" gâm ~ "Gam çekmek", zâhmât ~ "Zahmet çekmek"

etmek (U)/etmâķ (Ö)

(U) devam ~ "Devam etmek", ħoşal ~ "Sevindirmek, hoşnut etmek", hörmēt ~ "Hürmet etmek", kasemyad ~ "Yemin etmek", ruhset ~ "İzin vermek", teklip ~ "Teklif etmek", temin ~ "Temin etmek", teşkil ~ "Teşkil etmek", yahşî ~ "İyi etmek", yardım ~ "Yardım etmek"

(Ö) âdâ ~ "Yerine getirmek"; câlb ~ "Kendine çekmek", dâvâm ~ "Devam etmek", ifâ ~ "Yerine getirmek, yapmak", ifâdâ ~ "İfade etmek", kâsb~ "Sahip olmak", sâfârbâr~ "Seferber etmek, hazır hale getirmek", tâ'min ~ "Temin etmek", târcimâ ~ "Tercüme etmek" tâşkil ~ "Teşkil etmek"

eylemek (U)/âylâmâķ (Ö)

(U) bayan ~ "Beyan eylemek", hezir ~ "Hazırlamak", kasemyad ~ "Yemin etmek", şat ~ "Şad eylemek, mutlu etmek", yad ~ "Yad eylemek", zar ~ "Ağlatmak"

(Ö) mârĥâmât ~ "Merhamet eylemek", sârâfrâz ~ "İtibar etmek, saygı göstermek", şâfķât ~ "Şefkat eylemek"

ķilmek (U)/ķilmâķ (Ö)

(U) ħem ~ "Dert etmek", hel ~ "Halletmek", hetne ~ "Sünnet etmek", ħiyal ~ "Hayal etmek", ħoşal ~ "Sevindirmek, hoşnut etmek", hörmēt ~ "Hürmet etmek", mēĥman ~ "Konuk eylemek", ov ~ "Avlamak", oynaş ~ "Zina etmek", rémont ~

"Tamir etmek, düzeltmek", ruhset ~ "İzin vermek", sersen ~ "Avare eylemek", tebir ~ "Tabir etmek", teklip ~ "Teklif etmek", temin ~ "Termin etmek", tesir ~ "Tesir etmek", veyran ~ "Viran etmek", zina ~ "Zina yapmak"

(Ö) ändişä ~ "Endişe etmek", âvķät ~ "Yemek hazırlamak pişirmek", bāyân ~ "Beyan etmek", bāzm ~ "Eğlence meclisi kurmak", cāy ~ "Hazırlamak" cināyät ~ "Cinayet işlemek", er ~ "Evlenmek", ħāfä ~ "Üzülmek", hâtin ~ "Karı almak, evlenmek" ķābūl~ "Kabul etmek", miting ~ "Miting yapmak", tākrār ~ "Tekrar etmek", tāmām ~ "Tamamlamak", tārcimä ~ "Tercüme etmek", tāşkil ~ "Teşkil etmek", vāfä ~ "Vefa göstermek", yārdām ~ "Yardım etmek"

koymak (U)/ķóymāķ (Ö)

(U) at ~ "Ad koymak", burut ~ "Bıyık bırakmak", ķol ~ "İmzalamak", kōñül ~ "Gönül koymak, küsmek", yol ~ "İmkan vermeek"

(Ö) ât ~ "Ad koymak", ķādām ~ "Ayak basmak", kóngil ~ "Gönül koymak, küsmek", kóz ~ "Göz koymak", múşt ~ "Vurmak"

körmek (U)/kórmāķ (Ö)

(U) bala ~ "Çocuk sahibi olmak", dölet ~ "Devletli, varlıklı olmak" erzen ~ "Ucuz görmek", kün ~ "Gün görmek", makul ~ "Uygun görmek", yahşi ~ "İyi görmek", yaman~ "Kötü görmek", yat ~ "Yabancı görmek"

(Ö) bāhām ~ "Ortaklaşmak, bölüşmek", fāydä ~ "Faydalanmak", tāhsil ~ "Tahsil görmek, okumak", úmr ~ "Ömür sürmek", yāĥşi ~ "İyi görmek", yāmān ~ "Kötü görmek", zārār ~ "Zarar görmek"

salmak (U)/sālmāķ (Ö)

(U) asas ~ "Temel atmak, kurmak", daġ ~ "Kederlendirmek, üzmeek", dasturĥan~ "Sofra atmak", ķarmaķ ~ "Söz almak, söz söylemek", ķol ~ "Mühür basmak", ķorķunķ ~ "Korkutmak", kóz ~ "Göz atmak", ķulaķ ~ "Dinlemek, kulak vermek", nezer ~ "Bakmak, taraziġa ~ "Teraziye çekmek" tuhum ~ "Dikmek", vay ~ "Feryat etmek"

(Ö) āġiz ~ "Ağız aramak", äsās ~ "Ortaya çıkarmak, kurmak", dād ~ "Feryad etmek, imdada çağırmaek", dāĥşät ~ "Korku salmak", dām ~ "Dua okuyup üflemeek"; ķārin~ "Göbek bağlamak", ķúlāķ ~ "Kulak vermek, işitmek", nāzār ~ "Bakmak", vāĥimä ~ "Korkmak, korkutmak"

sürmek (U)/súrmāķ (Ö)

(U) alġa ~ "Öne çekmek, göndermek", dören ~ "Hükümranlık sürmek", ĥiyal ~

"Hayal etmek, düşünmek", höküm ~ "Hüküm sürmek", hömür~ "Ömür sürmek", iç ~ "Şereflelendirmek, methetmek", keyip-sapa ~ "keyif, sefa sürmek"

(Ö) дәvr ~ "Hükümlanlık etmek", häyâl ~ "Derin düşünceye dalmak, hayal etmek" hüküm ~ "Hüküm sürmek", käyf ~ "Keyif sürmek" nâsl ~ "Nesilden nesile geçmek", úmr~ "Ömür sürmek"

tartmaq (تارتماق)/tärtmâq (Ö)

(U) azap ~ "Azap çekmek", baş ~ "Baş çekmek", capa ~ "Cefa çekmek", caza ~ "Ceza çekmek", dert ~ "Dert çekmek", késil ~ "Hastalık çekmek", taraziğa ~ "Teraziye çekmek", ziyan ~ "Zarar çekmek"

(Ö) äzâb ~ "Azap çekmek", dârd ~ "Dert çekmek", hicâlât ~ "Utanmak", külfât ~ "Sıkıntı çekmek" sâf ~ "Saf düzmek, saf olmak" täşviş ~ "Endişelenmek, kederlenmek"

urmak (U)/ürmâq (Ö)

(U) ah ~ "Ah çekmek", lap ~ "Mübalğa etmek, övünmek", pend ~ "Ögüt vermek"

(Ö) bârk ~ "Işık saçmak, parlamak", baş ~ "Müracaat etmek", lâf ~ "Mübalğa etmek, övünmek", mävc ~ "Dalgalanmak"

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

(U) Behuzur nepes aldık

(Huzurlu nefes aldık

Vetemniñ havasidin

Vatanın havasından)

Uygur Edebiyatı Toğrisida, 77.

Agah bol, hayatniñ bu özi emes (Bilesin, hayatının özü bu değil)

Ömür Menzilliri, 131

Neççe küncüz körmedim yarım seni

(Kaç gündür görmedim yarım seni.

Sénmu hem yad etmediñ hergiz meni

Sen de hiç yad etmedin beni)

Uygur Edebiyatı Toğrusida, 65.

Öz céniga özi kest kilğan

(Kendi canına kendi kastetmiş)

Yantak, 164.

Her bir vetenperver veten muhebbiti bilen özige hayatiy küç tapidu.

(Her bir vatanperver vatan sevgisi ile kendine hayatî güç bulur.)

Yéni Rubaiylar, 14.

(Ö) Äcäyib bir sävâlsän, istädim, men häm cävâb äyläy

Cävâbim käsf etib, särgäştä kónglim âftâb äyläy

(Acayip bir sualsin, istedim, ben de cevap vereyim.

Cevabımı anlayıp, serkeşte gönlüm şenlensin)

Súvâyda, 194.

Óşä keçä óşä yerdä ziyâfät berişdi (O gece orada ziyafet verdiler)

Ózbek Hälq Ertäkläri, 38.

Käşkäpäşşä Tâşbakä pälvândän óç älgänligi uçún iç içidän hürsänd bólibdi.

(Käşkäpäşşä, Tâşbakä pälvân'dan öç aldığına için için sevinmiş)

Ózbek Hälq Ertäkläri, 28.

Biz bäçkänä bópmiz mi häli? dedi ú vä úf tärtib qól siltädi. (Biz şimdi çocuklaşmış mıyız? dedi o ve üf çekip el silkti)

Qändät Cúft Bólädi, 462.

B. İKİ TARAFI DA FİİL OLAN BİRLEŞİK FİİLLER

İki tarafı da fiil olan birleşik fiiller, Uygur ve Özbek Türkçelerinde sıklık ve çeşitlilik gösterirler. Bu birleşik fiiller umumiyetle -p(U)/-b(Ö) zarf fiili, az ölçüde ise (özellikle Özbek Türkçesi'nde) -a/e,-y(U), -ä,-y(Ö) zarffilli yardımı ile teşkil edilir.

İki tarafı da fiilden olan birleşik fiillerde asıl unsuru birinci fiil teşkil eder. Ama yardımcı fiil asıl fiili tamamlamakla birlikte kendi mânâsını da tamamen kaybetmeyerek birleşik fiile yarı tasvirî bir mânâ katar. Bu özellikten dolayı bu tip birleşik fiilde kullanılan yardımcı fiil sayısı bir hayli kabarıktır. Bunları alfabetik sırayla şöylece gösterebiliriz:

almak (U)/âlmâk(Ö) "Almak", bakmak(U)/bâkmâk(Ö) "Bakmak", barmak(U)/bârmâk(Ö) "Varmak, gitmek", başlamak(U)/başlâmâk(Ö) "Başlamak", bermek(U)/bermâk(Ö) "Vermek", bilmâk(Ö) "Bilmek", bitmâk(Ö)/pütmek(U) "Tükenmek", bolmak(U)/bólmâk(Ö) "Olmak", çıkmak(U)/çikmâk(Ö) "Çıkmak", kalmak(U)/kâlmâk(Ö) "Kalmak", kârmâk(Ö) "Bakmak", kelmek(U)/kelmâk(Ö) "Gelmek", ketmek(U)/ketmâk(Ö) "Gitmek", kirmek(U) "Girmek", körmek(U)/kórmâk(Ö) "Görmek", koymak(U)/kóymâk(Ö) "Koymak", olturmâk(U)/óturmâk(Ö) "Oturmak", ötmek(U)/ótmâk(Ö) "Geçmek", salmak(U)/sâlmâk(Ö) "Bırakmak", taşlamak(U)/taşlâmâk(Ö) "İndirmek, düşürmek", turmak(U)/túrmâk(Ö) "Durmak", tüşmâk(Ö)/çüşmek(U) "İnmek, düşmek", yatmak(U)/yâtmâk(Ö) "Yetişmek", yürmek(U)/yúrmâk(Ö) "Yürmek"⁽¹⁾

Asıl fiildeki harekete tesir edişlerine göre bu yardımcı fiilleri, muktadirlik (-a/-e, -y al- (U), -ä, -y âl-/bil- (Ö)), imkan verme (-p bol- (U), -b ból- (Ö)), başlama (-a/-e, -y başla- (U), -ä, -y başlâ- (Ö)), süreklilik (-p oltur-/tur-/yat-/yür- (U), -b ótir-/túr-/yât-/yúr- (Ö)), yaklaşma (-ä yâzmâk (Ö)), deneme (-p bak-/kör-/kara- (U), -b bâk-/kór-/kārā- (Ö)) tam yapılma (-p çık-/ket-/taşla- (U), -b çık-/ket-/taşlâ- (Ö)) ve tezlik- engelsizlik (-a/-e, -y ber- (U), -ä, -y ber- (Ö)) gibi ana başlıklar ⁽²⁾ altında toplamak mümkünse de, her yardımcı fiil kendine has bir nüans ifade ettiği için bu mevzu başlı başına bir inceleme konusu teşkil edecek

1) HZUT 189, HZUTG 225, UTG 148; UTKF 21, F 14-57, ÖG 121-128

2) HZUT 190-195, UTKF 1-221, F 14-57

niteliktedir.

Birleşik fiil teşkili sırasında Uyğur Türkçesi'nde bazı ses değişme ve benzeşmelerinin (oqup + yat->oquvat-, saylap + al->saylaval-¹⁾) görüldüğü şekillerin yanı sıra, -l- düşmesi sonucu meydana gelen ses değişmeleriyle tek bir fiil intibasını uyandıran şu şekiller de mevcuttur:

apçık- ~ epçık- “Dışarı çıkmak, götürmek” URL 15~URL 62 (<alıp çık-),
apkaç-~epkaç-~éçık- “Kaçmak, gözden kaybolmak, uzayıp gitmek” URL 15~URL
66 (<alıp kaç-), apkal-~épkal- “Bırakmak, miras bırakmak” URL 15 ~ URL 141
(<alıp kal-), épkel-~ekkel-~ekel- “Getirmek, doğurmak” URL 141 ~ URL 76 ~
URL 75, (<alıp kel-), ekket- “Götürmek” URL 76 (<alıp ket-), ekkir- “Getirmek,
dahil etmek” URL 76 (<alıp kir-) epper- “Verme, takdim etmek” URL 62 (<alıp
ber-), képkal- “Kalmak” URL 619 (<kalıp kal-).

Metinlerden Seçilmiş Önekler

(U) Nan kap-çara, arisida çara buğdayniñ kıtırıklıri körünüp turidu.

(Ekmek kapkara, arasında kara buğdayın kavızları görünmekte).

Serap, 34.

Şuñı kitaphan uniñ hikayilirmi oquş bilanla ciddi ve kızıkarlıq bir veçe
içige kirip kalidu (Bunun için okuyucu onun hikayelerini okurken ciddi
ve ilginç bir vaka içine giriyor).

Yaşsıraç Yazaylı Kışkıraç Yazaylı 61.

Bu pikirni téhimu yörütüp bérış üçün tövendiki mesililer üstide tohtılıp
ötüşke toğra kelidu (Bu fikri daha da canlandırmak için aşağıdaki meseleler
üstünde biraz durmak doğru olur)

Uyğur Edebiyatı Toğrisida, 28.

Maña yat ķebile kışisi hücüm kılıp keldi (Bana yabancı kabile mensubu
kişi hücüm etti)

Uyğur Edebiyatı Toğrisida, 33.

Kéyin ğerbiy Şiya tilida sözlişidigan Dañşıyañ milliti başqa milletlerge koşulup ketti. (Daha sonra batı Şiya dilinde konuşan Dañşıyañ milleti, başqa milletlere karışıp gitti.)

Tilşunaslıq Heqqide Umumiy Bayan, 14.

Emdi “behri kesir” yeni kışka behriler bilen tonuşup çıqayli (Şimdi “behri kesir” yani kısa bahirler ile tanışalım.)

Uygur Edebiyati Toğrisida, 62-63.

(Ö) Men 1965 yildä “Şärķ Yúldúzi” curnäligä muharrirlik ķilä başladim (Ben 1965 yılında “Şärķ Yúldúzi” gazetesine muharrirlik yapmaya başladım)

Sâzim, 5.

Ärmiyäģä 4-5 yil ilgäri 134 älingän bir yigit özbäkçäni únútä yâzibdi (Devlete 4-5 yıl önce alınan bir genç Özbekçe’yi unutayazmış.)

Äzbek 12, 177.

Kelävering, bóri emäsmänki, yeb ķóysäm (Gelin, kurt değilim ki yiyeyim)

Ķânât Cúft Bólädi, 487.

Ärkängdän yıĝläb ķaldim,

(Arkandan ağlayıp kaldım

Kóksimni tiĝläb ķaldim,

Göğsümü hançerleyip kaldım

Ķız dâryädän äşärsän,

Kız ırmaktan geçersin

Bilmäm ķäydä yâşärsän

Bilmem nerde yaşarsın

Ärkängdän yıĝläb ķaldim

Arkandan ağlayıp kaldım).

Sâzim, 30.

Bir yälängâyâk ğädây meni, yä’ni başvâziringizni câni deb häķârât ķilsä-yú, negäsiz ķäräb ótiräsiz. (Bir yalın ayak dilenci bana, yani başvezirinize cani diye hakaret ettiği halde, siz niye bakıp duruyorsunuz?

Ózbek Hälķ Ertäkläri, 28.

II. BÖLÜM

ÇEKİM

FİİL ÇEKİMİ

FİİL ÇEKİMİNDE ŞAHIS

a) Birinci Tipteki Şahıs Ekleri: Zamir menşeli olan bu tip şahıs ekleri öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman, gelecek zaman ve istek çekimlerinde kullanılır. Teklik birinci şahıs çekiminde -men(U)/-mân(Ö) eki dışında nadiren rastlanılan Uygur Türkçesi'ndeki -miş-im, Özbek Türkçesi'ndeki -mä-m, -mâz-äm şekilleri aslî özellik olmayıp, diğer şivelerin tesiri olsa gerek. Teklik ikinci şahıs çekiminde nezaket şekli, umumiyetle -siz eki ile karşılanır. Fakat, az ölçüde, her iki şivede de -senler(U)/-sänlär(Ö) eki ile de karşılandığı görülür⁽¹⁾ Çokluk ikinci şahıs çekiminde esas itibarıyla, Uygur Türkçesi -siler, Özbek Türkçesi ise -siz ekini benimsemiştir. Özbek Türkçesi'nde -siz eki kadar olmamakla birlikte -sizlär ekine de rastlanılır.

Zamir menşeli şahıs ekleri kullanılan çekimlerin üçüncü şahıslarında bazı farklılıklar görülür. Yapısında tur- yardımcı fiili bulunan şekiller {-ptu(U), -pdi(Ö); -vati-du(U), -yâpti(Ö); -a-du(U), -ä-di(Ö)} deki tur- yardımcı fiilinin kalıntısı, şahıs eki vazifesini üstlenmiştir. Bunun dışında yapısında tur- yardımcı fiili olmadığı halde, üçüncü şahıs çekiminde, onun ekleşmiş şeklini bazen kuvvetlendirme ve ihtimal eki alarak olan çekimler {-miş-tur(U), -miş-dir(Ö), âcâk-dir(Ö), -mâkçi-dir(Ö)} de vardır. Çokluk üçüncü şahıs çekiminde -ş- ve -lar ekleri, çokluk ifadesi için kullanılır. Bu eklerden -ş- ekini Uygur Türkçesi, -lar ekini ise Özbek Türkçesi çokluk eki olarak benimsemişlerdir. Bunun yanısıra Uygur Türkçesi'nde -lar ekli, Özbek Türkçesi'nde ise -ş- ekli çokluk şekilleri de bir hayli yaygındır:

		Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
Teklik	1. şahıs	-men, (az. -im)	-mân; (az. -m, -äm)
	2. şahıs	-sen (nz.-siz, az. -senler)	-sän (nz. -siz, az.-sänlär)
	3. şahıs	- Ø , -dur, -tur -du, -tu	- Ø , -dir -di-, -ti

1) HZUTG 287

Çokluk	1. şahıs	-miz	-miz
	2. şahıs	-siler	-siz, (az- -sizlär)
	3. şahıs	- Ø , -ş-, -lar	- Ø , -lär, -ş-

b) İkinci Tipteki Şahıs Ekleri: İyelik menşeli olan bu tip şahıs ekleri; görülen geçmiş zaman, şart ve gereklilik çekimlerinde kullanılırlar. Görülen geçmiş zaman, çekiminin birinci tipinin çokluk birinci şahıs çekiminde daima, Uygur Türkçesi'nde -k- (-duq, -tuq), Özbek Türkçesi'nde -k (-dik) eki kullanılır. Bu ek, şart çekiminde, Uygur Türkçesi'nde -k/-k, Özbek Türkçesi'nde ise -k'dir. Çokluk üçüncü şahıs çekiminde her iki şivede de -lar ve -ş- ile de çokluk ifadesi karşılanır. Ama, Uygur Türkçesi bunlardan -ş- ekini, Özbek Türkçesi ise -lar ekini daha çok tercih eder.

		Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
Teklik	1. şahıs	-(i,u,ü)m	-(i)m
	2. şahıs	-(i,u,ü)ñ (nz -ñiz)	-(i)ng (nz, -ngiz)
	3. şahıs	- (nz. -lar)	- (nz. -lär)
Çokluk	1. şahıs	-k/-k	-k
	2. şahıs	-(i,u,ü)-ñlar	-(i) ngiz (az. -ngizlär, -nglär, -läring, -läringiz)
	3. şahıs	-ş-, -lar, -Ø	-lär, -ş-, - Ø

Görülen geçmiş zamanın ikinci tipinde ve gereklilik çekiminin şahıs eki almış fiil isimli şekillerinde kullanılan şahıs ekleri tamamen iyelik ekleri olduğu için, bu çekimlerin teklik üçüncü şahsında -i, çokluk birinci şahsında ise -miz eki kullanılır: yaz-ğın-i-yok(U)/yâz-gän-i- yók(Ö); yéz-iş-imiz yok (U)/yâz-iş-imiz yók (Ö) vb.

c) Üçüncü Tipteki Şahıs Ekleri: Emir ekleri; hem şekli, hem de şahsı birlikte ifade ettikleri için "emir" bahsinde gösterilmiştir. (Bk. § Emir Çekimi).

BASİT ÇEKİM

GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN

Birinci Tip

Bu görülen geçmiş zaman eki, Uygur Türkçesi'nde ünsüz uyumuna göre -di-, -du-/dü-, -ti-, -tu-/tü- şekillerinde; Özbek Türkçesi'nde ise daima -di- şeklindedir. -di- ekli görülen geçmiş zaman, her iki şivede de iyelik menşeli şahıs ekleriyle çekilir

Çokluk birinci şahıs Uygur Türkçesi'nde hep -duk, -tuk; Özbek Türkçesi'nde ise -dik şeklindedir.

Çokluk ikinci şahıs Uygur Türkçesi'nde -ñlar, Özbek Türkçesi'nde ise -ngiz (-nglär, ngizlär, -läring, -läringiz¹⁾) şeklinde karşımıza çıkar.

Çokluk ve teklik üçüncü şahıs her iki şivede de -düzlük yuvarlaklık uyumuna uymaksızın - daima ince-düz-dar (-i-) ünlülüdür. Çokluk üçüncü şahıs için her iki şivede de -lar ekinin yanısıra -ş- fiilden fiil yapma eki de çokluk ifade eder. Ayrıca teklik üçüncü şahsın çokluk üçüncü şahıs yerine de kullanıldığı görülür.

Nezaket ifadesi için her iki şivede de çokluk ikinci ve üçüncü şahıslar, teklik ikinci ve üçüncü şahıslar yerine kullanılır.

Görülen geçmiş zamanın bu tipinin olumsuzu, her iki şivede de -ma-/me-(U), -mä-(Ö) fiilden fiil yapma eki ile yapılır.

	Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
Teklik	yaz-di-m	yâz-di-m
	yaz-di-ñ (nz. yaz-di-ñiz)*	yâz-di-ng (nz. yâz-di-ngiz)
	yaz-di (nz. yaz-di-lar)	yâz-di (nz. yâz-di-lär)
Çokluk	yaz-duk	yâz-dik
	yaz-diñlar	yâz-di-ngiz (az. yâz-di-ngizlär, yâz-di-nglär, yâz-di-läring, yâz-di-läringiz)
	yaz-di~ yéz-iş-ti ~ yaz-di-lar	yâz-di ~ yâz-di-lär ~ yâz-iş-di

1) F 165

* Nezaket şekilleri ile az kullanılan şekiller her fiil için ayrı ayrı verilmedi.

Teklik	iç-ti-m	iç-di-m
	iç-ti-ñ	iç-di-ng
	iç-ti	iç-di
Çokluk	iç-tuğ	iç-dik
	iç-ti-ñlar	iç-di-ngiz
	iç-ti ~ iç-iş-ti ~ iç-ti-ler	iç-di ~ iç-di-lär ~ iç-iş-di
Teklik	bol-du-m	ból-di-m
	bol-du-ñ	ból-di-ng
	bol-di	ból-di
Çokluk	bol-duğ	ból-dik
	bol-du-ñlar	ból-di-ngiz
	bol-di ~ bol-uş-ti ~ bol-di-lar	ból-di ~ ból-di-lär ~ ból-iş-di
Teklik	küt-tü-m	kút-di-m
	küt-tü-ñ	kút-di-ng
	küt-ti	kút-di
Çokluk	küt-tuğ	kút-dik
	küt-tü-ñlar	kút-di-ngiz
	küt-ti ~ küt-üş-ti ~ küt-ti-lar	kút-di ~ kút-di-lar ~ kút-iş-di

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

(U) Keldim yine kuçığıñğa men.

Tutiya süpet tupriğıñğa men.

...

Zoğum téşip hösnüñge bağtim

Söyüp, bağrim bağrıñğa yaktım.

(Geldim yine kucağına ben.

Tutiya sıfat toprağına ben.

...

Zevk alarak güzelliğine baktım

Sevim, bağrımı bağrına yaktım.)

Yurtum Muhebbiti, Tarim, 46.

(Ö) Därrä ârkägä qayıdım, birâq úyimizni emäs, hättâ kôçämizni häm tâpalmödim. (Derhal geriye döndüm, ama evimizi değil, sokağımızı bile bulamadım.)

Ötmişdän Ertäklär, 11.

(U) Zimin anamnîñ bağridin qanatlinip, kökke pervaz qılğan neslimni kördüñmü? (Zemin anamın bağrından kanatlanıp göęe uçan neslimi gördün mü?)

Aşıklıq Küyi, Qeşker Edebiyatı, 24.

(nz) -Bir hepte bolay dep qaldı.

(-Bir hafta oluyor, dedi.

-Qaysi mektepke keldiñiz?

-Hangi okula geldiniz?

-Çiñhuadaşöge.

-Çiñhuadaşöge.

-Neme dédiñiz?

-Ne dediniz?)

Qékinusniñ Toyı, Qeşker Edebiyatı, 11.

(Ö) Sen heç kelmäding

(Sen hiç gelmedin

Därdim sezmäding

Derdimi sezmedin

Çämänlär içrä

Çimenler içinde

Birgä kezmäding

Beraber gezmedin).

Sâzim, 24.

(nz) Bir mähäl bir äcib nâzâkät bilän

(Bir zaman hoş bir nezaket ile

Siz çıqıb keldingiz dävragä, âpä

Siz çıkıp geldiniz meclise, abla)

Súväydä, 90.

(U) Vahap sözini davamlasturdi (Vahap sözünü devam ettirdi)

Üzülgen Qarmaq, Tarım 53.

(nz) Hudaytaala, şundaq perman qıldılar, dep buyridi (Allahü taala şöyle ferman buyurdu, diye söyler)

Cebrail Heqqide Qisse, Miras, 8.

(Ö) Mähsum beş älti märtä keldi (Mähsum beş altı kere geldi)

Ótmişdän Ertäklär, 20.

(nz) Şúndä älämat bir hâdisä yüz berdi, şú bilän mühtäräm ústâd mengä góyâ múbâräk kózâynäklärini berdilär-ú: “Mänä buni täqib, óz hălkingning ótmişigä nâzâr sâl!” dedilär. (O zaman alâmet bir hadise yüz verdi. Onunla muhterem üstat bana sanki manevî gözlüğünü verdi ve “İşte bunu takıp kendi halkının geçmişine bak!” dedi.)

Ótmişdän Ertäklär, 5.

(U) Şıncañdin kelgen ondin artuq milli oququçi işhaniga barduq. “Henzuçe seviyesini sinap körüş” imtihani berduq (Şincan’dan gelen ondan fazla millî öğrenci iş yerine vardık. “Çince seviyesini sınaama” imtihanı verdik.)

Qéqinusniñ Toyi, Qeşker Edebiyatı, 8.

(Ö) ótgän tün yúldúzgä qarädik.

(Geçen gece yıldıza baktık

Keça äygä bâkdik şünçäki.

Gece aya baktık öylesine)

Välfäcr, 8.

(U) Padişah şú çağda “Cebrailniñ möcizilirini kördüñlermu” dedi. (Padişah o zaman “Cebrail’in mucizelerini gördünüz mü? dedi)

Cebrail Heqqide Kisse, Miras 6.

(Ö)

Tâglärdä açildingiz

(Dağlarda açıldınız

Yóllärgä sâçildingiz

Yollara saçıldınız

Şäirning kóngli käbi

Şairin gönlü gibi

Kúildingiz, yäyildingiz

Güldünüz, yayıldınız)

Sâzim 28.

Ú óz hätläridä kâlhâzi hâkidä kóp yâzâdi: “Bú yıl pähtä qälây? Neçä çâpik kildiläring? Suv mólmi?” vä hâkâzä (O kendi mektuplarında kolhozu hakkında çok yazar: “Bu yıl pamuk nasıl? Nasıl çapa yaptınız? Su bol mu? ve hakeza”).

Äybek XII, 57.

(U) Ceñciler ayaklarga mey toldurup ıçıştı ve pütün etrapni çañ keltürüp ceñ nañşılirni éyтіştı. Bir top yigit-қızlar қолни қолға tutuşup yerni tépip, ömlük usulini oynaştı. (Cenkçiler kadehlere mey doldurup içtiler ve her tarafı çınlatarak cenk şarkıları söylediler. Kızlı erkekli bir grup el ele tutuşup yer teperek, birlikte oynadılar.)

Altunқandiki Toy, Tarim 27.

Ulimalar, baylar, şehir helki barçe keldiler (Ulema, zenginler, şehir halkı hep geldirler)

Şahzade, Miras, 18.

Bu canavarlar nimidin şunçe ürküp kettikin (Bu canlılar neden bu kadar ürktüler ki)

Қеқіnusniñ Toyı, Қеşкер Edebiyatı, 10.

(Ö) Seni kú, cinni, deb ätäştı, häyhât.

Úşälär näzdidä men häm devânä...

(Seni, cinnî diye isimlendirdiler, heyhat

Onlar nezdinde ben de divane...)

Súväydä, 78.

Yúldúzlär ásmándä ketdilar titrâb,

Tek kâtib kâlišdi yerdä dârâhtlär.

(Yıldızlar gökte titreyip gittiler,

Sessiz kâtip kaldı yerde ağaçlar)

Välfäcr, 16.

İkinci Tip

Görülen geçmiş zamanın ikinci tipi sadece olumsuz şekillerde kullanılır. Bu çekim, -gan ekine, şahsa göre iyelik eklerinin ilavesinden sonra yok(U)/yók(Ö) kelimesinin getirilmesiyle yapılır. Özbek Türkçesi'nde çekimin sadece -gän'lı şeklinin bulunmasına karşılık, Uygar Türkçesi'nde ünsüz uyumuna uygun olarak -ğan/-gen-, -қан/-ken-'li

şekilleri vardır.

İkinci tip görülen geçmiş zaman çekiminin kullanılışı, fazla yaygın olmayıp, her iki şivede de örneklerine en çok üçüncü şahısta rastlanır. İki şivenin bu çekimdeki farklılığı, ikinci çokluk şahıs ekinin Uygur Türkçesi'nde -ñlar yok, Özbek Türkçesi'nde -ngiz yók şeklinde olmasıdır. Bunun dışında, şekil ve fonksiyon itibariyle her hangi bir farklılık bulunmamaktadır.

Olumsuz mânâlı bu tipin olumlusu, yok(U)/yók(Ö) kelimesi yerine bar(U)/bâr(Ö) kelimesi getirilerek yapılırsa da, bunlar yok denecek kadar az olup arkaik şekillerdir⁽¹⁾

(Ö) Yúrtidän äyirilgän gärib äldidä

Mening häm baş egib yiğlägänim bâr

(Yurdundan ayrılan garibin önünde

Ben de baş eğip ağladım).

Súvâyda, 67.

	Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
Teklik	yaz-ğın-im yok yaz-ğın-iñ yok (nz. yaz-ğın-iñiz yok)	yâz-gän-im yók yâz-gän-ing yók (nz. yâz-gän-ingiz yók).
	yaz-ğın-i- yok	yâz-gän-i yók
Çokluk	yaz-ğın-imiz yok yaz-ğın-iñlar yok yaz-ğın-i yok ~ yaz-iş-kın-i yok	yâz-gän-imiz yók yâz-gän-ingiz yók (az. yâz-gän-läring yók). yâz-gän-i yók ~ yâz-gän-läri yók
Teklik	iç-kin-im yok iç-kin-iñ yok iç-kin-i yok	iç-gän-im yók iç-gän-ing yók iç-gän-i yók

1) ÖTG 460

* Az kullanılan şekiller ve nezaket şekilleri sadece ilk fiilde gösterilmiştir.

Çokluk	iç-kin-imiz yok iç-kin-iñlar yok iç-kin-i yok ~ iç-iş-kin-i yok	iç-gän-imiz yók iç-gän-ingiz yók iç-gän-i yók ~ iç-gän-läri yók
Teklik	bol-ğın-im yok bol-ğın-iñ yok bol-ğın-i yok	ból-gän-im yók ból-gän-ing yók ból-gän-i yók
Çokluk	bol-ğın-imiz yok bol-ğın-iñlar yok bol-ğın-i yok ~ bol-uş-kin-i yok	ból-gän-imiz yók ból-gän-ingiz yók ból-gäni-yók ~ ból-gän-läri yók
Teklik	küt-kin-im yok küt-kin-iñ yok küt-kin-i yok	kút-gän-im yók kút-gän-ing yók kút-gän-i yók
Çokluk	küt-kin-imiz yok küt-kin-iñlar yok küt-kin-i yok ~ küt-üş-kin-i yok	kút-gän-imiz yók kút-gän-ingiz yók kút-gän-i yók ~ kút-gän-läri yók

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

(U) Hey adaş, men uni diginim yok (Hey adaş, ben onu demedim),

Hop Boldi, Tarim, 40.

(Ö) Kúlälä súyúnib dämni kólimdän aldı, lekin bündän hürsänd bólgänim yok (Kúlälä sevinip tıǵı elimden aldı, lâkin bundan memnun olmadım),

Ótmişdän Ertäklär, 22.

(U) (nz) Toǵra, siz maña kızingizni zorlap bergingiz yok (Doğru, siz bana kızınızı zorla vermediniz)

Ciguliğa Tekken Kız, 43.

(U) Bu cavapkerliktin héç kim baş tartivatkini yok (Bu cevapçılıkta hiç kimse baş çekmedi),

Sepername, Bizniñ Veten, sa. 268, s.3.

(Ö) Héç närsä bólgäni yók. Unút hämmäsin!

Eşitgäningni únút.

(Hiç birşey olmadı. Unut hepsini!

İşittiğini unut).

Välfäcr, 28.

(U) Ular helkniñ rekibi. Undaqlarni ezeldin tartib “helk” ke koşkinimiz yok (Onlar halkın rakibi. Öylelerini ezelden beri “halk”a dahil etmedik)

Helk Égiz Edebiyati, Miras, 56.

(Ö) Gäffärcân, bugün mäktäbingdä neçä văräk kitäb óqiding? Gäffärcân häyrân bólib qaldı. Văräk óqigänimiz yók. (Gäffärcân, bugün okulda kaç varak kitap okudun? Gäffärcân şaşırıp kaldı. Varak okumadık).

Ótmışdän Ertäklär, 45.

(U) U azliq kılğandek, başlıqlardın birersiñlar hadimimizniñ toyığa barginiñlar yók. Şunlardın biri siz. (O razı değılmiş gibi, ileri gelenlerden hiç biriniz hizmetçimizin düğününe gelmediniz)

Ciguliğa Tekken Kız, 131.

(Ö) Änäsı: “Ey bälälärim, ätäläringni kórgänläring yók, bilgänläring yók, qändäy ätäm deb äytäsizlär” dedi. (Anası “Ey çocuklarım, babanızı görmediniz, tanımadınız, nasıl baba diye hitap edersiniz?” dedi)

Ózbek Hälk Ertäkläri, 55.

(U) Ular yıraçka kėtip “Kün eliş”ni hiyalığa keltürüp koyğınimu yok (Onlar ırağa gidip “Kün eliş”i hayallarına getirmedi)

Tünde Uçkan Yalguz Kuş, Tarim, 125.

Görülen Geçmiş Zaman Çekimlerinin Fonksiyonu

Gramer kitaplarında "Yâqın ótkân zâmân, âniq ótkân zâmân;⁽¹⁾ éniq ótken zaman ve vasitisiz addiy ótken zaman"⁽²⁾ diye isimlendirilen görülen geçmiş zaman, hareketin söylenilen andan önce yapıldığını, söylenilen ana yakın bir zamanda yapıldığını açık ve kesin bir tarzda ifade eder. Bu hareket söyleyen tarafından görülmüş, yapılmış veya kesin olarak bilinmektedir. İkinci tipin, birinci tipten ayrılan özelliği, sadece olumsuz mânâlı olmasıdır.

Birinci Tipe Örnekler

(U) Tohtañlar, it néme dep qavavatidu, bidiñlar mu? It arañlarda padişah bar deydu- deptu. (Durun, it ne diye havlıyor, bildiniz mi? It, aranızda padişah var diyor, demiş)

Töt Oğri, Miras, 72.

Ayhay, dala, men tuğuldum qoyniñda,
Şirin çüşlük böşüğüñni tevrettiñ.
(Ayhay, bozkır, ben doğdum koynunda,
Tatlı rüyalı beşiğimi salladın).

Dala Nahşisi, Tarim, 49.

(Ö) Kämpir dädämni kuçâqlädi. Qız äyämning kóksigä başini qóyib yiğlädi, keyin yúz kózini ärtib meni kuçâqlädi, öpdü. (Yaşlı kadın, babamı kucakladı. Kız annemin göğsüne başını koyup ağladı, sonra yüzünü gözünü silip beni kucakladı, öptü)

Ótmişdän Ertäklär, 28.

1) ÖTG 136, F 132

2) HZUT 234, HZUTG 311

İkinci Tipe Örnekler

(U) Ey repik, könlünge rehmet, çekmigin ğem men üçün,

Ölginim yokku tirikmen, tutma matem men üçün.

(Ey yoldaş, gönlüne rahmet, çekme gam benim için,

Daha ölmedim, diriyim, tutma matem benim için).

Yantak, 20.

(Ö) Mähällägä kelgänidän beri birân märtä is çikärgäni yók (Mahalleye geldiğinden beri bir kez bile ses çıkarmadı).

Ótmişdän Ertäklär, 25.

ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMAN

Birinci Tip

Öğrenilen geçmiş zaman çekiminin bu tipi, Uygur Türkçesi'nde -ğan/-gen, -қан /-ken ; Özbek Türkçesi'nde -gän (nadiren -қан /-kän) ekleriyle yapılır.

Uygur Türkçesi'nde birinci şahıs çekimlerinde şahıs eklerinden önce -di- (< turur) ekinin getirildiği (yaz-ğan-di-men , yaz-ğan-di-miz vb.) kullanılışlar da vardır⁽¹⁾.

İkinci teklik şahsın nezaket şekli her iki şivede de “-siz” şahıs ekinin getirilmesiyle yapılır. (yaz-gan-siz (U), yâz-gan-siz (Ö)). ⁽²⁾

Üçüncü teklik şahıs çekiminde -gan eki çoğunlukla kendinden sonra ek almadan kullanılır. Ek aldığı takdirde, Uygur Türkçesi'nde -dur, -du; Özbek Türkçesi'nde ise -dir, -di ekleriyle çekimlenir. Üçüncü çokluk şahıs çekiminin üçüncü teklik şahıs çekiminden farkı, çokluk bildirici eklerden -lar veya -ş-'nin bazen ilâve edilmesidir.

İkinci çokluk şahıs çekiminde şahıs eki olarak, Uygur Türkçesi -siler (< sizler), Özbek Türkçesi ise -siz şekillerini benimsemişler.

Her iki şivede de bu çekimin olumsuzu -ma-/me-(U) -mä(Ö) ekiyle yapıldığı gibi, “emes(U)/emäs(Ö)” kelimesinin yardımıyla da yapılır. (U) yazmığanmen ~ yazğan emesmen// (Ö) yâzmäğänmän ~ yâzğan emäsmän vb.

1) HZUT 22, HZUTG 326

2) HZUTG 316, F 164

Uygur Türkçesi		Özbek Türkçesi	
Teklik	yaz-ğan-men (az.yaz-ğan-di-men)*	yâz-gän-män (az.yâz-gän-dir-män)	
	yaz-ğan-sen (nz. yaz-ğan-siz)*	yâz-gän-san (nz. yâz-gän-siz)	
	yaz-ğan (az. yaz-ğan-du ~ yaz-ğan-dur)	yâz-gän (az. yâz-gän-dir ~ yâz-gän-di)	
Çokluk	yaz-ğan-di-miz	yâz-gän-miz	
	yaz-ğan-siler	yâz-gän-siz	
	yaz-ğan- ~ yéz-iş-қан	yâz-gän ~ yâz-gän-lär ~ yâz-iş-gän	
Teklik	iç-ken-men	iç-gän-män	
	iç-ken-sen	iç-gän-sän	
	iç-ken	iç-gän	
Çokluk	iç-ken-di-miz	iç-gän-miz	
	iç-ken-siler	iç-gän-siz	
	iç-ken ~ iç-iş-қан	iç-gän ~ iç-gän-lär ~ iç-iş-gän	
Teklik	bol-ğan-men	ból-gän-män	
	bol-ğan-sen	ból-gän-sän	
	bol-ğan	ból-gän	
Çokluk	bol-ğan-di-miz	ból-gän-miz	
	bol-ğan-siler	ból-gän-siz	
	bol-ğan ~ bol-uş-қан	ból-gän ~ ból-gän-lär ~ ból-iş-gän	
Teklik	küt-ken-men	kút-gän-män	
	küt-ken-sen	kút-gän-sän	
	küt-ken	kút-gän	
Çokluk	küt-ken-di-miz	kút-gän-miz	
	küt-ken-siler	kút-gän-siz	
	küt-ken ~ küt-üş-қан	kút-gän ~ kút-gän-lär ~ kút-iş-gän	

* Nezaket şekli ve az kullanılan şekiller, sadece ilk fiilde gösterilmiştir.

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

- (U) Karıgan emesmen héç kimge mundaq
(Bakmış değilim hiç kimseye böylesine)

Yantak, 84.

Dada, emdiği bikar nan yimigendimen? Çolpan sütke toyup, qosiği pompayip ketken paqlanni tutup turup dadasidin soridi (Dede, işte boşuna ekme yememişim? Çolpan süte doyup, karnı şişip giden kuzuyu tutarak dedesine sordu)

Tesdiq Keğizi, Tarim, 84.

- (Ö) Men hām āhir yārālgānmān qāningdān
Cān tāpgānmān sening issiq qōyningdān
(Ben de ahir vücut bulmuşum kanından
Can bulmuşum senin sıcak koynundan)

Sūvāydā, 16.

Bālki men mācbūr qilgāndirmān bū işgā? (Belki ben mecbur etmişimdir bu işe?)

Qānāt Cūft Bōlādi, 442.

- (U) Ah! Naḥṣa, qandaq küçlük édiñ sen,
Yaralğanmusen qudret téğidin!
(Ah şarkı, nasıl güçlü idin sen,
Kurdet dağından mı meydana gelmişsin?)

Sēni Küyleymen, 41.

- (Ö) Yāngānsān, yāndirgānsān qānçā mūāmmā.
Mūāmmā yeçgānsān yānib ertā-keç
Yāşāmāk āzmidā yānārkān āmmā
Elim deb, tilim deb, yāngānmisān heç?

(Yanmışsın, yandırmışsın nasıl muamma?

Muamma çözmüşsün yanıp gece gündüz.

Yaşamak azminde yanarken

Elim diye, dilim diye yandın mısın hiç?)

Súvâydâ, 67.

(U) Dilnur Abliz 1966 yili 3 ayda Hoten vilayitiniñ Niye nahiyesinde toğulğan. 1983 yili Keşker Pidagokika Institutiniñ Edebiyat Pakultétiga oquşka kirgen (Dilnur Abliz 1966 yılının 3. ayında Hoten vilayetinin Niye nahiyesinde doğmuş. 1983 yılında Keşker Pidagokika Institutı'nın Edebiyat Pakülteti'nde okumağa başlamış)

Aşıklık Küyi, Keşker Edebiyatı, 31.

(Ö) Qardâşlık túrmuşimizgä singib ketgän (Kardeşlik, hayatımıza sinip gitmiş).

Âybek XII, 367.

Súvâydâ cânlârdâ yaşâydi mútlâk

Biz bilân kelgändir, biz bilân ketâr

(Suveyda canlarda yaşayacak mutlaka

Biz ile gelmiş, biz ile gider)

Súvâydâ, 68.

(U) Biz mu kız bérıp, kız alğanmız... dedi bir ayal. (Biz mi kız verip kız almışız... dedi bir kadın)

Ciguliğa Tekken, Kız, 33.

(Ö) Biz óz qânimizni tókkänmiz núkúl

Biz óz päyimizni kırkqänmiz fâqât

(Biz kendi kanımızı dökmüşüz daima.

Biz kendi kendimizi kırmışız sadece)

Súvâydâ, 74.

(U) Hörmətlik kitaphan ve sinalğu körgüçiler, bir minutluk komédiyini körüp hayran kalğansiler belkim? İşenmeymu kalğansiler? Birağ bu rast. Uniñğa kilçe yalğan arılaşmığan (Hürmetli okuyucu ve tenkitçiler, bir dakikalık komediye gördükten sonra belki hayran kaldınız, belki de tasvip etmediniz. Ama şu gerçek, ona kıl kadar yalan girmediy)

Marcan Büvri, Tarim, 95.

(Ö) Úçkórgänni kórgänmisiz? U yer ón yıl ävväl cäzirämä tepälik edi (Úçkórgän'ı gördünüz mü? Orası on yıl evvel çok sıcak tepelik idi)

Áybek XII, 249.

(U) U yultuzlar nege ketkendu? yaki tun karangusida tiniç uykiğa yatқанmidu? (O yıldızlar nereye gitmiş, yoksa gece karanlığında sessizlik uykusuna mı yatmış)

Aşikliğ Küyi, Keşker Edebiyatı, 23.

(Ö) Uni kópinça qarävällikkä kóygänlär, kızgın cänggä kóymägänlär, rüzvedkägä yúbarmägänlär. (Onu çoğunlukla geri hizmetlerine koymuşlar, ateş hattına bırakmamışlar, ajanlığa göndermemişler)

Áybek XII, 157.

Qadimdä Búhârâni “Fâhirä” deb ätäşgän, fâhirä fâhr mämläkätı, degäni. (Eski zamanlarda Búhârâ'yı “Fâhirä” diye isimlendirmişler, fâhirä “övünme memleketi”demektir.)

Súvâyda, 83.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Birinci Tipinin Fonksiyonu

Gramer kitaplarında “úzäk ótgän zämân, târihiy ótgän zämân, ótgän zämân hikâyä fe’li⁽¹⁾; güman meyli, uzak ötken zaman⁽²⁾ diye isimlendirilen bu çekim, geçmişte yapılmış olan yapıldığı anda görmediğimiz, bilmediğimiz bir hareketi anlatmak, bildirmek için

1) F 133, ÖTG 136, 137

2) HZUT 234, HZUT 220

kullanılır. Bu hareket söyleyici tarafından ya başka bir kaynaktan duyulmuş ya da sonradan kendi kendine farkına varılmış, idrak edilmiştir.

(U) Méniñçe yoldaş Boğda Abdulla öziniñ şéiriyet icadiyitide bu pirinsipka toluq riaye kilgan (Bence yoldaş Boğda Abdulla, kendi şiir yaratıcılığında bu prensibe tam riayet etmiş)

Yahşirak Yazayli Qışirak Yazayli, 17.

(Ö) İngiliz müstämläkäçiläri Hindistânning fäķät bāylikläri tälämāk bilän çeklängän emäslär, ädämlärning ümrigä hām çäng sālğānlär. (İngiliz müstemlekcileri Hindistân'ın sadece zenginliklerini yağmalamakla kalmamışlar, insanların ömrüne de çengel atmışlar)

Äybek XII, 87.

-gan ekli öğrenilen geçmiş zaman bazen görülen geçmiş zamanı da karşılar:

(U) Meniñ bir égiz sözümni heç kaçan yerge koyğan emes. (Benim bir dediğimi, hiçbir zaman yere düşürmedi)

Ciguliğa Tekken Kiz, 96.

(Ö) Búndäķä pähtä mäydānini körgän emesmän (Böyle pamuk meydanı görmedim.)

Äybek XII, 70.

Bu şeklin, şimdiki zaman ifade edici tur-, yat- gibi bazı yardımcı fiillerin katkısıyla veya konteksten hareketle şimdiki zamanı da karşıladığı görülür:

(U) Sen özeñniñ meniñ nezirimdiki eñ erzimes nerse ikenlikini bilip turup, yene vicdaniñ kötürüp, ğururuñ yol koyup, yüzüñ kızarmay қандақму valaқlaşқа petiңansen? Ne keder peskeslik bu -he? (Sen kendinin benim nazarımdaki en istenmez şey olduğunu bilip dururken, yine vicdanın götürüp, gururun izin verip, yüzün kızarmadan nasıl gevezelik edersin? Ne kadar alçaklık bu?)

Étibarsiz İltica, Qeshqer Edebiyati, 51.

(Ö) Bälki túrnä biz tāmāngä ķāytäyätgāndir

Bälki úning ķānātidān ķıkmāķdā bū sās.

(Belki turna bizim tarafa gelmektedir.

Belki onun kanadından çıkmakta bu ses)

Vālfācr, 7.

İkinci Tip

Öğrenilen geçmiş zaman çekiminin bir başka tipi ise -p(U)/-(i)b(Ö) ekiyle yapılır. Ek, ünlü ile biten fiillere doğrudan doğruya getirilir. Ünsüz ile biten fiillere getirilirken Uygur Türkçesi'nde düzlük-yuvarlaklık uyumuna uygun bir ünlüyü (-i,-u,-ü-), Özbek Türkçesi'nde ise daima "i" ünlüsünü alır.

Uygur Türkçesi'nde birinci şahıs çekimlerinde şahıs eklerinden önce -ti- (<turur) ekinin getirilişi yaygındır. Bazen Özbek Türkçesi'nde olduğu gibi birinci teklik şahısta -ti- eki almamış kullanılışlara da rastlanır: yaz-ipti-men, yaz-ip-men, yaziptimiz vb.

Çokluk ikinci şahıs çekiminde şahıs eki olarak Uygur Türkçesi -siler, Özbek Türkçesi ise -siz, nadiren -sizlär ekini benimsemişlerdir.

Çokluk üçüncü şahıs çekimi, umumiyetle teklik üçüncü şahıs çekimi *ptu--°ptur(U)/-pdi(Ö) gibidir. Çokluk üçüncü şahıs çekiminde çokluk bildirici unsur olarak, Uygur Türkçesi -ş-'yi Özbek Türkçesi ise -lar'ı daha çok tercih ederler.

Uygur Türkçesi'nde sonu -l ile biten fiillere -p eki getirildiği zaman -l ünsüzü düşer: ķaptu<ķal-ip-tu, kepsiler < kel-ip-siler vb. Bu özelliğe Özbek Türkçesi'nde az rastlanır: bopti<bolip-ti vb. ⁽¹⁾

Uygur Türkçesi'nde -p ekinden sonra soru eki kullanıldığı zaman, bu birleşik şekil fonetik değişikliğe uğrar: -pmi->-m-; içemsiler<içip-müsiler, ķorumsiler<ķoru-p-müsiler vb.

Her iki şivede de bu çekimin olumsuz şekli -ma-/me-(U), -mä-(Ö) ile yapılır: ķil-map-sen(U)/ķil-mäb-sän(Ö)

1) ÖSG 115

	Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
Teklik	yéz-ip-men (az. yéz-ip-ti-men) yé-z-ip-sen (nz. yéz-ip-siz)* yé-z-ip-tu (az. yez-ip-tur)	yâz-ib-män yâz-ib-sän (nz. yâz-ib-siz)* yâz-ib-di
Çokluk	yéz-ip-ti-miz yé-z-ip-siler yé-z-ip-tu ~ yéz-iş-ip-tu	yâz-ib-miz yâz-ib-siz (az. yâz-ib-sizlär) yâz-ib-di ~ yâz-ib-di-lär
Teklik	iç-ip-men iç-ip-sen iç-ip-tu	iç-ib-män iç-ib-sän iç-ib-di
Çokluk	iç-ip-ti-miz iç-ip-siler iç-ip-tu ~ iç-iş-ip-tu	iç-ib-miz iç-ib-siz iç-ib-di ~ iç-ib-di-lär
Teklik	bol-up-men bol-up-sen bol-up-tu	ból-ib-män ból-ib-sän ból-ib-di
Çokluk	bol-up-ti-miz bol-up-siler bol-up-tu ~ bol-uş-up-tu	ból-ib-miz ból-ib-siz ból-ib-di ~ ból-ib-di-lär
Teklik	küt-üp-men küt-üp-sen küt-üp-tu	kút-ib-män kút-ib-sän kút-ib-di
Çokluk	küt-üp-ti-miz küt-üp-siler küt-üp-tu ~ küt-üş-üp-tu	kút-ib-miz kút-ib-siz kút-ib-di ~ küt-ib-di-lär

* Nezaket ve az kullanılan şekiller her fiil için tekrar edilmedi.

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

(U) Uniñ haraḡ içmeydiḡanlığını éytip qoyuṣni untup ḡaptimen (Onun rakı içmediḡini söylemeyi unutmuṣum)

Ḳéḡinusniñ Toyı, Ḳeṣṣer Edebiyatı, 5.

Derdinde bolupmen misli semender (Derdinden olmuṣum semender gibi.

Tamaṣage Gülḡehri ḡanim kéliptur Temaṣaya Gülḡehri hanım gelmiṣ).

Ṣahzade, Miras, 17.

(Ö) Men Cäyhún óḡlingni mä'zür tüt, túprāḡ,

Säyhündäy ḡäyālgä ḡómibmān búḡún

(Ben Cäyhún oḡlunu mazur tut, toprak,

Säyhún gibi hayale dalmıṣım bugün)

Súvāyda, 36.

(U) Akıvet kısmetke baṣ ékip,

(Akıbet kismete baṣ eḡip,

Ḳayḡuluk ḡiṣlepsen léviñni

Kaygılı diṣlemiṣsin dudaḡını)

Ḳoy Canan, Ḳeṣṣer Edebiyatı, 34.

Ṣundaḡ mu? Men téhi untup ketken ḡeḡi dep oylaptimen, geḡiñizke ḡariḡanda unutmapsız-de! (Öyle mi? Ben de untup gitme ḡaḡı diye düşünmüṣtüm, sözünüze bakılırsa unutmamıṣsınız .)

Ḳéḡinusniñ Toyı, Ḳeṣṣer Edebiyatı, 9.

(Ö) Ózḡarmäbsän-sen ózingḡä teng (Sen özüne uygun hale gelmemiṣsin)

Vālfācr, 46.

(nz) Búning ústigä, ózingiz kórib túribsız kún säyin ādāmlärning mādāniyāti, gózāllikkä intiliṣi ārtib bāryāpti (Hatta, kendiniz görmektesiniz, gün geḡtikḡe insanoḡlunun medeniyeti, güzelliḡe yöneliṣi artmakta)

Ḳānāt Cúft Bólādi, 362.

(U) Ḳariḡidek bolsa tike téhi ölmeptu (Baksa ki dev daha ölmemiṣ)

Emirbék Palvan, Ḳeṣṣer Edebiyatı, 124.

(Ö) Dedäm ertäläb dókängä ketäyätgänidä yóläkdä päräncili bir hâtini kóribdi
(Babam sabahleyin dükkana giderken yolda feraceli bir kadını görmüş)

Ótmişdän Ertäklär, 15.

Rást bólsä nimä bópti? dedi yürägi múzláb (“Doğru ise ne olmuş” dedi,
yüreği buz gibi)

Qändät Cúft Bóladi, 471.

(U) 8 may küni uniñ peyda boluşı nişanlinidiğan kün bolup, bu bir milliy bayramdur. Biz ene şu merike üstige keptimiz. (8 Mayıs günü onun peyda oluşunun bilindiği gün olup, millî bir bayramdır. Biz şimdi bu bayrama rast geldik)

Sepername, Bizniñ Veten sa.268, 4.

(Ö) Təkdir nəsib etib, ming yillär äşä,
úçräşib túribmiz, mänä betmä-bet.
(Takdir nasip etmiş, binlerce yıl sonra
Karşılaştık, işte yüz yüze).

Súvāydā, 75.

(U) Örupsiler hoyliga
Hop yaraşkan térekni.
Emdi takir aptapta
Korumsiler yürekni?

(Dikmişsiniz havluya
Tam uygun ağacı.
Şimdi kızgın güneşte,
Korumuş musunuz yüreği)

Şe'irler, Keşker Edebiyadi, 40-41

Essilamu aleyküñ, akılar, hoş kepsiler! (Esselâmün aleyküñ, ağalar, hoş gelmişsiniz)

Sepername, Bizniñ Veten, sa. 268, 4.

(Ö) Kiyibsiz şú'lädin kúyläk
Biräm nāzik, biräm nāzik

(Giymişsiniz şuleden gömlek,
Öylesine nazik nazik.

Täqıbsız lälädin bärğäk

Takmışsınız laleden kolye

Biräm nâzik, biräm nâzik

Öylesine nazik, nazik)

Súvâyda, 148.

Kızılâqlarımız, zimmäläringgä bağäyät kattä işni älibsizlär (Kızlarımız, üzerinize gayet büyük iş almışsınız)

Äybek XII, 66.

(U) Emdila 18 ge toşmigan Emirbékniñ bu baturluk kişselirini añlığan helq, uni yurtniñ başlıqı kılıp körtsitişiptu (Henüz 18'ine girmeyen Ebirbék'in bu yiğitlik kıssalarını denleyen halk, onu ülkenin başına getirmiş)

Ebirbék Palvan, Qeşqer Edebiyatı, 124.

Müellim imtihan neticimizni élan kıldı, mendin başqılarnıñ hemmisi ötüptu (Muallim, imtihan neticemizi ilan etti, benden başka herkes geçmişti)

Qeqinusniñ Toyı, Qeşqer Edebiyatı, 8.

Ular siz üçün keliptur (Onlar sizin için gelmiş)

Cebrail Heqqide Kisse, Miras, 7.

(Ö) Gärtepädä nimä kılıb yurıbdı búlär? (Gärtepä'de ne yapıyormuş bunlar?)

Qanät Cúft Bóladi, 415.

Gävhar täqıbdılär itning bóynigä

İt esä yiğlärmış äqızib yäşni

(Cevher takmışlar itin boynuna

İt ise ağlarmış akıtarak yaşını).

Súvâyda, 118.

Kızni sevgän kırk yigit äcdähâ bilän kırk kún alışıbdı (Kızı seven kırk yiğit ejderha ile kırk gün savaşmış)

Qanät Cúft Bóladi, 379.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın İkinci Tipinin Fonksiyonu

Geçmişte yapılmış olan veya yapıldığı anda görmediğimiz, bilmediğimiz bir hareketi anlatmak, bildirmek için kullanılır. Bu hareket söyleyici tarafından ya başka bir kaynaktan duyulmuş, öğrenilmiş ya da sonradan kendi kendine farkına varılmış idrak edilmiştir.

- (U) Sen kéyipsen mensep tacini (Sen giymişsin makam tacını
Perķimizdin heyrette ҡaldım Aramızdaki farktan hayrette kaldım)

Özgiriptu Kōnlūñmu Seniñ, Ƙeşķer Edebiyati, 49.

Emdi uniñ nimisini éytay, balam közini açtiyu, keñ ҡainatķa birla nezer sélip “ah kécikiptimen” dep nale ҡilginiçe yıǵlidi. (Şimdi onun neyini söyleleyim, balam gözünü açtı, geniş kainata bir bakıp “Ah gecikmişim” diye feryad ederek ağladı)

Aşıklık Küyi, Ƙeşķer Edebiyati, 29.

- (Ö) Ey çinârlâr, ķärtäyibsiz (Ey çınarlar, kocamışsınız
Bir ķäräşdä pâyķädım Bir bakışta anladım.)

Súvâyda, 132.

Ertäläb ädämlär kórib räng-róying,

“Yäşärib ķetübsän” deb äldäydilär.

(Sabahtan adamlar görüp yüzünü

“Gençleşip gitmişsin” diye aldatırlar)

Välfäcr, 6.

Bu şekil bazen görülen geçmiş zaman ifadesi de verir:

- (U) Öz öziǵe: “Ah yaǵaççı méni bu hiyle bilen cahanda avare ķiptu” dedi
(Kendi kendine “Ah, marangoz beni bu hile dile dünyada avare etti” dedi)

Cebrail Hekķide Ƙisse, Miras, 2.

- (Ö) Bú tún yänä başım órnidä (Bu gece yine başımın yerinde,
Men kóribmän kättäkân yúrák... Ben gördüm koskoca yürek...)

Välfäcr, 15.

Bu şekil koy-(U)/kóy-(Ö), yür-(U)/yúr-(Ö), otur-(U)/ótir-(Ö) gibi yardımcı fiillerle kullanıldığında veya konteksin etkisiyle içinde bulunan zamanı da ifade ettiği de görülür.

(U) Şuňa “sevri kılsa, ğoridin halva pütüptü” digendek, bu işka aldiramay turġanıdim (Bunun için “Sabır ile, koruktan helva olur.” dediklerine uygun işte acele etmiyordum)

Ķéĳinusniñ Toyı, Ķeşķer Edebiyatı, 17.

(Ö) Hâzir nemislârdân úzáķrâķdâ túribmiz. (Şimdi Almanlardan çok uzakta yaşıyoruz)

Āybek XII, 178.

Āybekning ózi hām: "Kózlârdâ núr, sâĳdâ ġävĥâr..." deb tāsâlli berib túribdi (Āybek'in kendisi de: "Gözlerde nur, saçta mücevher..." diye teselli veriyor)

Sâzim 9

Üçüncü Tip

Öğrenilen geçmiş zamanın üçüncü tipi, -miş ekine zamir menşeli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır. Ek, her iki şivede de düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaksızın hep -miş şeklindedir. Bu tipin kullanılışı, her iki şivede de yaygın olmayıp en çok teklik üçüncü şahıs için tercih edilmiştir.

Uygur Türkçesi'nde bu tipin, teklik birinci ve üçüncü şahıslı kullanılışlarına karşılık, Özbek Türkçesi'nde teklik şahıslarlı ve çokluk üçüncü şahıslı kullanılışlarına rastlanılmıştır. Zaten iki şivenin de gramer kitaplarında ayrı bir tip olarak bu çekime yer verilmemiştir. Metinlerden tespit edilmiş örneklerden hareketle bu tipin çekim şemasını -olması muhtemel şekilleri de parantez içinde belirterek- şöyle gösterebiliriz:

		Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
Teklik	I	-miş-im (-miş-men)	-miş-män
	II	 (-miş-sen)	-miş-sän (nz. miş-siz)
	III	-miş ~ -miştir	-miş ~ -miştir

Çokluk	I.....	(-miş-miz)	 (-miş-miz)
	II.....	(-miş-siler)	 (-miş-siz)
	III.....	(-miş-ler)	-miş-lär

Uygur Türkçesi'nde teklik birinci şahsın örneğinin -mişim şeklinde olması, Batı Türkçesi'nin tesiriyle olsa gerek. Bu şeklin örneklerinin geçtiği metnin bir destan olması, tesir ihtimalini daha da kuvvetlendirmektedir.

Bu tipin olumsuz şekli -ma-/me(U), -ma-(Ö) ekiyle yapılır.

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

(U) Suniidin alemni yaratқан ceppar,
 Bu derdke kalmişim dava eylegil.
 Bendedurmen mende yoktur ihtiyar,
 Bu derdke kalmişim dava eylegil.
 (Sonradan âlemi yaratan Cebbar,
 Bu derde düşmüşüm deva eyle.
 Bendeyim, bende yoktur ihtiyar,
 Bu derde düşmüşüm deva eyle.)

Şahzade, Miras, 18.

(Ö) Şad búlâqlär, nägmä çäling	(Şad pınarlar, nağme çalın.
Çópânlärning kónglin äling	Çobanların gönlünü alın.
Sizgä emdi <u>bağlänmişmän</u>	Size şimdi bağlanmıştım,
Qaçmäng mendän, bir äz qäling	Kaçmayın benden, biraz kalın).

Sâzim, 21.

(Ö)Úyqúsiz túnlärni keçirgän çağdä	(Uykusuz geceler geçirdiğim çağda
Qânimgä <u>kirmişsän</u> , ey büyük sevgi	Kanıma girmişsin, ey büyük sevgi).

Sâzim, 74.

Bül üçün hâk tääläning qähriğä, päygämbär äläyhisselamning qärgişigä uçrâb, tãhtú tâcdän, sãltãnãtdän ãyrilmişsiz (Bunun için Hak tealanın kahrına, peygamber aleyhisselâmın lânetine uğrayıp, taht u taçtan, saltanattan ayrılmışsınız)

Úlúgbek Hãzinãsi, 104.

(U) Yérip tün bağrini her kün şepek yayğan kebi aptap,
Muhebbet ehli ahidin kızarmıştır cahan şunçe.
(Yarıp gecenin bağrını her gün şafak açmış gibi güneş,
Muhabbet ehlinin ahından kızarmıştır cihan böyle).

Ömür Menzilliri, 74.

(Ö) Äyriлик yilläri ağır yük käbi
Siynämgä çókmişdir, nãzli sevgilim.
(Ayrılık yılları ağır yük gibi
Sineme çökmüş, nazlı sevgilim).

Sãzim, 53.

Yänä kúz... här tãmãndä yãprãqlär (Yine güz... her tarafta yapraklar,
Kãltirãb ästã yergä bãş kóydi. Titreyip aşığıya yere baş koydu
Kók bülút...kãlmãmiş gózãl çãqlär Gök bulut... kalmamış güzel çağlar).

Sãzim, 40.

(Ö) Demişlär işķã yetkãn kimsãlär âlämdä ölmãydi
(Demişler aşka ulaşan kimseler âlemde ölmez).

Súvãydã, 190.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Üçüncü Tipinin Fonksiyonu

Geçmişte yapılmış olan veya yapıldığı anda görmediğimiz, bilmediğimiz bir hareketi anlatmak, bildirmek için kullanılır. Bu hareket söyleyici tarafından ya başka bir kaynaktan duyulmuş, öğrenilmiş ya da sonradan kendi kendine farkına varılmış, idrak edilmiştir.

- (U) Bu şeher ehligе néme iş bolmış, hemme yiglaydu
(Bu şehir halkına ne olmuş, hepsi ağlıyor.)

Şahzade, Miras, 23.

- (Ö) Tún kaplamiş idrâk mülkini tāmām,
Täsävvür kókini kaplamiş tútún
(Gece kaplamış idrak mülkünü tamamen
Tasavvur göğünü kaplamış duman).

Súvāydā, 32.

Dārdini túnlārgä sóylamiş Lāylā
Bāhtini túnlārdin izlamiş Mäcnún.
(Derdini gecelere söylemiş Lāylā.
Bahtını gecelerden aramış Mäcnún.)

Súvāydā, 9.

ŞİMDİKİ ZAMAN

Birinci Tip

Şimdiki zaman çekiminin bu tipi, Uyгур Türkçesi'nde -vati; Özbek Türkçesi'nde -yâp, nadiren -yâtib eklerine şahıs eklerinin getirilmesiyle teşkil edilir. Bu iki ayrı fonetik yapı, menşe itibariyle aynı şekle dayanır.⁽¹⁾

- (U) işlevatidu<işlevatıptu<işlev(y)atıptu
(Ö) işläyä(tı)ptı <işläyätıptı<işlä(v)yätıptú
- <işlep yatip turur

Ayrıca bazı Özbek ağızlarında, Uyğur Türkçesi'ndeki fonetik gelişim takip

1) Fazla bilgi için bk. AHZF 442-450, ÖD 39. Ayrıca bu şeklin Anadolu' daki varyantı için bk. AAŞZE 290-292.

edilmiştir.⁽¹⁾ Hatta bazı Özbek Türkçesi gramerlerinde de -yâp yerine konuşmada -vât telaffuzunun tercih edildiği belirtilir.⁽²⁾

Ünlü ile biten fiillere doğrudan doğruya getirilen -vati eki, ünsüzle biten fiillerde, getirildiği fiilin ünlüsüne göre -i-, -u-/ü- yardımcı ünlülerinden birini alır. -yâp eki ise, umumiyetle, araya yardımcı ses almadan fiillere doğrudan doğruya getirilir. -yâp ekinin bazen -ä-, -y- ekini kendinden önce aldığı örneklere de rastlanır: kûrâş-ä-yâp-miz, ókû-y-yâp-miz vb.⁽³⁾

İlk ünlüsü açık hece olmasına rağmen -vati ekinin incelmış şekillerine nadiren rastlanır: yirt-i-véti-men, ciğıştur-u-véti-miz vb. Genel olarak ek, hep -vati şeklinde ilk hecesi kalın ünlülü kullanılır: de-vati-men, két-i-vati-sen vb. Bu durum bize ekin kalın ünlülü bir fiilden, yani yat- fiilinden türediğini gösteren bir başka delildir.

-yâp- ekinin ilk şekli olan -yâtib- şekline çok az rastlanır.⁽⁴⁾ Özbek Türkçesi'nde şimdiki zaman çekiminin "işlä-yâp-ti" şekli ile bir kabul edilen "işlä-yâtib-di" şekli, bazı kaynaklarda ağız özelliği olarak verilirse de, bazı gramerlerde tasvirî fiil yapısı olarak kabul edilmiştir. Ayrıca bu şekle şimdiki zaman çekimi için okul kitaplarında da yer verilmemektedir⁽⁵⁾.

Uygur ve Özbek Türkçelerindeki şimdiki zaman çekiminin bu tipi, esas itibariyle aynı şahıs ekleriyle çekilir. Ama şivelerin tercih ettiği şu ayrılıklar da mevcuttur:

Teklik üçüncü şahıs çekiminde şahıs eki olarak, Uygur Türkçesi -du (< turur), Özbek Türkçesi ise -ti (-yatib şeklinden sonra -di < turur) şeklini tercih eder.

Çokluk ikinci şahıs çekiminde şahıs eki olarak, Uygur Türkçesi -siler, (< sizler), Özbek Türkçesi ise -siz (nadiren -sizlär) ekini benimser.

Çokluk üçüncü şahıs çekiminde ise, her iki şivede de teklik üçüncü şahıs çekimi kullanılır. Bu şeklin yanı sıra çokluk ifadesi için Uygur Türkçesi -ş- ekini, Özbek Türkçesi ise daha çok -lar ekini tercih eder.

Uygur Türkçesi'ndeki -vati- şeklinin olumsuzu, ekten önce -may -mey getirilerek;

1) TUŞM 155, AHZF 449-450

2) ÖSG 101

3) Özbek Türkçesi'nde -yap ekinin önce gelen -a- (-y-) zarfîil ekini yazmamak genel kaidedir. bk. ÖT 151, Ö 177.

4) F 156

5) AHZF 445

Özbek Türkçesi'ndeki -yap şeklinin olumsuzu ise, ekten önce -mä getirilerek yapılır: (U) çüşen-mey-vati-siz; (Ö) kel-mä-yäp-ti, tóy-mä-yâtib-di vb.

	Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
Teklik	yéz-i-vati-men yéz-i-vati-sen (nz. yéz-i-vati-siz)* yéz-i-vati-du	yâz-yäp-män yâz-yäp-sän (nz. yâz-yäp-siz)* yâz-yäp-ti (az. yâz-yâtib-di) (nz. yâz-yäp-ti-lär)
Çokluk	yéz-i-vati-miz yéz-i-vati-siler yéz-i-vati-du ~ yéz-iş-ivati-du	yâz-yäp-miz yâz-yäp-siz (az. yâz-yäp-sizlär)* yâz-yäpti ~ yâz-yäp-ti-lär ~ yâz-iş-yäp-ti (az. yâz-yâtib-di) ~ yâz-yâtib-di-lär
Teklik	iç-i-vati-men iç-i-vati-sen iç-i-vati-du	iç-yäp-män iç-yäp-sän iç-yäp-ti
Çokluk	iç-i-vati-miz iç-i-vati-siler iç-i-vati-du ~ iç-iş-i-vati-du	iç-yäp-miz iç-yäp-siz iç-yäp-ti ~ iç-yäp-ti-lär ~ iç-iş-yäp-ti
Teklik	bol-u-vati-men bol-u-vati-sen bol-u-vati-du	ból-yäp-män ból-yäp-sän ból-yäp-ti
Çokluk	bol-u vati-miz bol-u-vati-siler bol-u-vati-du ~ bol-uş-u-vati-du	ból-yäp-miz ból-yäp-siz ból-yäp-ti ~ ból-yäp-ti-lär ~ ból-iş-yäp-ti

* Nezaket şekli ve az kullanılan şekiller, sadece ilk örnekte gösterilmiştir.

Teklik	küt-ü-vati-men	kút-yäp-män
	küt-ü-vati-sen	kút-yäp-sän
	küt-ü-vati-du	kút-yäp-ti
Çokluk	küt-ü-vati-miz	kút-yäp-miz
	küt-ü-vati-siler	kút-yäp-siz
	küt-ü-vati-du	kút-yäp-ti~kút-yäp-ti-lär
	~ küt-üş-ü-vati-du	~ kút-iş-yäp-ti

Teklik	işle-vati-men	işlä-yäp-män
	işle-vati-sen	işlä-yäp-sän
	işle-vati-du	işlä-yäp-ti
Çokluk	işle-vati-miz	işlä-yäp-miz
	işle-vati-siler	işlä-yäp-siz
	işle-vati-du	işlä-yäp-ti~işlä-yäp-ti-lär
	~ işle-ş-i-vati-du	~ işä-ş-yäp-ti

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

(U) Rast devatimen, körmey turup bir nerse dégini bolmaydu. (Doğru diyorum, görmeden birşey demek olmaz)

Étibarsız İltica, Keşşer Edebiyatı, 55.

(Ö) Men kırk yıldan báyân ädäbiyât mäydänidä kälâm tebrätib kelyäpmän
(Ben kırk yıldan beri edebiyat alanında kalem oynatıyorum)

Áybek XII, 304.

(U) Ey uluğ karvan
Ne keder kütluğ seperler idi
Seniñ kezginiñ.
Bugün kayakğa kétivatisen

(Ey ulu kervan,
Ne kadar kutlu seferler idi,
Senin gezmelerin.
Bugün ne yana gidiyorsun).

Yantak 159.

(nz) Men héç némini çüşenmigen halda yéniga bérip -Némini izdevatisiz? dep soridim. (Ben hiç birşey anlamamış halde yanına varıp “Ne istiyorsunuz” diye sordum)

Ciguliğa Tekken Kız 141.

(Ö) Endi nimä ağırlik qilyäpti sengä (Şimdi ne ağırlık yapıyor sana,
Nimäni kótärib ketyäpsän yänä? Neyi üzerine alıyorsun yine).

Välfäcr, 66.

(nz) Säyyärä bir säpçib tüşdi.

-Vây, vây, nimä deyäpsiz?

(Säyyärä ani bir hareketle indi “Vay, vay, ne diyorsunuz” dedi).

Qänät Cúft Bólädi, 385.

(U) Bu yurttin ademni kaçurğan capa (Bu yurttan adamı kaçırان cefa
Emdi özi kəcip kétivatidu Şimdi kendi kaçıp gitmekte).

Yantak, 47.

(Ö) Mening ketgim kelmäyäpti (Benim gidesim gelmiyor)

Välfäcr 90.

(nz) Kättä enäm şúnäkä deyäptiler (Büyük annem böyle diyor)

Ótmişdän Ertäklär, 36-37.

(U) U bir terepke, men ikkinçi terepke karavatimiz

(O bir tarafa, ben başka bir tarafa bakıyoruz)

Ciguliğa Tekken Kız, 120.

(Ö) Şundäy dóslärim, äzäd vä bähltli dävrä yäşäyäpmiz, fän vä tehnikädä tarih kórmägän gäläbälärgä erişyäpmiz, mädäniyätä yúksäk pāğānālārgä çıkyäpmiz (Böyle doslarım, hür va bahtlı devirde yaşıyoruz. Fen ve teknikte tarihin görmediği galebelere erişmekteyiz. Medeniyette yüksek basamaklara çıkmaktayız)

Äybek XII, 298.

(U) Nemini izdevatisiler? -şu çağ yénimizga kelip qalğan kuzetçi boıay bizge muraciet kıldı (Neyi arıyorsunuz? O an yanımıza gelen bekçi baba bize sordu.)

Ciguliğa Tekken Kız, 120.

(Ö) Gúlimiz, báhârimiz deymân sizni, âzizlârim, âzâd, bähltli zâmândâ yäşâyäpsiz (Çiçeğimiz, baharımız, diyorum size, âzizlerim hür ve bahtlı zamanda yaşıyoruz)

Âybek XII, 357.

Úlärning gäpini üçinçi äyälning vähimâli şivirläşi böldi

-Hây, vâı, nimâ deyäpsizlär özi?

(Onların sözünü üçüncü kadının vehimeli fısıldaması böldü: “Eyvah, ne diyorsunuz?”)

Kändät Cúft Bölädi, 400.

(U) Bir çağda capadin kęcip ketkenler

Emdi buyan qarap ékivatidu

(Bir zamanlar cefadan kaçıp gidenler,

Şimdi bu yana doğru akışmakta).

Yantak 67.

Ular goya bölüm başliğini bugün hel kılmisa bolmaydıgandek başlırini çağgallıgançe hiyal sürüşüvatidu. (Onlar güya bölüm başkanlığını bugün halletmeseler olmayacakmış gibi başlarını avuçlarına alarak düşünüyorlar.)

Ciguliğa Tekken Kız, 90.

(Ö) Kózimni açsâm, âsmândâ âppâk bulútlâr tólgänyäpti, terâklar şävülläyäpti, kúşlâr çırkıräyäpti, yânimdâ sen yókşân (Gözümü açsam, gökyüzünde apak bulutlar dolanıyor, kavaklar çağıldııyor, kuşlar ötüşüyor, yanımda sen yoksun)

Välfäcr, 90.

Şâhistâhân, eşityäpsizmi nimä deyâptılar? dedi Nilúfâr (Şâhistâhân, işitiyor musunuz ne diyorlar? dedi Nilúfâr.)

Kānât Cúft Bólâdi, 391

Endi, mänä, äyällär bittä gäp bilän bizdäkä erkäkläring cävâbini berişyâpti (İşte, şimdi kadınlar bir tek söz ile bizim gibi erkeklerin cevabını verdiler)

Kānât Cúft Bólâdi, 511.

Şimdiki Zaman Çekiminin Birinci Tipinin Fonksiyonu

Şimdiki zaman çekiminin bu tipi Özbek Türkçesi gramerlerinde⁽¹⁾ “Änik hâzirgi zāmân fe’li” “Hâzirgi zāmân dāvām fe’li” “Hâzirgi zāmân”: Uygur Türkçesi gramerlerinde⁽²⁾ “İzçil hazırki zaman hever şekli”, “Hazırki zaman” diye isimlendirilmektedir. Her iki şivede de şimdiki zaman çekimi için en çok bu tip kullanılır.

Bu tipin asıl fonksiyonu, içinde bulunulan zamanda devam etmekte olan hareketi ve yakın geleceğe uzanacağı beklenen hareketi ifade etmektir:

(U) Alte patman yéği çıktı	(Altı batman yağı çıktı.
Yette patman çavisi	Yedi batman eti.
Kıştin béri <u>yevatimiz</u>	Kıştan beri yiyoruz,
Hélimu bar teñ yarmisi	Hala var tam yarısı).

Uygur Helik Koşakliri, 129.

Yene bezileriniñ bolsa, yérimi kapiyilik, yérimi kapiyisizmu yézilivatқанlığını körüvatimiz (Yine bazılarının ise, yarısının kafiyeli, yarısının da kafiyesiz yazılmakta olduğunu görüyoruz)

Uygur Edebiyati Toğrisida, 402.

1) AHZF 442, ÖT 151, F 155

2) HZUTG 352, HZUT 223, HZUTA 131

(Ö) Kúrăşâyăpmiz, hâli kóp kúrăşămiz, úmidimiz kättä -dedi işänçli áhâng bilân. (Çalışıyoruz, daha çok çalışacağız, ümidimiz büyük'' dedi, inançlı bir ses ile)

Áybek XII, 281.

İkinci Tip

Şimdiki zaman çekiminin bir diğer tipi de, -maқта-/mekte-(U), -mâқdä- (Ö) ekine zamir menşeli şahıs eklerinin getirilmesiyle teşkil edilir. Zaman bildirici ek, Uygur Türkçesi'nde ses uyumlarına bağlı olarak -maқта-/mekte- şeklinde, Özbek Türkçesi'nde ise ses uyumlarına bağlı olmaksızın hep -mâқtä- şeklindedir. Ekin açık hece ünlüsü, Uygur Türkçesi'nde birinci ve ikinci şahıs çekimlerinde i'leşir: -maқtamen > -maқtimen, -mektesen > -mektisen vb.

Bu tipin çekiminde, Uygur ve Özbek Türkçeleri arasındaki en belirgin fark, çokluk ikinci ve üçüncü şahısta görülür. Çokluk ikinci şahıs çekiminde şahıs eki olarak, Uygur Türkçesi -siler (<siz-ler) ekini, Özbek Türkçesi ise -siz ekini benimsemiştir: -maқта-siler (U)/-mâқdä-siz(Ö). Çokluk üçüncü şahıs çekiminde ise çokluk eki olarak, Uygur Türkçesi -ş- ekini, Özbek Türkçesi de -lar ekini tercih ederler. -ş- maқта (U)/-mâқdä-lär(Ö)

Bu tipin olumsuz şekli emes(U)/emäs(Ö) olumsuzluk edadı ile yapılır: kelmekte emesmen "Gelmekte değilim", yâzmâқdä emäsmän "Yazmıyorum."⁽¹⁾

	Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
Teklik	yaz-maқti-men yaz-maқti-sen(nz.yaz-maқti-siz)* yaz-maқта	yâz-mâқdä-män yâz-mâқdä-sän (nz. yâz-mâқdä-siz)* yâz-mâқdä
Çokluk	yaz-maқti-miz yaz-maқti-siler yaz-maқта ~ yéz-iş-maқта	yâz-mâқdä-miz yâz-mâқdä-siz yâz-mâқdä ~ yâz-mâқdä-lär ~yâz-iş-mâқdä.

1) YUTG 256, Ö 175, GÖ 103

* Nezaket şekli sadece ilk fiilde gösterilmiştir.

Teklik	ıç-mekti-men	ıç-mâkdä-män
	ıç-mekti-sen	ıç-mâkdä-sän
	ıç-mekte	ıç-mâkdä
Çokluk	ıç-mekti-miz	ıç-mâkdä-miz
	ıç-mekti-siler	ıç-mâkdä-siz
	ıç-mekte ~ ıç-iş-mekte	ıç-mâkdä ~ ıç-mâkdä-lär ~ ıç-iş-mâkdä
Teklik	bol-maḡti-men	ból-mâkdä-män
	bol-maḡti-sen	ból-mâkdä-sän
	bol-maḡta	ból-mâkdä
Çokluk	bol-maḡti-miz	ból mâkdä-miz
	bol-maḡti-siler	ból-mâkdä-siz
	bol-maḡta ~ bol-uş-maḡta	ból-mâkdä ~ bôlmâkdä-lär ~ bôl-iş-mâkdä
Teklik	küt-mekti-men	kút-mâkdä-män
	küt-mekti-sen	kút-mâkdä-sän
	küt-mekte	kút-mâkdä
Çokluk	küt-mekti-miz	kút-mâkdä-miz
	küt-mekti-siler	kút-mâkdä-siz
	küt-mekte ~ küt-üş-mekte	kút-mâkdä ~ kút-mâkdä-lär~kút-iş-mâkdä

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

- (U) Keñeş bilen ıçmektimen (Meclis ile içiyorum)
Küçlük haraḡni Güçlü rakıyı)

Uygur Helik Koşakliri, 61

- (Ö) “Sâğındim” deb yâzmâkdämän bûgún men yänä
(Düşündüm” diye yazıyorum bugün ben yine)

Välfäcr, 4.

- (U) K r pla bildim, eslimektesen (G r p de bildim, hatırlamaktasın
Yaşlık, devri ni- tm şni cıra . Gen lik devrini, uzak ge mişini)

S ni K ylemen, 21.

- ( ) Sen m rsiy  y zm kd s n? K       n b y  ?
(Sen mersiye yazıyorsun, ne zamandan beri)

S v y  , 221

- (U) Balılar     n bedii eser yazdı an apterlirimizni  s pi barg nseri
k  eymekte. ( ocuklarımız i in bedi  eser yazan m elliflerimizin safi gittik e
geniřlemekte)

*Zor Be t Muhim Mes' uliyet, Tarim,
127.*

- ( )    zining b  m        v zif sini vicd  n bil  n, h l l b   rdi v 
b   rm    . (O bu mukaddes vazifesini g n l rahatlı ıyla becerdi, becermekte)

 ybek XII, 246.

- (U) ř        k lmektimiz te  řadlinip
(Bunun i in g lmekteyiz tam neřelenip)

Yant  , 47.

- ( )  min b lingizki, biz,   ill ringiz, sizning t   b v   r      ni sid kidil
bil  n b   rm       . (Emin olunuz ki, biz   ullarınız, sizin talep ve arzunuzu
g n l rahatlı ıyla yerine getiriyoruz).

 ybek XII, 161.

- (U) Toplan  nlar     lar he   ide t rl k te minleri  yt řmakta. (Toplananlar
u   lar hakkında  eřitli tahminlerini s yl yorlar)

Ciguli a Tekken K z, 22.

-     ni uni bir mun e işlar k tmekte. (      onu bir o kadar iř beklemekte.)

Y ř r   Yazayli K ř r   Yazayli, 92.

(Ö) Äjdärlgän, pişitilgän qarämtir dälälärdä şanlı kâlhâzçilär kóklämgi mehnät toyını qizitmâqdälär. (İşlenen, tavına getirilen karamtırak tarlalarda şanlı kolhozcular ilkbaharın mihnet toyunu alevlendirmekteler).

Äybek XII, 70.

Qaräsä bäläläri çiyiläşmâqdä. (Baksa ki, çocukları çığıldaşıyor.)

Ózbek Hälk Ertäkläri, 90.

Şimdiki Zamanın İkinci Tipinin Fonksiyonu

“Hazırkı zaman”⁽¹⁾ “Hâzirgi zâmân”⁽²⁾ diye isimlendirilen bu çekim, hareketin önce başladığını ve içinde bulunulan zamanda da devam ettiğini anlatır. Her iki şivede de kitabî üslûpta tercih edilen bu tip, ifadeye daha bir edebîlik ve tantana katmak için kullanılır.⁽³⁾

(U) U, 1983 yilliri edebiy icadiyetke kirışkendin buyan, nesir yéziş bilen şugullinip kelmekte. (O, 1983 yılında edebî faaliyete giriştiğinden beri nesir ile meşgul olmakta).

Aşıklıq Küyi, Keşker Edebiyatı,

31.

(Ö) Ótmiş- istikbâl, deb ätalgän deryâ

Meni qâyâqlärgä eltäsän bûgün?

Äkib bärmâqdämän şú büyük súvdä.

(Geçmiş-gelecek, denilen ırmak,

Beni nerelere ileteceksin bugün?

Akıp gitmekteyim bu büyük suda).

Súvâydä, 20.

1) HZUT 223, HZUTA 131

2) F 155

3) F 156

Üçüncü Tip

Uygur ve Özbek Türkçelerinde şimdiki zamanı karşılayan bir diğer şekil de tur-(U)/tur-(Ö), otur-(U)/ótir-(Ö), yür-(U)/yúr-(Ö), yat-(U) yât-(Ö) yardımcı fiillerinin öğrenilen geçmiş zamanın ikinci tipi ile çekimlenmiş şeklidir: yézip oturupmiz (U), óqib ótiribmân (Ö) vb. ⁽¹⁾

Bu fiillerden yat-(U)/yât-(Ö) yardımcı fiili ile yapılan şekillere, diğer üç fiille yapılan şekillerden daha az rastlanmıştır. Bunda Uygur Türkçesi ile Özbek Türkçesi'ndeki şimdiki zaman ekinin yat-(U)/yât-(Ö) fiilinin eklenmiş şekli olması önemli rol oynar. ⁽²⁾

Bu yardımcı fiiller öğrenilen geçmiş zamanın ikinci tipinden başka bir kiple çekimlendikleri zaman şimdiki zamanı ifade etmezler; daha çok, o kip ekinin ifade ettiği mânâya süreklilik katarlar; yíqlap turdi (U) / yíqláb túrdi (Ö) "Bir süre ağladı", ketip yürse (U) / ketib yúrsä (Ö) "Gide dursa, gitmeye devam etse" vb.

	Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
Teklik	yézip otur-up-(ti)-men	yâzib ótir-ib-mân
	yézip otur-up-sen	yâzib ótir-ib-sân
	yézip otur-up-tu	yâzib ótir-ib-di
Çokluk	yézip otur-upti-miz	yâzib ótir-ib-miz
	yézip otur-up-siler	yâzib ótir-ib-siz
	yézip otur-uşup-tu	yâzib ótir-ib-di-lär
Teklik	içip yür-üp(ti)-men	içib yúr-ib-mân
	içip yür-üp-sen	içib yúr-ib-sân
	içip yür-üp-tu	içib yúr-ib-di
Çokluk	içip yür-üp-timiz	içib yúr-ib-miz
	içip yür-üp-siler	içib yúr-ib-siz
	içip yür-üşup-tu	içib yúr-ib-dilär

1) HZUTG 354, ÖTKF 41, ÖSG 102, ÖT 151.

2) HZUT 195

Teklik	bolup yat-ip-(ti)-men	bólib yât-ib-män
	bolup yat-ip-sen	bólib yât-ib-sän
	bolup yat-ip-tu	bólib yât-ib-di
Çokluk	bolup yat-ip-ti-miz	bólib yât-ib-miz
	bolup yat-ip-siler	bólib yât-ib-siz
	bolup yét-iş-ip-tu	bólib yât-ib-di-lär
Teklik	kütüp tur-up-(ti)-men	kútib túribmän
	kütüp tur-up-sen	kútib túribsän
	kütüp tur-up-tu	kútib túr-ib-di
Çokluk	kütüp tur-up-ti-miz	kútib túr-ib-miz
	kütüp tur-up-siler	kútib túr-ib-siz
	kütüp tur-uş-up-tu	kútib túr-ib-di-lär

Metinlerden Seçilmiş Örnekler:

(U) Burulup qarısam, bir kız gazir çıqıp maña qarap külimsirep turuptu (Eğilip baksam bir kız çocuğu çıkmış, bana bakıp gülümsüyordu)

Uygur Edebiyatı Toğrisida, 156.

(Ö) Men cävâb qılâlmâdim. Qâräsäm, başqa bälälär häm úrmâqçı bólib, ilânni kórgän çumcúkdây âtrâfimdä çúgúrläşib túrişibdi (Ben cevap vermedim. Gördüm ki başka çocuklar da vurmak arzusuyla, yılan görmüş çumçuk gibi etrafımda çıgıldaşıyorlar)

Ótmişdän Ertäklär, 18.

(U) Öyge kelsem, ayalım tamaq qılış ornığa hoşnimiz bilen ğevet qılıp olturuptu (Eve geldiğimde, karım yemek yapmak yerine komşumuz ile dedikodu yapıyordu)

Ciguliğa Tekken Qız, 106.

(Ö) Hâtinlärning içidä nimä qilib ótiribsän kóçägä çıqsäng bólmäydimi? dedi.(Kadınların içinde ne yapıyorsun, sokağa çıksan olmaz mı? dedi.)

Ótmişdän Ertäklär, 21.

(U) Bu kasapet kimniñdu quturtışı bilen abroyumni tökmekçi bolup çürüptide
(Bu kasavet kimin kudurtmasıyla benim itibarımı yok etmek istiyor)

Ciguliğa Tekken Qız, 84.

(Ö) Äfsús,siz häqdädir ülärning bäri
Siz emäs, óy bilän yúribmān yāšāb
(Efsus, sizin hakkınızdadır onların hepsi
Sizinle değil, düşünceyle yaşamaktayım)

Vālfācr, 10,

(Ö) Heç kimgä hār-zār bólmāy, deb tirišib-tirmāšib yātibmān (Hiç kimseye
muhtaç olmayayım diye canımı dişime takıyorum)

Ózbek Tilining İzāhli Lúğāti
II, 185.

Şimdiki Zamanın Üçüncü Tipinin Fonksiyonu:

"Vasitilik bayan meylidiki izçil hazırkı zaman hever şekli" ⁽¹⁾ ve "Hāzirgi zāmān fe'lining tāsviriy fārmāsi" ⁽²⁾ diye isimlendirilen bu tip, geçmişte başlamış, şimdiki zamana kadar sürmüş olan hareketi bildirir:

(U) Heçikitiñi éytqanda D. Devranovniñ yéñidin neşir qilingan bu ésiri, uniñ köp cillik teçribisini "mana men" dep körsitip turuptu (Doğrusunu söylersek, D. Devranov'un yeniden neşrettiği bu eseri, onun uzun yıllara dayanan tecrübesini "İşte ben" diye gösteriyor)

Ciguliğa Tekken Qız, 100.

(U) Şāhistā qōrkībginā yānā eslätidi:
Recisser ketmäsdän, sizni kútib ótiribdilär, āpā
(Şāhistā biraz korkarak tekrar hatırlattı:

1) HZUTG 353

2) F 157

Rejisör gitmeden, sizi bekliyorlar, abla)

Ḳānāt Cúft Bólādi, 456.

Döndüncü Tip

Sadece Özbek Türkçesi'nde karşımıza çıkan bu tip, -yâtir ekine şahıs eklerinin getirilmesiyle teşkil edilir. Sonu ünlü ile biten fiillere doğrudan doğruya getirilen -yâtir eki, sonu ünsüz ile biten fiillere getirilirken kendinden önce -ä zarf fiil ekini alır.

Bu tipin olumsuzu -yâtir ekinden önce -mä fiilden fiil yapma (olumsuzluk) eki getirilerek yapılır.

Teklik yâz-ä-yâtir-män

yâz-ä-yâtir-sän

yâz-ä-yâtir

Çokluk yâz-ä-yâtir-miz

yâz-ä-yâtir-siz (az. yâz-ä-yâtir-sizlär)

yâz-ä-yâtir ~ yâz-ä-yâtir-lär

Teklik iç-ä-yâtir-män

iç-ä-yâtir-sän

iç-ä-yâtir

Çokluk iç-ä-yâtir-miz

iç-ä-yâtir-siz

iç-ä-yâtir ~ iç-ä-yâtir-lär

Teklik ból-ä-yâtir-män

ból-ä-yâtir-sän

ból-ä-yâtir

Çokluk ból-ä-yâtir-miz

ból-ä-yâtir-siz

ból-ä-yâtir ~ ból-ä-yâtir-lär

Teklik kút-ä-yâtir-män
 kút-ä-yâtir-sän
 kút-ä-yâtir
 Çokluk kút-ä-yâtir-miz
 kút-ä-yâtir-siz
 kút-ä-yâtir ~ kút-ä-yâtir-lär

Teklik işlä-yâtir-män
 işlä-yâtir-sän
 işlä-yâtir
 Çokluk işlä-yâtir-miz
 işlä-yâtir-siz
 işlä-yâtir ~ işlä-yâtir-lär

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

(Ö) Hâzir başqälärni häm örgätäyâtirman. (Şimdi başkalarına da öğretiyorum)

Âybek XII, 71.

Âlis-âlis sârhädlärdän keläyâtir tün
 Tün bağridä ästä-ästä kirmâqdä cähân
 (Uzak uzak serhatlerden geliyor gece
 Gecenin bağrına yavaş yavaş girmekte cihan)

Süvâyda 30. •

Búgún úlúğ zäfärimizning bir yilligini bäyräm kıläyâtirmiz. (Bugün büyük zaferimizin birinci yılını kutluyoruz)

Âybek XII, 253

Kâdirâli tākällúfsiz óltirib, dedi:

-Yúldúzlärni tekşiräyâtirsizmi?

-Hâli kóp tekşirämiz

(Kâdirâli teklifsizce oturup dedi:

-Yıldızları inceliyormusunuz?

-Çoğunlukla inceliyoruz.)

Âybek XII, 32

Bälälär, yähşi bilämizki, sizlär fránt uçún, gäläbämiz uçún keçä-yú kúndúz tinmäy ışläyâtirsizlär (Balalar, iyi biliyoruz ki, sizler mücadele için, başarımız için gece gündüz dinlenmeden çalışıyorsunuz)

Äybek XII, 165.

Şätir-şütür yâğâyâtgän yâmğirni (Şatır-şutur yağmakta olan yağmuru)
Şäpir-şúpür ıçâyâtir túpráqlär Şapır şupur içmekte topraklar)

Súvâyda, 80.

Simlärda kúşçälär bepärvâginä öz kôşiklärini äytâyâtirlär. (Tellerdeki kuşçuklar pervasızca kendi şarkılarını söylüyorlar)

Äybek XII, 68.

Şimdiki Zamanın Dördüncü Tipinin Fonksiyonu

-yâtir eki, Özbek Türkçesi gramerlerinde⁽¹⁾ “Änik hâzirgi zâmân” “Hâzirgi zâmân dävâm fe’li” “Hâzirgi zâmân” gibi başlıklar altında -yâp ve -yâtib ekleri ile birlikte incelenmiştir.

Fonksiyon bakımından -yâp ve -yâtib eklerinden farklı olmayan bu tip, dialektel şekil olup edebî dilde kullanılışı azdır. -yâtir eki daha çok gazete yazılarında ve poetik eserlerde kullanılır.⁽²⁾

Şimdiki zamanın bu tipi, içinde bulunulan anda devam etmekte olan hareketi ve yakın geleceğe uzanacağı beklenen hareketi ifade eder:

(Ö) Bútún yól -yúzlärçä kilâmetr- nûkûl kôçmânçilär bilân tólä. Hämmäsi tódä-tódä bir tāmāngä häräkät kilâyâtir. (Bütün yol -yüzlerce kilometre- hep muhacirlerle dolu. Hepsi yığın yığın bir tarafa hareket ediyorlar)

Äybek XII, 197.

1) AHZF 442, ÖT 151, F 155

2) F 156

Tärihdä misilsiz cängläarning qährämānläri keldi vä kelâyâtir. (Tarihte misilsiz cencklerin kahramanları geldi ve gelmeye devam ediyor)

Āybek XII, 251.

GENİŞ ZAMAN

Her iki şivede de, Türkçe'nin tarihi gelişimine uygun olarak "Olumlu" ve "Olumsuz" olmak üzere geniş zaman çekimi iki ayrı tiptedir.

Birinci Tip

Bu tip, her iki şivede de çoğunlukla -r-, -ar-/er- bazen -ur-/ür- eklerine şahıs eklerinin getirilmesiyle teşkil edilir. Zaman bildirici ek, ünlü ile biten fiillere doğrudan doğruya -r- şekliyle, ünsüzle biten fiillere -ar-/er- (U), -är- (Ö); -ur-/ür-(U), -úr-(Ö) şekilleriyle getirilir.

Olumlu geniş zaman, zamir menşeli şahıs ekleriyle çekilir. Çokluk ikinci şahıs çekiminde şahıs eki olarak, Uygur Türkçesi -siler (< -sizler) ekini, Özbek Türkçesi -siz ekini benimsemiştir.

Çokluk üçüncü şahıs çekimi her iki şivede de teklik üçüncü şahıs çekimi gibidir. Çokluk eki getirilmek istendiğinde Uygur Türkçesi -ş- fiilden fiil yapma ekini, Özbek Türkçesi ise -lar ekini tercih ederler.

	Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
Teklik	yaz-ar-men	yâz-är-män
	yaz-ar-sen (nz. yaz-ar-siz)*	yâz-är-sän (nz. yâz-är-siz)*
	yaz-ar	yâz-är
Çokluk	yaz-ar-miz	yâz-är-miz
	yaz-ar-siler	yâz-är-siz
	yaz-ar ~ yéz-iş-ar ~ yaz-ar-lar	yâz-är ~ yâz-är-lär ~ yâz-iş-är

* Nezaket şekilleri sadece ilk fiilde gösterilmiştir.

Teklik	iç-er-men	iç-är-män
	iç-er-sen	iç-är-sän
	iç-er	iç-är
Çokluk	iç-er-miz	iç-är-miz
	iç-er-siler	iç-är-siz
	iç-er- ~ iç-iş-er ~ iç-er-ler	iç-är ~ iç-är-lär ~ iç-iş-är
Teklik	bol-ar-men	ból-är- män
	bol-ar-sen	ból-är-sän
	bol-ar	ból-är
Çokluk	bol-ar-miz	ból-är-miz
	bol-ar-siler	ból-är-siz
	bol-ar ~ bol-iş-ar ~ bol-ar-lar	ból-är ~ ból-är-lär ~ ból-iş-är
Teklik	küt-er-men	kút-är-män
	küt-er-sen	kút-är-sän
	küt-er	kút-är
Çokluk	küt-er-miz	kút-är-miz
	küt-er-siler	kút-är-siz
	küt-er ~ küt-iş-er ~ küt-er-ler	kút-är- ~ kút-är-lär ~ kút-iş-är
Teklik	işle-r-men	işlä-r-män
	işle-r-sen	işlä-r-sän
	işle-r	işlä-r
Çokluk	işle-r-miz	işlä-r-miz
	işle-r-siler	işlä-r-siz
	işle-r ~ işle-ş-er ~ işle-r-ler	işlä-r ~ işlä-r-lär ~ işlä-ş-är

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

- (U) Heverge şunçe teşnamen, bolarmen kaçılık memnun,
 Şu dilber men terepke yol élip şu an eger kelse
 (Habere o kadar susamışım, nasıl memnun olurum
 O dilber benden tarafa yönelip şu an eğer gelse)

Yantak, 16.

- (Ö) Kâr tinsin, úndän keyin kürärmän (Kar dinsin, ondan sonra kürürüm)
Ótmişdän Ertäklär, 42.

- (U) Tepekkür eyliseñ bir dem, bilürsen siri hikmetni
 (Tefekkür eylersin bir dem, bilirsin sırrı hikmeti)

Ömür Menzilliri, 52.

- (nz) Sizdin yene bir këtım ötünüp qalsam qabul qılarsız mu? (Sizden tekrar
 bir daha rica etsem kabul eder misiniz?)

Étibarsız İltica, Keşşer Edebiyatı, 58.

(Ö) Úmidlärning úmmánidä	(Ümitlerin ummanında
Ozni gävväs <u>etärsän</u>	Kendini dalgıç edersin
Ásmánlärgä kämänd täşläb,	Asumana kement atıp
Yúldúzlärgä <u>yetärsän</u> ...	Yıldızlara yetersin...)

Súvädä, 64.

- (nz) Mänä, kórärsiz, siz kinädä häyätägidän häm çiräyli çıkäsiz, Säyyärähân
 (İşte, görüyorsunuz, siz sinemada hayattakinden de güzel görünüyorsunuz,
 Säyyärähân)

Känät Cúft Bóladi, 393.

- (U) Séni oylaş bilen köñlüm tapur her cayda miñ lezzet
 (Seni düşünürken gönlüm bulur her yerde bin lezzet)

Ömür Menzilliri, 43.

- (Ö) Mening ätrâfimdä äylänür dünyâ
(Benim etrafımda döner dünya)

Súvâydâ, 113.

- (U) Oqupmu ketermiz buyrıǵan yerde
(Okuyup gideriz buyurduğumuz yerde)

Séni Küyleymen, 94.

(Ö) Bizlär rāhbārlik <u>kilārmiz</u>	(Bizler rehberlik yaparız.
Bāringizgā baş <u>bólārmiz</u>	Hepinize baş oluruz.
Düşmān çıksā yok <u>kilārmiz</u>	Düşman çıksa yok ederiz.
Bir tārībǵā <u>keltirārmiz</u>	Bir tertibe getiririz.)

Ózbek Hālķ Dāstānlāridā Sātirā vā Yúmār, 32.

- (U) Bir biriñlarni tonuşķandin kēyin, ķalģinini özeñlar dēyişivalarsiler (Bir birinizi tanıdıktan sonra, gerisini kendiniz konuşursunuz)

Étibarsiz İltica, Keşķer Edebiyatı, 56.

(Ö) Nāģāhān ānām firāķi	(Ansızın annemin firakı
Dildä kōzģālgān çaği	Gönülde tepreşen çağı,
Yāpinúrsiz ne uçún	Kapanırsınız ne için
Gārdişi gārdún sâyālār	Felek çemberi gölgeler)

Súvâydâ, 132.

- (U) Türlük kuşlar sayrar, uçar yēyip ķanat
(Türlü kuşlar öter, uçar yayıp kanat)

Séni Küyleymen, 76.

- Baharni küylişer kuşlar çēģida her seher demde
(Baharı terennüm eder kuşlar her seher zamanı)

Ömür Menzilliri, 90.

Tünügün “yoldaş” diyişken can buraderler bugün,
 Birbirini öltürüşte beslişerler kün ve tün
 (Her zaman “yoldaş” diyen can biraderler bugün,
 Birbirini öldürmekte yarışıyorlar gündüz ve gece)

Ömür Menzilliri, 46.

(Ö) Tâglärdän yüksälür yänik sädälär
 (Dağlardan yükselir yanık sedalar)

Súvāydā, 113.

Til bilän yäşärlär, fäqät til bilän
 (Dil ile yaşarlar, sadece dil ile)

Súvāydā, 117.

Yüzmä-yüz türişär bälä vä siymä
 Yüzmä-yüz türişär ermäk vä äläm
 (Yüzyüze dururlar çocuk ve sima
 Yüzyüze dururlar arzu ve elem)

Súvāydā, 47.

İkinci Tip

Geniş zamanın olumsuz şekli -mas-/mes- ekine zamir menşeli şahıs eklerinin getirilmesiyle teşkil edilir. Bu tipin zaman bildirici eki, Uygur Türkçesi’nde kalınlık-incelik uyumuna uygun olarak -mas-/mes- şekillerinde, Özbek Türkçesi’nde kalınlık-incelik uyumuna uymaksızın hep -mäs- şeklinde yazılır.

Teklik birinci şahıs çekiminde Özbek Türkçesi’nde nadiren Batı Türkçesi’ndekine benzer fonetik değişiklikler görülür: bilmäm<bil-mez-men, bilmäsäm<bil-mäs-äm < bil-mez-men vb.

Çokluk ikinci şahıs çekiminde şahıs eki olarak, Uygur Türkçesi -siler (<-sizler) ekini, Özbek Türkçesi -siz ekini benimsemiştir.

Çokluk üçüncü şahıs çekimi her iki şivede teklik üçüncü şahıs çekimi gibidir.

Çokluk eki getirilmek istendiğinde, Uygur Türkçesi -ş- fiilden fiil yapma ekini, Özbek Türkçesi -lar ekini tercih ederler.

	Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
Teklik	yaz-mas-men	yâz-mäs-män (az. yâz-mäm,yâz-mäsäm)
	yaz-mas-sen(nz.yaz-mas-siz)*	yâz-mäs-sän (nz. yâz-mäs-siz)*
	yaz-mas	yâz-mäs
Çokluk	yaz-mas-miz	yâz-mäs-miz
	yaz-maz-siler	yâz-mäs-siz
	yaz-mas ~ yez-iş-mas	yâz-mäs ~ yâz-mäs-lär
Teklik	iç-mes-men	iç-mäs-män
	iç-mes-sen	iç-mäs-sän
	iç-mes	iç-mäs
Çokluk	iç-mes-miz	iç-mäs-miz
	iç-mes-siler	iç-mäs-siz
	iç-mes ~ iç-iş-mes	iç-mäs ~ iç-mäs-lär
Teklik	bol-mas-men	ból-mäs-män
	bol-mas-sen	ból-mäs-sän
	bol-mas	ból-mäs
Çokluk	bol-mas-miz	ból-mäs-miz
	bol-mas-siler	ból-mäs-siz
	bol-mas ~ bol-uş-mas	ból-mäs ~ ból-mäs-lär
Teklik	küt-mes-men	kút-mäs-män
	küt-mes-sen	kút-mäs-sän
	küt-mes	kút-mäs
Çokluk	küt-mes-miz	kút-mäs-miz
	küt-mes-siler	kút-mäs-siz
	küt-mes ~ küt-üş-mes	kút-mäs ~ küt-mäs-lär

* Nezaket şekilleri ve az kullanılan şekiller ilk fiilde gösterilmiştir.

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

- (U) Gerçi kan içmey tapalmasmen aram
 Öz kérindaşım keni mutlek haram
 (Gerçi kan içmeden bulamam rahat.
 Öz kardeşimin kanı mutlak haram)

Ömür Menzilliri, 176.

- (Ö) Kähring âtäşidä yânmasıñ, ämmâ
 Mehring kätresidä çókämän, peri
 (Kahrın ateşinde yanmam amma,
 Sevginin katresinde boğulurum, peri)

Súvâydâ, 106.

Bir päyt ismim äytib, bilmäm kâyâkdän
 Meni çäkirärdi ğâyib bir âvâz...
 (Bir zaman ismimi söyleyip, bilmem nereden
 Beni çağırırdı gizli bir ses...)

Súvâydâ, 19.

Bilmäsäm-dedi Säyyârä, kórib túribsiz-kú (Bilmem dedi Säyyârä, görüp
 duruyorsunuz)

Qändät Cúft Bóladi 457.

- (U) Didim niçün korkmassen? didi Teñrim bar
 (Dedim niçin korkmazsın? Dedi Tanrım var)

Ömür Menzilliri, 20.

- (Ö) Filhâқиқät sen bú tillärni işlätmâq yólini bilmässen dedi ú (Filhakikat
 sen bu dilleri çalıştırma yolunu bilmessin, dedi, o.)

Úlúĝbek Hâzinâsi, 19.

(nz) Nilúfär bilän kórişärkän, Säyyärägä yúzlänib

-Sizni kelmässiz deb óylävdim- dedi

(Nilúfär ile görüşürken, Säyyärä'ye yüzünü dönüp "Siz gelmezsiniz diye düşünmüştüm" dedi)

Qänät Cúft Boladi, 34-385.

(U) Sen kömülseñmu biraq ülgeñ kömülmes heç kaçan

Untumas halkıñ sėniñdek neğme sen'etkarini

(Sen gömülseñ de şahsiyetin gömülmes asla .

Unutmaz halkın senin gibi nağme sanatkârını)

Yantak, 12.

(Ö) Tún bilän qarışdı häyât şú'ləsi

Sóndi, yánmäs endi yänälmäs endi

(Gece ile karıştı hayat şulesi

Söndü yanmaz, yanamaz, şimdi)

Súvāydā, 24.

(Ö) Qóldän kelgänçä hizmätingizni únútmäsmiz, dedi (Elimizden geldiğince hizmetinizi unutmayız, dedi).

Āybek XII, 32.

(U) -Hede, kéçilep nege barisiler? Tonusuñlar bolmisa cürüñlar, skladka bėrip tañni atquzuñlar- dedi. Kėçilep melige mañmassiler? (Bacı, akşam üzeri nereye gidiyorsunuz? Tanışınız yoksa, yürüyün ambara varıp sabahı edin- dedi. Akşam üstü mahalleye gitmezsiniz?)

Serap, 31.

(Ö) Āyā kónglim, cāning bólsin āmāndā,

Húşyārliging mästlär bilmäsä bilmäs

Qādrdānlär qādring bilsin cāhāndā

Qādrini bilmäslär bilmäsä bilmäs

(Ey gönlüm canın sağ olsun
 Zihni açıklığını mestler bilmezse bilmesin
 Kadir bilenler kadrini bilsin cihanda
 Kadir bilmezler belmezse bilmesin)

Súvāydā, 58-59.

Vāzir āytđi: “Búlārdān tógridān-tógrı sórāsāk, ehtimāl āytmäslār (Vezir dedi: “Bunlara doğrudan doğruya sorsak, ihtimal demezler)

Ózbek Hālk Ertāklāri, 100.

Geniş Zaman Çekiminin Fonksiyonu (Olumlu, Olumsuz):

“Guman kelidigan zaman”, “Pütmigan hazırkı zaman hever şekli” ⁽¹⁾; “Kelāsi zāmān gúmān fe’li”, Hāzirgi kelāsi zāmān gúmān fe’li” ⁽²⁾ diye isimlendirilen geniş zaman çekiminin olumlu şekli ile olumsuz şekli ayrı ayrı ekler ile yapılır.

Bu çekim umumiyetle kesin belli bir zamanı değil “her zaman” diyebileceğimiz geniş bir zamanı ifade eder. Umumî fikirlerin beyanında veya şarta bağlı zaman ifadelerinde, bu çekimden istifade edilir:

(U) Téğişmesmen bu döletni ķēşimğa kelsimu sultan
 (Değişmem bu devleti karşıma gelse de saltanat).

Ömür Menzilliri, 36.

(Ö) Hāzirçä dārāhtdä úhlāmäs ādām
 Kún ķeçirmäs ķúrt-ķúmúrsķä yeb
 (Şimdi ağaçta uyuklamaz adam.
 Gün geçiremez kurt-karınca yiyip)

Vālfācr, 37.

1) HZUT 230, HZUTG 333

2) ÖT 151, F 152

Geçmiş zamanla şimdiki zamanı içine alan bir zamanı ifade eder. Geniş zamanın bu fonksiyonunda bir daimlik, bir devamlılık vardır:

(U) Bir muradım bar, l kin demekke haya k lurmen-dedi Hatun (Bir muradım var, l kin demeye haya ediyorum- dedi Hatun)

 ahzade, Miras, 12.

( ) Be  yil i id 

K nb -k n z h rl b  ldir rm n-k 

Sizg  k n berm v i t k bb rligim

(Be  yıldır

G nbe  n zehirleyip  ld rmekteyim

Size g n g stermeyen tekebb rl   m )

V lf cr, 63.

Gelecek zamanda olacak veya yapılacak hareketleri ifade eder:

(U) G l  hri: ‘‘  ana,  ol  ahzadeni ni  k k r rmiz’’ dedi. (G l  hri: Ey ana, bu  ahzadeyi nasıl g rece iz?’’ dedi)

 ahzade, Miras, 18.

( ) Lekin b  tim   ki, b  il b  m dim,

D ny d n  t rm n    k ngil bil n...

(L kin saadetim  u ki, hasis olmadım,

D nyadan g cece im g n l rahatlı ıyla...)

S v yd , 83

Geniş zamanın ihtimal ifadesinden hareketle zamandan  ok istek bildirdi i  rnekler de vardır:

(Ö) “Bâgingdä açılmış räng-bäräng gúllär”,
 Gúl emäs, múhâbbât şârâri úlar,
 Âtâş-älängäni yângänlär bilär
 Hävâyú häväslär bilmäsä bilmäs
 (“Bağında açılmış renkberenk çiçekler”,
 Çiçek değıl, muhabbet şeraresi onlar,
 Ateşi-alevi yananlar bilir.
 Heva ve hevesler bilmese bilmesin.)

Súvâyda, 59.

GELECEK ZAMAN ÇEKİMİ

Birinci Tip

Gelecek zaman çekiminin en çok kullanılan tipidir. Bu tip, ünlü ile biten fiillere -a/-e-(U), -ä-(Ö) ünsüz ile biten fiillere -y-(U,Ö) ekinin getirilmesi ve bunlara şahıs eklerini eklenmesiyle teşkil edilir.

Uygur Türkçesi’nde -a/-e- eki açık heceye tekabül ettiği için i’leşir: yaz-a-men>yéz-i-men vb.

Gelecek zaman çekiminin bu tipinin iki şive arasındaki farklılığı bazı şahıs eklerinden kaynaklanır:

Teklik ikinci şahsın nezaket şekli her iki şivede de çoğunlukla -siz şahıs eki ile yapılır. Özbek Türkçesi’nde nadiren -sänlär şahıs eki ile de yapıldığı görülür.

Teklik üçüncü şahıs çekiminde Uygur Türkçesi -du (nadiren -dur < turur) Özbek Türkçesi -di (nadien -dir<turur) ekini benimsemiştir.

Çokluk ikinci şahıs çekiminde Uygur Türkçesi -siler (<-sizler) Özbek Türkçesi -siz ekini kullanır.

Çokluk üçüncü şahıs çekimi her iki şivede de teklik üçüncü şahıs çekimi gibidir. Çokluk eki getirilmek istenildiğinde -ş- veya -lar eklerinden faydalanılır. Bu eklerden -ş- ekini Uygur Türkçesi, -lar ekini ise Özbek Türkçesi daha çok tercih eder.

Bu tipin olumsuz şekli, iki şivede de -ma/-me-(U), -mä-(Ö) fiilden fiil yapma (olumsuzluk) eki ile yapılır: yaz-ma-y-men(U), yáz-mä-y-män(Ö) vb.

	Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
Teklik	yéz-i-men yé-z-i-sen (nz. yéz-i-siz)* yé-z-i-du (az. yéz-i-dur)*	yâz-ä-män yâz-ä-sän (nz. yâz-ä-siz) (az. yâz-ä-sänlär)* yâz-ä-di (az. yâz-ä-dir)*
Çokluk	yéz-i-miz yé-z-i-siler yé-z-i-du ~ yéz-iş-i-du	yâz-ä-miz yâz-ä-siz (az. yâz-ä-sizlär) yâz-ä-di ~ yâz-ä-di-lär ~ yâz-iş-ä-di
Teklik	iç-i-men iç-i-sen iç-i-du	iç-ä-män iç-ä-sän iç-ä-di
Çokluk	iç-i-miz iç-i-siler iç-i-du ~ iç-iş-i-du	iç-ä-miz iç-ä-siz iç-ä-di ~ iç-ä-di-lär ~ iç-iş-ä-di
Teklik	bol-i-men bol-i-sen bol-i-du	ból-ä-män ból-ä-sän ból-ä-du
Çokluk	bol-i-miz bol-i-siler bol-i-du ~ bol-uş-i-du	ból-ä-miz ból-ä-siz ból-ä-di ~ ból-ä-di-lär ~ bol-iş-ä-di
Teklik	küt-i-men küt-i-sen küt-i-du	kút-ä-män kút-ä-sän kút-ä-di
Çokluk	küt-i-miz küt-i-siler küt-i-du ~ küt-iş-i-du	kút-ä-miz kút-ä-siz kút-ä-di ~ kút-ä-di-lär ~ küt-iş-ä-di
Teklik	işle-y-men işle-y-sen işle-y-du	işlä-y-män işlä-y-sän işlä-y-di

* Nezaket şekilleri ve az kullanılan şekiller sadece ilk fiil üzerinde gösterilmiştir.

Çokluk	işle-y-miz	işlä-y-miz
	işle-y-siler	işlä-y-siz
	işle-y-du ~ işli-ş-i-du	işlä-y-di ~ işläy-di-lär ~ işlä-ş-i-di

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

(U) ... Uyğur tilida bolsa ayrim ayrim halda “sözleymen”, “sözleysen”, “sözleydu” bolup ipadilinidu (... Uyğur dilinde ise ayrı ayrı halde “söyleyeceğim, söyleyeceksin, söyleyecek” şeklinde ifade edilir)

Tilşunaslıq Heqqide Umumiy Bayan, 494.

(Ö) Men gâh derâzâdân kârâyman, gâh eşikkâ baş tikâman, Sâvrinisâ kózini açışını, meni çäkirişini kútâman (Ben gâh pencereden bakıyorum, gâh eşige sokuluyorum, Sâvrinisâ’nın gözünü açmasını, beni çağırmasını bekliyorum)

Ötmişdân Ertâklär, 34.

(U) Ras éytisen, can balam
Ekläñge kayıl anañ

(Doğru söylüyorsun, can balam
Aklına kail anan)

Séni Küyleymen, 57.

(nz) Alma épergin deysiz
Épersen, kim bilen veysiz?
Kedrimizni bilmeysiz
Ahır puşayman veysiz

(Elma gönder dersiniz
Göndersem kimle yersiniz?
Kadrimizi bilmezsiniz,
Sonunda pişman olursunuz).

Uyğur Helik Koşaklırı, 13.

(Ö) Kózingni yómäsän ózgärmäy,
Ozgärmäy kózingni açäsän
Ah tärtäsän
Terän-terän süzäsän kózingni

(Gözünü yumarsın, kıpırdamadan
Kıpırdamadan gözünü açarsın.
Ah çekersin.
Derin derin süzersin gözünü).

Välfâcr, 65.

(nz) Mänä, hâli häm kâdrimizni bilmäysänlär, dedi (İşte, hâlâ daha kadrimizi bilmiyorsunuz, dedi)

Känât Cúft Bólâdi, 349.

Men kışkăçä rävişdä äytäyăpmän, hämmäsini özläring biläsizlär (Ben kısaca usûlden söz edeceğim, hepsini kendiniz biliyorsunuz).

Āybek XII, 325.

(U) Amma hemmisi meslihet qilivalgandek: “Tiliñdin zeher témip turidu. Şuniñ üçün işiñ cürüşmeydu...” deyişidu (Ama hepsi anlaşılmış gibi “Dilinden zehir damlıyor, onun için işin yürümüyor...” diyorlar)

Ciguliğa Tekken Qız, 95.

Deydiler kim: hünerdin üner

Adem bolsañ bolma bihüner

(Derler ki hünlerden büyür

Adam isen olma bihüner).

Yéñi Rubaiylar, 37.

(Ö) Bir-birini mähkäm kúçib úykúgä ketädi úlär (Onlar, birbirne sıkıca sarılıp uykuya dalarlar)

Välfäcr, 83

Ādamlär häyrän kărăşädi, indämäydilär

(Adamlar hayran bakıyorlar, ses etmiyorlar)

Välfäcr, 80

Heç kim úngä “pirim” deb kúlâk sâlmäydi. Āksinçä, kişilar úngä keskin kârşi çikädilär (Hiç kimse ona “pirim” diye kulak vermez, aksine kişiler ona tam karşı çıkarlar)

Ózbek Hălq Dăstănlăridă Sătiră vă Yúmăr, 32.

Birinci Tipin Fonksiyonu

“Hăzirki-kelăsi zămân âniklik fărması” “Hăzirki-kelăsi zămân fe’li”⁽¹⁾, “Ēnik keledigân zaman peli” , “Pŭtmigen hazırki zaman hever şekli”⁽²⁾ diye isimlendirilen

1) F 157, ÖT 150

2) HZUT 226, HZUTG 332

bu tipin asıl fonksiyonu iş ve hareketin söylenilen zamandan sonra gerçekleşeceğini bildirmektir:

- (U) Yéñilmigen, yéñilmeydu bu uluq el
(Yenilmemiş, yenilmeyecek bu büyük halk)

Séni Küyleymen 80.

- (Ö) Päyt kelib hämmämiz (Vakti gelince hepimiz
“Siz” degän çegärädän “Siz” denen çemberden
Ótämiz tundä. Gececeğiz gecede)

Välfäcr, 65

İş ve hareket için belli bir zamandan ziyade geniş bir zaman söz konusudur:

- (U) Süt bilan kirgen huy can bilen çıkidu (Süt ile giren huy, can ile çıkar).

Marcan Büvri, Tarim, 97.

- (Ö) Bälälärimizni, şähärgä yúbársäk,
Bir kún ötmäy
Tüşimizgä kirä bäşläydi úlär
(Çocuklarımızı şehire göndersek,
Bir gün geçmeden
Düşümüze girmeye başlar onlar)

Välfäcr, 41.

İş ve hareketin söylenilen zamanda, içinde bulunulan zamanda yapıldığını anlatır:

- (U) Yad éytişidu pionerler hem
(Anlaşılmaz konuşuyor yabancılar da)

Séni Küyleymen, 27.

- (Ö) Óksinib “Sen meni sevmäysän” demä,
Men seni sevämän, cänim, dil bilän.
Dil bilän sevämän, lekin incimä,

Äytib berâlmäsäm úni til bilän.
 (Üzülüp “Sen beni sevmiyorsun” deme,
 Ben seni seviyorum canım, gönülden.
 Gönülden seviyorum, lâkin incinme,
 Söyleyebilmiyorsam onu dilden).

Súvâydâ, 117.

Bazen bu tiple yapılan çekimlerde belli bir zaman ifadesinden çok, istek ifadesi ağır basar:

(U) Keçürisiz, Men téhiçe birer ademniñ üstidin şikayet kılip körgeñ emesmen-dedim (Bağışlayınız, ben daha bir kişiyi şikayet etmiş değilim, dedim)

Ciguliğa Tekken Kız, 121.

(Ö) İstäysizmi sizni sevsinlär cândän.
 (İstermisiniz, sizi sevsinler candan)

Súvâydâ, 211.

İkinci Tip

Gelecek zaman çekiminin ikinci tipi, -mağçı/-mekçi(U), -mâğçı(Ö) eki ile ona bağlı şahıs eklerinin fiillere getirilmesiyle yapılır. Bu çekim eki, Uygur Türkçesi'nde kalınlık-incelik uyumuna bağlı olarak -mağçı /-mekçi şekillerinde, Özbek Türkçesi'nde kalınlık-incelik uyumuna uymaksızın hep -mâğçı şeklinde kullanılır: (U) bil-mekçi-men, (Ö) bil-mâğçı-men vb.

Uygur Türkçesi ile Özbek Türkçesi'nin bu çekimde de birbirinden bariz şekilde farklılaşan yönü, çokluk ikinci ve üçüncü şahısta görülür. Çokluk ikinci şahıs çekiminde şahıs eki olarak Uygur Türkçesi -siler (< -sizler) ekini, Özbek Türkçesi -siz (nadiren -sizlär) ekini benimsemiştir.

Çokluk üçüncü şahıs çekimi, ya teklik üçüncü şahıs çekimi gibidir, ya da -ş-fiilden fiil yapma eki veya -lar ekinin yardımıyla yapılır. Çokluk eki kullanımında Uygur Türkçesi -ş- ekini, Özbek Türkçesi ise -lar ekini tercih eder.

Bu tipin olumsuz şekli, şahıs eklerinden önce “emes(U)/emäs(Ö) edatının getirilmesiyle yapılır: kit-mekçi emes-sen(U), kit-mâğçı-emäs-sän(Ö) “Gidecek değilim, gitmek istemiyorum” vb. Olumsuz şekil, nadiren de olsa -ma-/me-(U)/-mä-(Ö) eki ile de yapılır: yâz-mä-mâğçı-män “yazmamak niyetindeyim”⁽¹⁾.

1) Ö 176

	Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
Teklik	yaz-mağçı-men yaz-mağçı-sen (az. yaz-mağçı-siz) yaz-mağçı	yâz-mâğçı-män yâz-mâğçı-sän (nz. yâz-mâğçı-siz)* yâz-mâğçı (az. yâz-mâğçı-dir)*
Çokluk	yaz-mağçı-miz yaz-mağçı-siler yaz-mağçı ~ yéz-iş-mağçı	yâz-mâğçı-miz yâz-mâğçı-siz(az.yâz-mâğçı-sizlär) yâz-mâğçı ~ yâz-mâğçı-lär
Teklik	iç-mekçi-men iç-mekçi-sen iç-mekçi	iç-mâğçı-män iç-mâğçı-sän iç-mâğçı
Çokluk	iç-mekçi-miz iç-mekçi-siler iç-mekçi ~ iş-iş-mekçi	iç-mâğçı-miz iç-mâğçı-siz iç-mâğçı ~ iç-mâğçı-lär
Teklik	bol-mağçı-men bol-mağçı-sen bol-mağçı	ból-mâğçı-män ból-mâğçı-sän ból-mâğçı
Çokluk	bol-mağçı-miz bol-mağçı-siler bol-mağçı ~ bol-uş-mağçı	ból-mâğçı-miz ból-mâğçı-siz ból-mâğçı ~ ból-mâğçı-lär
Teklik	küt-mekçi-men küt-mekçi-sen küt-mekçi	kút-mâğçı-män kút-mâğçı-sän kút-mâğçı
Çokluk	küt-mekçi-miz küt-mekçi-siler küt-mekçi ~ küt-üş-mekçi	kút-mâğçı-miz kút-mâğçı siz kút-mâğçı ~ kút-mâğçı-lär

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

(U) Bu hekte ayrim maqalida alahide tohtalmakçimen. (Bu hususta ayrı bir makalede özellikle durmak istiyorum)

Helq'Égiz Edebiyati, Miras, 57.

* Nezaket şekilleri ve az kullanılan şekiller sadece ilk fiilde gösterilmiştir.

Men bu yerde vez-nesihet lazım emes, dimekçi emesmen (Ben burada vaaz, nasihat lâzım değıl demek istemiyorum).

Zor Beht Mühim Mesuliyet, Tarim, 133.

(Ö) “Úlúg yól” râmânining nâşr etilişgä dâir esdâliklärimni kôşib ketmâkçimân (“Úlúğ Yól” romanının neşr edilmesine dair hatıralarımı da ilâve etmek istiyorum)

Sâzim, 5.

Bu vâqeâning úlúg mǎ'nâsini men cúdâ yâhşı bilâmân. Lekin bündâ ikki Şarkni tâkkâslâmâkçi emâsmân. (Bu vakıanın yüce mânâsını ben çok iyi biliyorum. Lâkin burada iki doğuyu kıyaslamak istemiyorum)

Âybek XII, 119.

(U) Ceñde yeñgeç kebrime “lehve” bolup yatmakçisen
Tünlirimni kün yasap, göher kebi yanmakçisen
(Cenkte yenince kabrime “levha” olmak istiyorsun.
Gecelerimi gündüz yapıp, cevher gibi yanmak istiyorsun)

Ömür Memilliri, 8.

(nz) Endi Omayhındemni bar bisatidin ayrimakçimusiz, Vaysihan? (Şimdi Omayhındem'i bütün eşyasından ayırmak mı istiyorsun Vaysihan?)

Ciguliğa Tekken Kız, 33.

(Ö) Ózingni tût, búgún sen áhir, (Kendini tut, bugün sen sonunda
Bâkmâkçisân búyúk bir hâlkqâ Bakmak istersen büyük bir halka)

Vâlfäcr, 6.

(nz) Kâdirâli içidä: “İlmdä Yúsúfcândän kâlišmäs ekân bú yigit” deb óylädi vä:

-Siz nimä bólmâkçisiz, didi.

(Kâdirâli içinden “İlimde Yúsúfcân'dan kalmazmış bu yigit” diye düşündü ve “Siz ne olmak istiyorsunuz” dedi.)

Aybek XII,28.

- (U) Avare bop kelmekçimu ete yene,
(Avare olmak mı istiyorsunuz yarın yine)

Séni Küyleymen, 84.

- (Ö) Düşmân bizning úyimizni búzmâkçidir, lekin sen
Râzillärning úylärni väyrân etmäy qäytmä
(Düşman bizim yuvamızı bozmak istemektedir, lâkin sen
Rezillerin yuvalarını viran etmeden dönme)

Âybek XII, 176.

Búgún cür'ât bilân kúylâmâkçi úl
Bäni İsrâilning ilhâmlärini
(Bugün cüretle temennüm etmek istiyor o,
İsrailoğullarının ilhamlarını)

Súvâydâ, 209.

- (U) Bizmu Eħmetcan Akini ellik yaşlıgi bilen tebrikligeç, tuqқан helkıñ
bar éken, yazğan eserliriñniñ ömri uzax bolivergey dimekçimiz (Biz de
Eħmetcan Aka'yı ellinci yaşında tebrik ederek, kendi halkını anlattığı
eserlerinin ömrü uzun olacak, demek istiyoruz)

Helķimizniñ Pehri, Bizniñ Veten, sa. 286, 2.

- (U) Endi bolar iş bolğandin keyin uni küş-küşlep, ilaci kılip Rışatқа
çaplimakçisiler de ! (Şimdi olacak iş olduktan sonra onu kıskırtıp Rışat'a
sataştırmak istiyorsunuz)

Serap, 102.

- (Ö) Lekin räis ótirmäs: “Bir piyälä çây bilân kútúlib ketmâkçimisizlär
yók bünäķäsi ketmäydi, kóy sóyib çäķirģänläringizdä kelämiz, hä!” deb
hâzilläşärdi (Lâkin reis oturmayıp “Bir fincan çayla kurtulmak mı
istiyorsunuz, yok böyle olmaz, muhabbetle çağırduğınızda geleceğiz” diye
alay ediyordu)

Kānāt Cúft Bólādi, 495.

- (Ö) Bú múnâfık, teskăriçilär mûhâcirlärni hām “cännät libâsläri” bilân

kiyintirib, diniy äfsänälär bilän töyintirmâqçılär (Bu münafık gericiler muhacirleri de “cennet libasları” ile giyindirip, dinî efsanelerle doyurmak istiyorlar)

Äybek XII, 118.

İkinci Tipin Fonksiyonu

Bu tip Uygur Türkçesi gramerlerinde “Meşset kelidiğan zaman” “Meşset peil”⁽¹⁾ diye, Özbek Türkçesi gramerlerinde ise “Keläsi zämân mâksäd fe’li”, “Mâksäd mäyli”⁽²⁾ diye isimlendirilir.

İş ve hareketin içinde bulunulan andan itibaren geleceğe yönelik bir zamanda yapılacağını, yapılmak istenildiğini bildirir. Bu çekimin gelecek zaman ifadesi maksada, niyete bağlıdır:

(U) Men aptorğa emiliy yardimi tégişni közde tutup, bu eserdiki bezi mesililer kişkiçe tohtilip ötmekçimen (Ben müellife tecrübe yardımını yapmayı göz önüne alıp, bu eserdeki bazı meseleler üzerinde kısaca durup geçeceğim)

Tünde Uçkan Yalguz Kuş, Tarim, 121

(Ö) Lekin, men bú mākālādä üstāz bārākāli úmrining sōnggi yillärini eslätmākçimän, sōnggi şe’rlärigä älākādār fikrlärimni bāyän etmākçimän (Lâkin, ben bu makalede üstadın semereli ömrünün son yıllarını hatırlatacağım, son şiirlerine ait fikirlerimi beyan edeceğim).

Sâzim, 6.

Üçüncü Tip

Gelecek zaman çekiminin bu tipi, sadece Özbek Türkçesi’nde görülür. Özbek edebî dilinin teşkilinde esas alınan şivelerde görülmeyen⁽³⁾, Türkmen Türkçesi tesirinde kalmış Özbek ağızlarında görülen⁽⁴⁾ bu şekil, 1929 yılında yapılan İmlâ Konferansı’nda alınan bir karara istinaden edebî şekil mahiyetine büründürülmüştür.⁽⁵⁾ Halihazırda bediî eser, dergi ve gazetelerde bazen rastlanırsa da, bu tipe, Özbek edebî diline has şekildir, demek doğru olmaz.⁽⁶⁾

1) HUZT 230, UTG 142

2) ÖT 152, F 125, ÖTG 474

3) F 130

4) Ö 176

5) F 130

6) F 130, ÖT 152

Bu tipin zaman bildiren eki, uyum dışı olarak hep -**əcək** şeklinde yazılır: bil-**əcək-män**, tãp-**əcək-män** gibi. Ek, ünsüz ile biten fiillere doğrudan doğruya, ünlü ile biten fiillere ise araya -y- yardımcı sesinden sonra getirilir: kil-**əcək-siz**, sözlä-y-**əcək-siz** gibi.

Teklik üçüncü şahıs çekiminde, -**dir**- ekinin kullanılmasına çok az rastlanır.

Bu tipin olumsuz şekli, -**mä**- fiilden fiil yapma ekiyle teşkil edilir: óқи-mä-y-**əcək-lär**, bil-mä-y-**əcək-lär** vb.

Özbek Türkçesi

Teklik yâz-**əcək-män**
yâz-**əcək-sän** (nz. yâz-**əcək-siz**)*
yâz-**əcək** (az. yâz-**əcək-dir**)*

Çokluk yâz-**əcək-miz**
yâz-**əcək-siz**
yâz-**əcək ~ yâz-əcək-lär**

Teklik iç-**əcək-män**
iç-**əcək-sän**
iç-**əcək**

Çokluk iç-**əcək-miz**
iç-**əcək-siz**
iç-**əcək ~ iç-əcək-lär**

Teklik ból-**əcək-män**
ból-**əcək-sän**
ból-**əcək**

Çokluk ból-**əcək-miz**
ból-**əcək-siz**
ból-**əcək ~ ból-əcək-lär**

Teklik kút-**əcək-män**
kút-**əcək-sän**
kút-**əcək**

* Nezaket şekli ile az kullanılan şekiller sadece ilk fiilde gösterilmiştir.

Çokluk	kút-äcäk-miz kút-äcäk-siz kút-äcäk ~ kút-äcäk-lär
Teklik	ışlä-y-äcäk-män ışlä-y-äcäk-sän ışlä-y-äcäk
Çokluk	ışlä-y-äcäk-miz ışlä-y-äcäk-siz ışlä-y-äcäk ~ ışlä-y-äcäk-lär

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

(Ö) Siz käbi äziz kitâbhânlärning iltimâslärini bəcərişgä tirişäcäkmän.
(Sizin gibi aziz kitap okuyucularının isteklerini yerine getirmeğe çalışacağım)

Äybek XII, 348.

Häyâlimdä <u>yâziläcäk</u>	(Hayalimde yazılacak,
Şe'rlärimning sözläri.	Şiirlerimin sözleri.
Ulär-góyä tûgiläcäk	Onlar ~~sanki~~ doğacak
Bälälärim kózläri	Çocuklarımin gözleri)

Súvâyda, 125.

Úlúg vä cänäcän kámmúnistik pärtiyâmizning yärdämi, sevgisi, ilhâmi bilän özbek hălqi óz tärihiy búrcını şäräf bilän bäcäräcäkdir (Ulu ve kıymetli komünist partimizin yardımı, sevgisi ve ilhamıyla Özbek halkı kendi tarihi borcunu şeref ile ifa edecektir)

Äybek XII, 259.

(nz) Sâvet hălqi yängi-yängi gäläbälärgä erişäcäklär (Sovyet halkı yeni yeni başarılarına ulaşacak)

Äybek XII, 253.

Älbätdä zór yútúqlärgä búiýúk zäfärlärgä yetäcäkmiz (Elbette, önemli başarıları, büyük zaferlere ulaşacağız)

Äybek XII, 335.

Şúndä siz kámmúnizmgä múnâsib ävlâdimiz bóläcäksiz (O zaman siz kominizme lâýık evladımız olacaksınız)

Äybek XII, 354.

Keläcäkdä, bú mämläkät úçún bähltli zämânlär kelgändä, bälälär “bähşiş” degän sózni únútäcäklär (Gelecekte, bu memleket için bahtlı günler geldiğinde, çocuklar “bahşiş” lafını unutacaklar)

Äybek, XII, 96.

Üçüncü Tipin Fonksiyonu

“Kätiy keläsi zämân fe’li, Äniş keläsi zämân fe’li”, “Keläsi zämân fe’li”⁽¹⁾ diye isimlendirilen bu tip, gerçekleşeceğinden şüphe edilmeyen, gerçekleşeceği açık ve kesin olan iş ve hareketi ifade etmekte kullanılır:

Ótmiş ótib bóldi, kelär keläcäk,

E’tirâf etämân, kâni tângänim.

Lekin şú dünyädä bakiy käläcäk

Sening yândirgäning, mening yângänim.

(Geçmiş mazi oldu, gelir gelecek,

İtiraf ediyorum, hani inkar ettiğim.

Lâkin bu dünyada baki kalacak,

Senin yandırdığın, benim yandığım)

Súvâyda, 84.

Túndä ótäcäkmiz kúndúzni

(Gecede geçeceğiz gündüzü)

Välfäcr 65.

1) F 130, ÖT 152

Här yāvüz kûç çókär älbät tiz,
 Kärşimizdä egäcäk başni!
 (Her kötü güç çöker elbet diz .
 Karşımızda eğer başı)

Sâzim, 131.

Dördüncü Tip

Az kullanılan bu çekimli fiilin yapısı, -gu gelecek zaman partisip ekine iyelik eklerinin getirilmesiyle teşkil edilir. Bu şekil, her iki şivede de arkaik durumdadır⁽¹⁾ Gelecek zamanın bu tipinin örneklerine en çok üçüncü şahıs çekiminde rastlanılır. Çağatay Türkçesi'ndeki "mutlak gelecek zaman"ı karşılayan bu şeklin unutulduğunu, yeni bir arayışın nümunesi olan şu şekilde de görmek mümkün:

(U) Taki bu yurt hem harap bolğay tamam,
 Hemme canni kılğusimen ketli'am

Ömür Menzilliri, 184.

Çağatay Türkçesi'ndeki "Mutlak gelecek zaman" çekimini bir örnekle gösterirsek şöyledir:⁽²⁾

Olumlu Şekil

kel-gü-m (dür)
 kel-gü-ng (dür)
 kel-gü-si (dür) ~ kalgüsü bardur
 kel-gü-miz (dür)
 kel-gü-ngüz (dür)
 kel-gü-leri (dür)

Olumsuz Şekil

- Olumsuz fiil tabanı + -gu-m (dur)=al-ma-gu-m
- Olumlu fiil tabanı + -gu-m yok (tur)=kel-gü-si yok.

Bu çekimin, taranılan metinlerde rastlanan örnekleri şunlardır:

1) F 131, ÖSG 120

2) ÇEK 134-135

(U) Bar bugün moñğulçe mest bolğum méniñ
 İzne bersun, bermisun islam maña
 (Bugün Mongol gibi mest olacağım
 İzin versin, vermesin İslâm bana)

Yantak, 58.

Naħşa tavlap meliñizdin zadi ketkim yok méniñ
 Men kebi bulbulga bağda siz kebi gül-ğunçe yok
 (Şarkı okuyup, mahallenizden hiç gitmeyeceğim.
 Ben gibi bülbüle bağda siz gibi gül gonca yok)

Yantak, 48.

(Ö) Tānglā kel, deb úl päriväşgä	(Tan vakti gel, diye o periveşe
Sälāmlār yóllādim	Selāmlar yolladım.
Túndä <u>bārgúm</u> , deb cāvāb äytdi,	Gece geleceğim, diye cevap verdi.
Şäbistāndir úmid	Gece ülkesidir ümid)

Súvāydā, 182.

(Ö) Äylänärmış çārhi dāvran	(Dönermiş çarhıdevran
Bes, neçún <u>kılgún</u> gúmān	Öyleyse niçin endişeleniyorsun)

Súvāydā, 139.

(U) Östürdi koynida meni şu toprak
 Ölsemmu, maña u bolğusi yumşaq
 (Büyüttü koynunda beni bu toprak.
 Ölsem de, bana o olur yumuşak)

Ömür Menzilliri, 126.

Yine Çağatay Türkçesi'nde ⁽¹⁾, hatta daha eski devirlere ait eserlerde⁽²⁾ bir sıfat fiil şekli olarak rastlanılan “-gu-dek” ekinin fiil çekim eki durumuna geçtiği görülür. Uygur Türkçesi'nde “Kelidiğan zaman guman peili, Añlatma bayan meylidiki pütmiğen

1) ÇEK 102

2) KBG 174

hazirki zaman hever şekli”⁽¹⁾ diye isimlendirilen bu çekimin, Özbek Türkçesi’nde şahıs eki almış örneklerine rastlanılmaz. Üçüncü şahıs örneği diyebileceğimiz -gudek şekillerinin ise, sıfat fiil mi yoksa çekimli fiil mi olduğu aşıkâr değildir.⁽²⁾ Bu şeklin Uygur Türkçesi’ndeki çekimini bir örnekle gösterirsek, şöyledir:

yaz-ğidek-men
 yaz-ğidek-san (nz. yaz-ğidek-siz)
 yaz-ğidek
 yaz-ğidek-miz
 yaz-ğidek-siler
 yaz-ğidek ~ yéz-iş-ğidek⁽³⁾

Bu şekle ait, metinlerden tespit edilen örnekler şunlardır:

- (U) -Némişke “silerniñ” deysen? “Bizniñ” degin!
 -Némişke “bizniñ” degidekmen?
 (-Niçin “sizin” diyorsun? “Bizim” de.
 -Niçin “bizim” diyeceğim)

Serap, 190.

- Némişke almıgideksen? -yaşamğa ésíldiñ
 -Niye almayacakmışsın? Yakama asıldın).

Ciguliğa Tekken Kız, 70.

- (U) Merkiziy Komitet Plenumida haraqqeşlikke qarşı kürişiş üçün içimlik edvayini satmasliq qarari çikiriliptu! Hetta restoranlardimu bolmıgidek! (Merkezî komite toplantısında alkolizme qarşı mücadele için içki maddelerini satmama karari çıkarılmış; hatta restoranlarda da olmayacak!)

Serap, 174.

- (Ö) Yól cúdâ hām tâzâ húddi yâğ túşsâ yälägúdek (Yol tertemiz, yağ dökülse yalanacak)

Ózbek Hâlk Ertäkläri, 154.

1) UTG 144, HZUTG 334

2) ÖTG 523

3) HZUTG 335, NU 559

Gelecek Zaman Çekiminin Dördüncü Tipinin Fonksiyonu

Her iki şivede de az kullanılan bu çekim, gelecek zamanda olacak hareketin gerekliliğini, o hareketin yapılmasına duyulan isteği bildirir:

- (Ö) Men tiz çókib iqbálimga cim,
Täqdirimgä etgúm ilticâ
(Ben sessizce diz çöküp geleceğim için
Takdirime iltica edeceğim.)

Súvâydâ, 43.

- (U) Aq çay içip, kök çay içip (Ak çay içip, gök çay içip,
Mes bolup algim bar Mest olasım var.
Evrişimdek boyliriñğa İbrişim gibi boylarına
Çirmişip algim bar Sarılasım var)

Uygur Helik Koşaklırı, 11.

- Kılay men tutiya hazir közümge
Teselli bolgusi şu öz özümge
(Ben şimdi gözüme tutiya süreyim.
Tecelli olacak bu kendi kendime)

Ömür Menzilliri, 111.

Namertlik kılip kızımniñ qoliga bir tiyin pul tutqazmiğideksena? Sendek küyoğulğa miñlerçe nalet! (Namertlik edip kızımın eline bir kuruş para tutturmayacaksın ha? Senin gibi güveğiye binlerce lânet!)

Ciguliğa Tekken Kız, 42.

Beşinci Tip

Aslında tur- yardımcı fiiliyle teşkil edilen birleşik fiillerin öğrenilen geçmiş zaman (-gan(U)/-gän (Ö)) eki ile çekimlenmiş şeklidir: kı-l-idigän-men(U)/kı-l-ädigän-män(Ö) < kı-l-a tur-gän-men. Dolayısıyla bu çekimdeki şahıs ekleri de öğrenilen geçmiş zamanın birinci tipindeki gibidir.

Bu şeklin bir fiil çekimi mi, yoksa sıfat fiil mi olduğu hakkında tereddütler vardır. Bazı Uygur ve Özbek gramerleri de bu şekli, sıfat fiil bahsinde vermeyi daha

uygun bulmuştur.⁽¹⁾ Türk dilinde fiil çekim eklerinin bir çoğunun aynı zamanda sıfat fiil ekleri olduğu göz önüne alınırsa, bu şekli, kullanımına göre fiil çekim eki ve sıfat fiil eki diye ayrı ayrı değerlendirmek yerinde olur⁽²⁾.

Çekim, ünsüz ile biten fiillere -adığan/-edığan(U), -ädigän(Ö), ünlü ile biten fiillere -ydiğan(U)/-ydiğän(Ö) ekinin getirilmesiyle yapılır. Bu çekimin olumsuz şekli, hem -ma-/me-(U), -mä-(Ö) fiilden fiil yapma ekiyle, hem emes(U)/emäs(Ö) kelimesi ile yapılır⁽³⁾.

Bu çekimi bir örnekle gösterirsek şöyledir:

Uygur Türkçesi

bil-idığan-men (az.bil-idığan-di-men)

bil-idığan-sen (nz.bil-idığan-sen)

bil-idığan (az.bil-idığan-du)

bil-idığan-di-miz

bil-idığan-siler

bil-iş-idığan (az.bil-idığan-lar)

Özbek Türkçesi

bil-ädigän-män

bil-ädigän-sän (nz.bil-ädigän-siz)

bil-ädigän

bil-ädigän-miz

bil-ädigän-siz

bil-ädigän-lär

Bazı Özbek gramerlerinde bu çekimin bütün şahıslı şekilleri gösteriliyorsa da⁽⁴⁾ taranılan Özbek Türkçesi ile yazılmış eserlerde pek örneğine rastlanılmamıştır.

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

(Ö) Ertägä Bâtiälining änäsigä cämâädän yegúlik älib bârädigänmän (Yarın Bâtiräli'nin anasına köyden yiyecek alıp gideceğim)

Özbek Tili Grämmätikası, 513.

(U) Kızım, senmu bir yaşka tolduñ. Nede, kimniñ qolida cüridigansen, béguna balam? (Kızım sen de bir yaşına yettin. Nerede, kimin elinde büyüyeceksin, günahsız balam)

Serap 172.

1) HZUT 241, NU 553; F 173, ÖTG 513

2) YUTG 261; HZUTG 247, 336

3) Ö 177

4) ÖSG 102, Ö 177

Mahtaşni égizda söymediğansiz
 Emelde neri tur, déymeydiğansiz
 (Dilden methetmeyi sevmemelisiniz.
 Emelden öte dur dememelisiniz)

Yéñi Rubayılar, 77.

(U) Andin ular u yer- bu yerde ciğlişip oltirişip kalidiğan, (Onun için onlar orada burada yığılıp kalırmış)

Serap 20.

(U) Çünkü, umumen éytqanda, bundaqlar şéirdin edep yep tüzüliidiğanlar emes (Çünkü, umumî olarak söylersek, bunun gibiler şiirden ibret alıp düzelmezler)

Yéñi Rubaiylar, 22.

Beşinci Tipin Fonksiyonu

“Subyektip mölçer meylidiki pütmigen hazırkı zaman hever şekli”⁽¹⁾, “Keläsi zämân dävâm fe’li”, “Keläsi zämân mākşād fe’li”, “Keläsi, zämân lâzim fe’li”⁽²⁾ diye isimlendirilen bu çekim gelecek zamanda olacak hareketin gerekliliğini, o hareketin yapılmasına duyulan isteği bildirir:

(U) Siz zamaniviy, melumatlik kızlardin şuni bilidiğansiz (Siz çağdaş, bilgili kızlardansınız, bunu bilmelisiniz)

Serap 184.

Heqiketni yoşurmay éytqa, cazasi yéniq bolidu

-Mümkin u héç nersini bilmeydiğandu?

(Hakikati gizlemeyip söylese, cezası hafifler.

-Mümkün mü, o hiç bir şeyi bilmeyecek)

Serap 203.

1) HZUTG 336

2) F 173

ŞART ÇEKİMİ

Şart çekimi, -sa/-se şart ekine iyelik menşeli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır. Şart eki, Uygur Türkçesi'nde kalınlık-incelik uyumuna uygun olarak -sa/-se şeklinde, Özbek Türkçesi'nde ise kalınlık-incelik uyumuna uymaksızın hep -sä şeklinde yazılır.

Şart çekiminin iki şive arasındaki farklılığı, büyük ölçüde şahıs eklerinden kaynaklanır:

Çokluk birinci şahıs çekiminde şahıs eki olarak Uygur Türkçesi uyuma göre -k/-k ekini, Özbek Türkçesi hep -k ekini alır: kıl-sa-k(U), kıl-sä-k(Ö)

Çokluk ikinci şahıs çekiminde şahıs eki olarak Uygur Türkçesi -ñlar/-ñler ekini, Özbek Türkçesi -ngiz ekini tercih eder. Özbek Türkçesi'nde -ngiz eki yanı sıra, az ölçüde -nglär, -läring, -läringiz, -ngizlär ekleri de çokluk ikinci şahıs eki olarak kullanılırlar.

Çokluk üçüncü şahıs çekiminde şahıs eki olarak Uygur Türkçesi ile Özbek Türkçesi -ş- ve -lar eklerini kullanır. Bu eklerden -ş- ekini Uygur Türkçesi -lar ekini ise Özbek Türkçesi daha çok tercih eder.

Şart çekiminin olumsuzu her iki şivede de -ma/-me-(U), mä-(Ö) eki ile yapılır: işli-mi-se-m(U), işlä-mä-sä-m(Ö) vb.

	Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
Teklik	yaz-sa-m	yâz-sä-m
	yaz-sa-ñ (nz. yaz-si-ñiz)*	yâz-sä-ng (nz. yâz-sä-ngiz)
	yaz-sa (nz. yaz-si-lar)	yâz-sä
Çokluk	yaz-sa-k	yâz-sä-k
	yaz-sa-ñlar	yâz-sä-ngiz (az. yâz-sa-ñlär ~ yâz-sä-läring ~ yâz-sä-läringiz ~ yâz-sä-ngizlär)*
	yaz-sa ~ yéz-iş-sa ~ yaz-sa-lar	yâz-sä ~ yâz-sä-lär ~ yâz-iş-sä
Teklik	iç-se-m	iç-sä-m
	iç-señ	iç-sä-ng
	iç-se	iç-sä
Çokluk	iç-se-k	iç-sä-k
	iç-se-ñler	iç-sä-ngiz
	iç-se ~ iç-iş-se ~ iç-se-ler	iç-sä ~ iç-sä-lär ~ iç-iş-sä

* Nezaket şekilleri ve az kullanılan şekiller sadece ilk fiilde gösterilmiştir.

Teklik	bol-sa-m	ból-sä-m
	bol-sa-y	ból-sä-ng
	bol-sa	ból-sä
Çokluk	bol-sa-k	ból-sä-k
	bol-sa-ñlar	ból-sä-ngiz
	bol-sa ~ bol-sa-lar -bol-uş-sa	ból-sä- ~ ból-sä-lär ~ ból-iş-sä
Teklik	küt-se-m	kút-sä-m
	küt-se-ñ	kút-sä-ng
	küt-se	kút-sä
Çokluk	küt-se-k	kút-sä-k
	küt-se-ñler	kút-sä-ngiz
	küt-se ~ küt-üş-se ~ küt-se-ler	kút-sä ~ kút-sä-lär ~ kút-iş-sä

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

(U) Men bu dil derdimni visal üçün küreş kiliş bilen dava tapmisam, pütkül iqlimda uniñ davasi yoktur. (Ben bu gönül derdimi visal için çalışmayla iyileştirmesem, hiç bir yerde onun devası yoktur)

Aşıklık Küyi, Keşker Edebiyatı, 31.

(Ö) Aç bir çumçuk bólsam,
Kónmäs edim sizning deräzängizgä
Çúmali bólsam men
Kesib ótmäs edim siz ótgän yólni
(Aç bir serçe olsam,
Konmaz idim sizin pencerenize.
Karınca olsam ben,
Kesip geçmezdim sizin geçtiğiniz yolu)

Välfäcr, 40.

(U) Şol toyğa borsañ inşalla körersen, dedi. (Şu toya gidersen, inşallah görürsün, dedi)

Şahzade, Miras, 15.

(nz) Vezir şahqa “Meniñ oğlumni öltürgen oğrini öz qolumğa bersiñiz, cazasını özüm berürmen” dedi. (Vezir şaha “Benim oğlumu öldüren uğruyu elime verseniz, cezasını ben veririm” dedi.)

Şahzade, Miras, 26.

(Ö) Kimnidir sevsäng, kóksinggä sigmäsä múhābbet
Túrkiydä gäpir.
Kimnidir yämân kórsäng, bóğzinggä tikilsä näfrät
Túrkiydä gäpir.
(Kimi ki sevsen, göğsüne sığmasa muhabbet,
Türkçe'yle söyle.
Kimi ki beğenmesen, boğazına tıksa nefret,
Türkçe'yle söyle.)

Välfäcr, 10.

(nz) Nâhâtki siz mäni, başkälärni qâräläb, öz kızını âqläydi, deb öyläsängiz, úkâ? dedi ú mä'yús baş çäykäb. (Acaba siz beni başkalarını karalayıp, kendi kızını aklıyor, diye mi düşünüyorsunuz. birader? dedi, meyusane baş sallayıp.)

Qānāt Cúft Bóladi, 360.

(U) Qol qolni yusa, qol kopup yüzni yuyudu. (El eli yıkarsa, el kalkıp yüzü yıkar)

Tesdiq Kégizi, Tarim, 85.

(nz) Ey kızlarniñ sultani... Eger muradiñ meqbul bolsiler seni almakni tileydu (Ey kızların sultanı... eger muradın olumlu ise, seni almak diler)

Şahzade, Miras, 15.

(Ö) Sālmāsā cānimgä şäydālik,
Neçún päydä gāzāl?
(Bırakmasa canıma şeydalık
Ne için peyda gazel)

Súvāyda 127.

(U) Ahiri yettük bu künge parlaq,
 Uluk kurbanlar bersekmu nurgun.
 (Sonunda yetistik bu parlaq güne,
 Değerli kurbanlar versek pek çok.)

Séni Küyleymen, 26.

(Ö) Endi üstâz Âybekkâ kelsäk, ú hãm kóp cänrlärdä qäläm tebrättdi.
 (Şimdi üsta Aybek'e gelelim, o da bir çok türde kalem oynattı)

Sâzim, 3.

(U) Bu göherniñ sirti süpetlik bolsimu, içi kavak, işenmiseñler göherni
 çéqip körüñler, uniñ içidin kum çıqıdu-deptu. (Bu mücevherin dışı gösterişli
 olsa da içi sahte, inanmazsanız mücevheri kırıp bakın. Onun içinden kum
 çıkacak- demiş)

On bir Yaşlıq Başvezir, Miras, 86.

(Ö) Gär siz üyälsängiz, bú gäp uyälmäs
 Siz şirin bólsängiz, häqıqät- şórtáb
 (Eğer siz utansanız, bu söz utanmaz.
 Siz tatlı olsanız, hakikat acı)

Välfäcr, 43.

Tentäk bälälärim, bú qändäy gäp. Fänârgä tegmäsänglär, bir nârsä bôlädimi,
 ú yúqâridä, sizlär pâstdä oynäy beringlär- dä. (Ahmak balalarım, bu nasıl
 söz. Fenere değmeseniz bir şey olur mu, o yukarıda. Sizler aşağıda
 oynayıverin.)

Âybek XII,13.

(U) Ni muqdar dava etseler, dava bolmıdi. (Ne kadar ilaç ettiyseler, deva
 olmadı)

Şahzade, Miras, 22.

Éçilip amanlık sorassa bir pes
 Hayatıñ yaşnatti élip huş nepes

(Açılıp esenlik sorsalar bir an
Hayatın yeşerirdi alıp hoş nefes)

Séni Küyleymen, 111.

(Ö) Deylik “Ähmäd” desä uyğānmäymän men,
Uyğānmäymän “Tāshmät!” deb bākirsälär hām.
(Diyelim “Ähmäd!” desa uyanmıyorum ben,
Uyanmam “Tāshmät!” diye bağırsalar da)

Välfäcr, 54.

Şart Çekimi Fonksiyonu

Şart kipi, Uygur Türkçesi gramerlerinde “Şart meyli”, “Perez qarşılık meylidiki hever şekli”⁽¹⁾ diye, Özbek Türkçesi gramerlerinde “Şärt mäyli”, “Keläsi-zämân şart-istäk fe’li”⁽²⁾ diye isimlendirilir.

Bu kipi asıl fonksiyonu, bir hareketin yapılıp yapılmayacağını, şart halindeki hareketin yapılıp yapılmamasına bağlamaktır. Şarta bağlanmış asıl hareketin zaman ifadesi geçmiş zaman olmadıkça, şart kipi şimdiki zamanı veya gelecek zamanı ifade eder:

(U) İsenmiseñ yéqin kélip baq kénı! (İnanmazsan, yakına gelip bak, haydi.)

Magnit, Keşker Edebiyatı, 48.

(Ö) Yadingga älmäsäng öz ähdingni sen,
Men kändäy esläyin bergän sözimni?
(Yadına almasan kendi ahdini sen
Ben nasıl hatırlayayım verdiğim sözümü?)

Välfäcr 10.

Şartlı cümle asıl cümleye bağlanmamışsa, asıl cümle görünümünde ise, hareket şart değil, istek bildirir:

1) HZUT 219, HZUTG 299

2) F 120, ÖT 153

(U) Aq kepter bolup qalsam,
 Ucup yéniñizga barsam.
 Siz bilen birge oynap,
 Qelbimni bayan kilsam
 (Ak güvercin olsam,
 Ucup yanınıza varsam,
 Sizinle birlikte oynayıp,
 Kalbimi beyan etsem)

Uygur Helk Muhebbet Qoşakliri, Miras, 66.

(Ö) Kâski edi oşâ tâqqâ men hârn bârsâm, bâr tâvûşim bilân hûr qizlârini çäkirsâm, hûr qizlâr şulârning içidâ Sâvrinisâning hârn "hûvv" degân tâvûşini eşitsâm... (Keşke o dağa ben de gitsem, var sesimle huri kızlarını çağırsam, huri kızların içinde Sâvrinisâ'nın da "huvv" diyen sesini işitsem...)

Ötmişdân Ertâklâr, 37.

-çi, -çu kuvvetlendirme edatı ile birlikte kullanıldığı zaman, kuvvetli bir isteği veya emri ifade eder:

(U) Mehsitiñni éytsañçu? -Şunçe néme boldi? dédim. (Maksadını söyler misin (söylesene) -böyle ne oldu? dedim)

Ciguliğa Tekken Qiz, 85.

(Ö) Óhó... tóy yâqin desângiz-çi, cúdâ yâhşi (Oho... toy yakın desenize, çok iyi)

Áybek XII, 18.

-kérek (U)/ keräk (Ö) kelimesi ile birlikte kullanıldığı zaman gereklilik ifade eder (bk.Ş Gereklilik çekimi).

İSTEK ÇEKİMİ

İstek çekimi, Uygur Türkçesi'nde ses uyumlarına uygun olarak -ğay-/gey-, -qay-/key- eki ile Özbek Türkçesi'nde umumiyetle ses uyumlarına uymaksızın -ğäy (nadiren, -ğäy-, -qäy-/käy-) eki ile teşkil edilir. Bu çekim için zamir menşeli şahıs ekleri kullanılır.

Çokluk ikinci şahıs çekiminde, şahıs eki olarak Uygur Türkçesi -siler (<sizler), Özbek Türkçesi ise -siz (nadiren -sizlär) ekini benimsemiştir.

İstek çekiminin olumsuzu -ma-/me-(U), -mä-(Ö) eki ile yapılır.

Bu istek çekimi her iki şive için de arkaik bir şekil olarak kabul edilmekte, edebî dilde çok az kullanıldığı belirtilmektedir.⁽¹⁾

	Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
Teklik	yaz-ğay-men yaz-ğay-sen (nz. yaz-ğay-siz)* yaz-ğay	yâz-gäy-män yâz-gäy-sän (nz. yâz-gäy-siz)* yâz-gäy
Çokluk	yaz-ğay-miz yaz-ğay-siler yaz-ğay ~ yaz-ğay-lar	yâz-gäy-miz yâz-gäy-siz (az. yâz-gäy-sizlär)* yâz-gäy ~ yâz-gäy-lär
Teklik	iç-key-men iç-key-sen iç-key	iç-gäy-män iç-gäy-sän iç-gäy
Çokluk	iç-key-miz iç-key-siler iç-key ~ iç-key-ler	iç-gäy-miz iç-gäy-siz iç-gäy ~ iç-gäy-lär
Teklik	bol-ğay-men bol-ğay-sen bol-ğay	ból-gäy-män ból-gäy-sän ból-gäy
Çokluk	bol-ğay-miz bol-ğay-siler bol-ğay ~ bol-ğay-lar	ból-gäy-miz ból-gäy-siz ból-gäy ~ ból-gäy-lär
Teklik	küt-key-men küt-key-sen küt-key	kút-gäy-män kút-gäy-sän kút-gäy
Çokluk	küt-key-miz küt-key-siler küt-key ~ küt-key-ler	kút-gäy-miz kút-gäy-siz kút-gäy ~ kút-gäy-lär

1) HZUT 219; F 131, Ö 176, ÖSG 121

* Nezaket şekli ve az kullanılan şekiller ilk fiilde gösterilmiştir.

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

(U) Men bir g ribdurmen, bapkarlikni ya    bilimen. Eger buyrusi  iz aldi  iz da mata to  u  aymen, nime buyrusi  iz   uni k  l  aymen,   agirtlik  a als  iz- d  di (Ben bir garibim, dokumacılığı iyi bilirim. E  er buyurursanız huzurunuzda bez dokurum, ne buyurursanız onu yaparım,    rencili  e alırsanız, dedi)

Cebrail He   ida K  ssa, Miras, 9.

(  )   nt i   m  n y  vni y  ks  n   yl  g  ym  n d  stl  rim
Der Begm  ti c  nni k  lk  n   yl  g  ym  n, d  stl  rim
(Ant i  iyorum, d    manı yeksan eyleyece  im dostlarım.
Der, Begm  ti canı kalkan eyleyece  im dostlarım)

  ybek XII, 192.

(U)    burader, davamlı  , bu mi   ni k           bari  e o   terepke tol  i  aysen, d  di.(Ey birader, bu kolu var g  c  nle sa   tarafa   evireceksin, dedi)

Cebrail He   ida, K  ssa, Miras, 2.

(nz) H  rmetlik   ah, ... b  lik     k  l         sevebini   n  m  likini   u yerde o  li  aysız, deptu. (H  rmetli   ah... balı  ın g  l        n sebebinin ne oldu  unu orada anlayacaksınız, demi  )

On Bir Ya  lı   Ba  vezir, Miras, 87.

(  ) Ne h    ki c  h  ndin ke  ib  n ketg  ysen,
M  nzil   p    ym  nsiz   g  r yetg  ysen.
H  r ne    ki   yl  s  ng, b  g  n   yl     d  
   n ert  g   n  t  v  n k  lib netg  ysen...
(Ne ho   ki, cihandan ge  ip gideceksin,
E  er menzile nedametsiz yeti  irsen,
Her ne eylersen bug  n eyle eda,
    nki yarın g  c  s  z kalınca, ne yapacaksın...)

S  v  y  d  , 202-203.

(nz) Qalbimdagi sizga b6lgan saf muhabbatim ifadasi sal6mimni qabul etg6ysiz. (Kalbimde size olan saf muhabbetimin ifadesi olan sel6mumu kabul ediniz)

6ybek XII, 357.

(U) Ya6a6çi 3-4 par6a tahtay raslap tilsim bilen bir sandu6 yasidiki, he6 yerde uni6dek sandu6ni adem k6rmigen bol6gay, (A6a6çi 3-4 par6a tahtayı d6zenleyip tilsim ile bir sandık yaptı ki, hi6bir yerde onun gibi sandı6ı insan g6rmemi6 olmalı)

Cebrail He66ida Qissa, Miras, 2.

(6) 6zbek o6gli c6ngg6 kirs6, q6yrilib y6v k6ytm6g6y

K6nglid6 d6vl6t sirini 6zg6l6rg6 6ytm6g6y,

Tu6s6 6sir vicd6nini k6rk6ti6g6 s6tm6g6y.

(6zbek o6glu cenge girse, d6n6p d66mandan ka6maz,

G6nl6ndeki devlet sırrını ba6kalara s6ylemez,

Esir d66se vicdanını korkuya satmaz.)

6ybek XII, 192.

(U) P6rset k6ler, 6y66nge dilber

(Fırsat gelir; evine dilber,

Mendin barar el6i bilip qoy

Benden varır el6i bilesin.

U k66nl6mge senla yaraysen

Bu g66nl6me bir sen yararsın.

6midlik bol, 6yni6aymiz toy.

6mitli ol, oynayaca6ız toy.)

Muhebbet Lirikliri, Qe66er Edebiyati, 45.

(6) 6s6yi6t6lik b6lsa q6ytib kel6rs6n. 6n666ll6h diyd6r k6ri6g6ymiz (Asayış olursa d6n6p gelirsin. 6n66allah y6z y6ze g6r6sece6iz)

6l66bek H6zin6si, 322.

(U) Bili6lar ve agah bolu6lar ki, niyiti6lar sap ve halis bolsa, 6z-ara ina6-ittipak, o6u6 kol, m6hmandost bol6gaysiler- dep 6ydin 6ik6p 6ayip boluptu (Biliniz ve agah olunuz ki, niyetiniz saf ve halis ise, aranızda m6ttefik, eli a6ık, samim6 dost olursunuz diyerek evden 6ik6p kaybolmu6)

Qomul ve Qo6un To6risida Rivayet, Miras, 91.

(Ö) Äziz dóstlarım! Ädäbiyâtning âgır, mûcizädâr, kättä yóligä yängi kädäm bäsäyâtgän siz yaşlärni, täbrik etişgä icâzât bergäysiz. (Aziz dostlarım! Edebiyatın ağır, mucizeli yüce yoluna yeni ayak basmakta olan siz gençleri tebrik etmeme icazet veriniz)

Äybek XII, 370.

Órtâk yaşlär, bú hûşsúrât yigitni kâminäning eng yahşi şägirdi-bólacäk kättä sänätkâr, ärhitektúra präffessiri Äkrämcân Hâlikâv, deb bilgäysizlär. (Genç ortaklar, bu güzel yüzlü yiğidi benim en iyi öğrencim, geleceğin büyük sanatkarı, arkeoloji profesörü Äkrämcân Hâlikâv diye biliniz)

Känât Cúft Bólädi, 358.

(U) Bu şadlıkğa küşende yok emestu,
Ular keçkeymu nep alğan kımardin.
(Bu mutluluğu çekemeyen yok değil.
Onlar geçer mi faydalandığı kumardan)

Yantak, 3.

Barçe şa'ir hem edip, sen'et éli,
Küyligeyle zevki-şevk birle uni.
(Bütün şair ve edip, sanat ehli
Terennüm edecekler zevk ü şevk ile onu)

Ömür Menzilliri, 189.

(ö) ... vä yänä, yängi äcâyib ihtirälär, búyúk kâşfiyâtlär ilä häyâtimizni tábärä gózäl etgäylär. (... va yine yeni acayip yenilikler, büyük keşifler ile hayatımızı gittikçe güzel edecekler.)

Äybek XII, 279.

İstek Çekiminin Fonksiyonu

İstek ve niyet ifade eder:

(U) Közüm yolda, ne bolğay şu nigarimdin hever kelse
Lévim çañkāk, ne bolğay abikevserdin eser kelse

(Gözüm yolda, ne olur şu nigarımdan haber gelse
Dudağım kupkuru, ne olur abıkevserden eser gelse)

Yantak, 16.

İbara Hudaya, paka pervedigar, sen hemmige qadirsen. Qara niyet, ikki yüzlime hainlarniñ edipini bergeysen. U kélimen dep bizni aldap qoydi. Uni gunahkar asiy bendiliriñge ibret qilip kilege aylanduruvetkeysen! (Ey Huda, ey Rezzak sen her şeye kadirsin. Kötü niyetli, iki yüzlü hainlerin terbiyesini verirsin. O “geleceğim” diye bizi aldattı. Onu günahkâr asî kullarına ibret diye kile (kertenkele)ye çeviriver)

İkki Rivayet, Miras, 80.

(Ö) Kúfri-gäflät múhrini búzgäymu men.

Çin häqikät mädhini túzgaymu men?

(Küfür, gaflet mührünü bozayım mı ben,
Tam hakikat methini düzeyim mi ben?)

Súvâyda 206.

Gelecek zaman ifade eder:

(U) Saña buraderlikniñ hem söhbetdaşlıqniñ heqqini bica keltürgeymen (Sana kardeşliğin ve sohbetdaşlığın hakkını yerine getireceğim).

Cebrail Heqqıda Qissa, Miras, 2.

(Ö) Änä sütün äklägäymän, men zäfärning yârimän.

(Ana sütünü helal ettireceğim, ben zaferin yarıyım)

Äybek XII, 192.

Hikmetli söylenilen sözlerdeki geniş zaman ifadesinde de istek gizlidir:

(U) Kötürgey ger artsañ kitabni eşek

Bu hil yükçi bolmak ne lazim maña.

(Götürür eger yüklersen kitabı eşek,

Bu tür hamallık ne lâzım bana)

Yantak, 8.

(Ö) Bálki bähil bólär pādşâ degänlär,
 Lekin şâir degän bólmägäy bähil
 (Belki, cimri olur padişah denenler,
 Lâkin şair denen olmaz cimri)

Súvâyda, 82.

GEREKLİLİK ÇEKİMİ

Gereklilik çekimi için belli bir eki olmayan her iki şivede de gereklik ifadesi, umumiyetle kérek(U)/keräk(Ö), az ölçüde ise لازم(U)/lâzim(Ö), zörür(U)/zärür,(Ö) şert(U)/şärt(Ö) kelimelerinin yardımıyla karşılanır. ⁽¹⁾ “kérek(U)/keräk(Ö) kelimesinin getirildiği fiil şekillerini iki grupta toplamak mümkün.

A. Şart çekimli şekil

B. Fiil isimli şekiller

A- Şart Çekimli Şekil

Şart çekiminden sonra kérek(U)/keräk(Ö) kelimesinin getirilmesiyle teşkil edilir. İki şive arasındaki farklılık şart çekimindeki gibidir (bk.Ş Şart Çekimi). Bu şekli bir örnekle şöyle gösterebiliriz:

	Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
Teklik	bol-sa-m kérek bol-sa-ñ kérek (nz. bol-sa-nız kérek) bol-sa kérek	ból-sä-m keräk ból-sä-ng keräk (nz. bol-sä-ngiz keräk) ból-sä keräk
Çokluk	bol-sa-k kérek bol-sa-ñlar kérek bol-sa kérek ~ bol-uş-sa kérek ~ bol-sa-lar kérek	ból-sä-k keräk ból-sä-ngiz keräk ból-sä-keräk ~ ból-sä-lär keräk ~ ból-iş-sä keräk

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

(U) -Nege? dep soridi yengisi Oğilay.

-Köpçigayğa. Keçirek kelsem kerek- İncilla pelempeylerdin cügrep

1) HZUTG 251, NU 555, ÖSG 117/120, ÖT 154, Ö 170/175

dégidek çüşüp ketti.

(-Nereye? diye sordu yengesi Oğılay.

-Dereye. Herhalde gece yarısı gelirim. İncilla sekilerden koşarcasına inip gitti)

Ciguliğa Tekken Kız, 16

(Ö) Hó cúvânmärg, härâmi, seni ängdäy tâpdim, mening kúygän púllärimni sendän úndirib âlsäm keräk (Hu, bedbaht, harami, seni buldum, benim yanan paralarımı senden çıkartıp almam gerek)

Ózbek Hălq Dâstânläridä Sätirä vâ Yúmâr, 20.

(U) (nz) Oylaymenki, siz şu künlerde her kaçankidin yahşi bolsiñiz kérek (Sizin bu günlerde her zamankinden iyi olmanız gerektiğini düşünüyorum)

Ciguliğa Tekken Kız, 57.

(Ö) Pâk âdâmlâr deb... ózingni äytâyâtgän bólsäng kerak? (Pak adamlar diye... kendini anlatıyor olmalısın!)

Känât Cúft Bólâdi, 443.

(U) Men séni yürek késil bolsa kérek dep oylap, tivipka apardim. (Ben seni yürek hastası olsa gerek, diye düşünüp tabibe götürdüm).

Aşıklık Küyi, Keşker Edebiyatı, 28.

(Ö) Stúdent ärizä yâzdirmâk uçún kelgän bólsa keräk deb óylädi.

(Öğrenci dilekçe yazdırmak için gelmiş olmalı diye düşündü)

Áybek XII, 26.

(Ö) Biz kóp hălqlärdän başkâçä... yähşi demâkçi emäsmän, yók, şúnçäki, kânimizgä eski úrf ädätlâr cüdä singüb ketgän başkâçä bir mäteriäldän yäsälgän bólsäk keräk (Biz pek çok halktan başkayız... iyiyiz demek istemiyorum, yok, şöyle ki, kanımıza eski örf-adetler iyice sinmiş, başka bir materyaldan yapılmış olmalıyız)

Känât Cúft Bólâdi, 440.

(Ö) 1965 yildä Núkús teätiring prâyekti vâ kúrúliši işlâri başlânişi

mólcállängänini eşitgän bólsängiz keräk (1965 yılında Núkús tiyatrosunun proje ve inşa işlerinin başlamasının planlandığını işitmiş olmalısınız)

Áybek XII, 334.

(U) Bu toplamdaki rubaiylar yéñi rubaiyçılıkimizniñ bir keder yahşırak ülgiliri bolsa kérek (Bu derlemedeki rubaîler yeni rubaîciliğimizin çok güzel örnekleri olmalı)

Yeñi Rubaiylar, 26.

(Ö) Dârihânâ vâ dâktâr nimâ ekânini bilmägän kişlâkilâr bú “múqâddäs” súvdâ cómilsälär keräk (Eczane ve doktorun ne olduğunu bilmeyen köylüler bu “mukaddes” suda yıkansalar gerek)

Áybek XII, 115.

(nz) Kättä ämmäläri kâlgän bólişsä keräk (Büyük amcaları kalmış olsa gerek)

Áybek XII, 19.

B. Fiil İsimli Şekiller

-ş, -maq/-mek (U), -mâq(Ö) ve -maslik/-meslik (U), -mäslik (Ö) ekleriyle yapılmış fiilden isimlere kérek(U)/keräk(Ö) az ölçüde lazim(U)/lâzim(Ö) zörür (U)/zärür (Ö), şert (U)/şärt (Ö) kelimelerinin getirilmiseyle teşkil edilir. Bu şekilleri şahıs eki alıp almadıklarına göre iki ana grupta toplamak mümkün:

- a) Şahıs eki almış fiil isimli şekiller
- b) Şahıs eki almamış fiil isimli şekiller.

a) Şahıs Eki Almış Fiil İsimli Şekiller

-ş, -mak/-mek (U), -mâk(Ö) ve -maslik/-meslik (U), -mäslik (Ö) gibi fiilden yapılmış isim şekillerine iyelik menşeli şahıs ekleri eklendikten sonra kérek(U)/keräk(Ö) az ölçüde, lazim(U)/lâzim(Ö), zörür(U)/zärür(Ö), şert(U)/şärt (Ö) kelimelerinin getirilmesiyle teşkil edilir. Bu şekiller, şöyle tasnif edilebilir:

1. -ş + şahıs eki + kérek (U) / -(i) ş+ şahıs eki + keräk (Ö)
2. -mâq + şahıs eki + keräk (Ö)

3. -maslik/-meslik + şahıs eki + kérek (U) / -mäslük + şahıs eki + keräk (Ö)

1. -ş + şahıs eki + kerek (U) / -(i) ş + şahıs eki + keräk (Ö)

Her iki şivede yaygın olan bu şeklin ,iki şive arasındaki farklılığı iyelik eklerindeki mevcut farklılıktır. Örnekle şöyle gösterebiliriz.

	Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
Teklik	ıç-ıř-im kérek ıç-ıř-ıñ kérek (nz. ıç-ıř-ıñız kérek) ıç-ıř-i kérek	ıç-ıř-im keräk ıç-ıř-ing keräk(nz.ıç-ıř-ingiz keräk) ıç-ıř-i keräk
Çokluk	ıç-ıř-imiz kérek ıç-ıř-ıñler kérek ıç-ıř-i kérek ~ ıç-ıř-ıř-i kérek	ıç-ıř-imiz keräk ıç-ıř-ingiz keräk ıç-ıř-i keräk ~ ıç-ıř-läri keräk

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

(U) Rencime, ete seher kün çıķıştın burun İstansida boluşum kérek, didi u öy ıgısige külüp turup. (Üzölme, yarın sabah gün doğmadan önce İstansi'de olmam gerek'' dedi o, ev sahibine gülerek.)

Seher, Tarım, 36.

(Ö) Bú қарзні ұзіш, менгä bildirilгән һүрмät vä işänçini äқләш ұçүн işläшim, yänädä köprüäq, yähşiräq mehnät kilişim keräk (Bu borcu ödeme ve bana duyulan һürmet ve inancı aklamak için, çalışmam hem de pek çok ve pek güzel çabalamam gerek)

Äybek XII,305.

(U) Sen uni behtim dep bilişin kérek. Şuña bir munça pul heclidim, sen onıñdin hozurlandin. Mençu? Sen buni qayturuşin kérek. Şundaq qayturuşin kérek, néme desem maqul bolişin kérek. (Sen onu bahtım diye bilmelisin. Bunun için o kadar para harcadım. Sen ondan dolayı huzur buldun. Ya ben? Sen bunu ödemelisin. Böyle ödemelisin, ne söylersem kabul etmelisin.)

Étibarsız İltica, Keşker Edebiyatı, 57.

(nz) Alğan bilimiñizni konsérvinin içidiki mehsulat dések, iş ceriyanida sudin quruk çıkidığan béliq boluşıñız kérek (Öğrendiklerinizi konservenin içindeki mahsulat desek, iş sırasında sudan kuru çıkan balık olmanız lâzım)

Ciguliğa Tekken Kız, 123.

(nz) Eng mhimi, dedi  engşib

Siz yldzlrdn nfrtlnişingiz kerk...

(En mhimi, dedi o eğilip

Siz yldızlardan nefret etmelisiniz.)

(U) Az kndin kyin Memtili ottura mektepke kçş krek. (Bir kaç gn sonra Memtili'nin orta okula başlaması lzım)

Nadamet, Tarim, 99.

() zak syhtg hzırlngn dmning birini nvbtd z yi bliş kerk (Uzak seyahate hazırlanan adamın, evvela kendi fikri olması gerek)

Vlfcr, 82.

(U) Balılar terbiyisi yolida ter tkp capalıķ işleşni zimizniñ şereplik buri, zor behti dep ķarişimiz krek. (Çocukların terbiyesi yolunda ter dkp emek vermeyi, kendimizin şeref borcu ve zor bahtı diye grmeliyiz)

Zor Beht Mhim Mesuliyet, Tarim, 134.

() Biz b ytqlrni milliy me'mriliginizning eng yhşı n'nlri biln ėmbrės bağly lişimiz kerk (Biz bu başarıları milli mimarimizin en gzel ananeleri ile ėepeėevere bağlayabilmeliyiz.)

Ėnt Cft Bldi, 439.

(U) Ezizim, cigit ikkiñlar klişip, işni durus yşşñlar kerek (Azizim, siz iki gencin gelip, işi doğru ağıklamamız gerek.)

Serap 94.

() ziz bllr... Lekin rzil dşmnni tr mr keltiriş ėn yn, yn kprķ ildmrķ işlşingiz kerk (Aziz balalar... Lkin rezil dşmanı tarumar etmek için tekrar tekrar daha ėok ve hızlı ėalıřmalısınız)

ybek XII, 165.

() Bndn hrsnd blmķ kerk. Ulrg bilim zrr, lr bcirlik biln ķttik mehnt ķilişlri kerk. (Bundan memnun olmak lazım. Onlara bilim zarur, onlar hızla byk ėaba gstermeli)

ybek XII, 262.

2. -mâķ + şahıs eki + keräk

Örneklerine Uygur Türkçesi'nde rastlanılmayan bu şekli, örnek bir çekimle şöyle gösterebiliriz:

Teklik	yâz-mâķ-im keräk yâz-mâķ-ing keräk (nz. yâz-mâķ-ingiz keräk) yâz-mâķ-i keräk
Çokluk	yâz-mâķ-imiz keräk yâz-mâķ-ingiz keräk yâz-mâķ-i keräk ~ yâz-mâķ-läri keräk

Metinlerden Seçilmiş Örnekler:

(Ö) Şündäy... Başķä âlâv bilän yânmaķim keräk

(Böyle... Başka alev ile yanmalıyım)

Välfäcr, 4.

Säyâhâtdän käytgändä sävgä sörämäydiğän äķlli bâläläri, kûçâķ açib kütib âlâdiğän çidämli hâtini bólmâķi keräk (Seyehatten döndüğü zaman hediye sormayacak akıllı balaları, kuçak açıp bekleyebilecek dirayetli kadını olmalı.)

Välfäcr, 82.

Búning uçún rús tilini múkämmäl bilâdiğän yâķşı vä tólä târcimä ķilä âlâdiğän ķädrälär yetiştirmâķimiz lâzim. (Bunun için Rus dilini, mükemmel bilen, iyi ve tam tercüme yapabilen kadrolar yetiştirmeliyiz)

Āybek XII, 264.

Āziz órtâķlär! Şú bâķtli häyâtingiz vä yâşligingiz ķādrigä yetib, häzir fāķāt ä'lâ óķişingiz vä kāmminizmğä mehnät ķilmāgingiz zārúr. (Aziz ortaklar! Bu bahtlı hayatınızın ve gençliğinizin kıymetini anlayıp şimdi, sadece çok iyi okumanız ve kominizme çalışmanız gerek)

Āybek XII, 354.

3. -maslik/-meslik + şahıs eki + kérek(U)/-mäslik + şahıs eki + keräk (Ö)

Her iki şivede de yaygın bir kullanılışı yoktur. Bu şekli örnek bir çekimle şöyle gösterebiliriz:

	Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
Teklik	bil-meslig-im kérek bil-meslig-iñ kérek (nz. bil-meslig-iñiz kérek) bil-meslig-i kérek	bil-mäslig-im keräk bil-mäslig-ing keräk (nz. bilmäslig-ingiz keräk) bil-mäslig-i keräk
Çokluk	bil-meslig-imiz kérek bil-meslig-iñler kérek bil-meslig-i kérek ~ bil-iş-meslig-i kérek	bil-mäslig-imiz keräk bil-mäslig-ingiz keräk bil-mäslig-i keräk ~ bil-mäslik-läri keräk

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

(U) Sen méni hiçil kılmasliğıñ kérek (Sen beni utandırmamalısın)

Yahşirak Yazayli Qışkırak Yazayli, 33.

(U) Şuña şe'riyet icadiyitimu tekrarlanmasliğı kérek (Bunun için şiir yaratıcılığı da tekrarlanmamalı)

Yahşirak Yazayli Qışkırak Yazayli, 33.

(Ö) Yúmâri sevgân kişiler nâzâkâtli, tâsirlânúvçı, idrâkli, beğärâz bólišläri lâzim, hâr bir ikir-çikir, äyânç ähvâl, ârzimäs nârsä, túbânlık kâbi hâllär bündäy kişiler nâzâridän çetdä yaşirınıb kâlmäsliğı keräk (Mizahı seven kişiler nezaketli, hassas, idrakli ve objektif olmalı; ufak-tefek şeyler, acınacak ahval, önemsiz nesneler ve rezalet gibi haller böyle kişilerin nazarından dışarıda gizlenip kalmamalı)

Ózbek Hâlk Dâstânläridä Sätirä vâ Yúmâr, 9.

b) Şahıs Eki Açılmamış Fiil İsimli Şekiller

-ş, -maş/-mek (U), -māk(Ö) ve -maslik/-meslik (U), -mäslik (Ö) gibi fiilden yapılmış isim şekillerine kérek(U)/keräk(Ö) kelimesi doğrudan doğruya getirilerek teşkil edilir. Bu üç şekilden -maslik/-meslik (U), -mäslik (Ö) eki ile teşkil edilenler her iki şivede de yaygın değildir. Bu tip gereklilik şekillerinin aynı zamanda şahıs eki

almış şekillerinin de bulunması, eksiz olanların asıl olması ihtimalini kuvvetlendirir. Şahıs eki almamış şekilleri şu gruplara ayırabiliriz:

1. -maq/-mek + kérek (U)/-mâk + keräk (Ö)
2. -ş + kérek (U) / -(i)ş + keräk (Ö)
3. -maslik/-meslik + kérek (U)/ -mâslik + keräk (Ö)

1. -maq/-mek kérek(U)/ -mâk keräk(Ö)

(U) “İ vezirler, bu kişini ete ni caza bilen öltürmek kerek “dédi. Vezirler dédi ki: “İ şehriyari alem bu kişini darğa asmaq kérek” (Ey vezirler, yarın ne ceza ile öldürmek gerek” dedi Vezirler dedi ki: “Ey âlemin sultanı bu kişiyi darağacına asmak gerek.”)

Şahzade, Miras, 23.

(Ö) Nemislär cüdä äyyâr, bizgä hüşyâr bólmâk keräk (Almanlar çok hileci, biz çok dikkatli olmalıyız)

Âybek XII, 176.

2. -ş kérek (U)/ -(i)ş keräk (Ö)

(U) Hek gep. Mesiliniñ bu tereplirini mu oylaş kérek. (Doğru söz. Meselenin bu taraflarını da düşünmek gerek)

Ciguliğa Tekken Kız, 90.

(Ö) Tóläk bätir âbrâzini tólikçâk täsävvür qılmâk uçún úning fe’lidägi äyyârlikkä hâmu etibâr beriş keräk (Tóläk Bätir karakterini tam tasavvur etmek için, onun işlerindeki kurnazlığa da itibar etmek gerek)

Ózbek Hâlk Dâstânlâridä Sätirä vâ Yúmâr, 46.

3. -maslik/-meslik kérek (U) / -mâslik keräk (Ö)

(U) İttipaklıq üçün paydisiz geplerni qılmaslik lazim (Birleşmek için faydasız lafları söylememek lâzım)

Hazirki Zaman Uyğur Tili Grammatikisi, 254.

(Ö) Búndäy hâtâlärgä yól kóymâslik keräk (Böyle hatalara yol vermemek gerek)

Âybek XII, 296.

Gereklilik Şekillerinin Fonksiyonu

Gereklilik çekimi gramer kitaplarında umumiyetle ayrı bir başlık altında incelenmemiştir. “Fiil isimleri, şart çekimi” gibi başlıklar altında temas edilen bu ifade tarzının “gereklilik, tahmin” ifade ettiği belirtilmiştir.⁽¹⁾ Sadece HZUTG’nde “Subjektif mölçer meylidiki hever şekilleri” diye isimlendirilmiştir.⁽²⁾ kérek(U) keräk(Ö) kelimesinden önceki fiil kısmında tasarlanan, bildirilen hareketin gerektiğini, o harekete olan talebi bildirir: Şahıs eki almamış fiil isimli şekillerde, bütün şahıslara izafe edilebilecek umumî bir (üçüncü) şahıs ifadesi vardır:

(U) Siz tasadipilik hés kılğan bolsiñizmu, dostiñizni dostum gülember bilen tonussa kérek (Siz tesadüfen hissetmiş olsanız da, dostumuzun dostum Gülember ile tanışması gerek)

Étibarsiz İltica, Keşker Edebiyatı, 55.

Lékin biz bu biñ halitidiki neticiler bilen kanaetlenip kalmalıgımız, belki bu biñlarni asrap, perviş kılıp tehimu barakşanlaşturuşımız, mivike kirgüzüşimiz lazım (Lâkin bizim bu kök haldeki neticeler ile kanaetlenip kalmamamız, hatta bu kökleri yetiştirip büyüttükten sonra da çiçek açtırmamız, meyveye durdurmamız lâzım)

Zor Beht Mühim Mesuliyet, Tarim, 132.

Gülçéhri eyttiki: Uşbu şahzadini bir körmek kérek- dedi (Gülçéhri “Bu şahzadeyi bir görmek gerek” dedi)

Şahzade, Miras, 15.

Şuni éytip ötüş kérekki... (Şunu söylemeli ki...)

Yahşirak Yazayli Kışkırak Yazayli 9.

Sen méni hicil kılmalıgıñ kérek (Sen beni utandırmamalısın.)

Yahşirak Yazayli Kışkırak Yazayli. 33.

(Ö) Tóğri bólsä keräk-debdi Tóngiç bätir (Doğru olmalı, demiş Tóngiç Bätir)

Ózbek Halk Ertäkläri, 100.

1) NU 555, Ö 170/175, ÖSG 117/120, ÖT 154

2) HZUTG 251

Nihâyat úzâk säyâhâtgä çâğlängän âdämning saçığä âķ tüşmigän bólişi keräk (Velhasıl, uzak seyahate hazırlanan adamın saçına ak düşmemiş olmalı)

Välfäcr, 82.

Çirâyli söz uçún yâşämäymän heç,
Yâşämäymän şe'riyät uçún
Ämmâ men kózlärning kózini kórmâgim keräk-
Kózlärning häm kózi bârmikän?
(Güzel söz için yaşamıyorum asla,
Yaşamıyorum şiiriyet için.
Ama ben gözlerin gözünü görmeliyim .
Gözlerin de gözü var miki?)

Välfäcr, 76.

Fäşist degän nâmni bütún dúnyâdän súpúrib täsläs keräk (Faşist denilen ismi bütün dünyadan süpürüp atmak gerek)

Äybek XII, 176.

kérek(U)/keräk(Ö) kelimesinden önceki fiil kısmındaki oluş veya hareketin muhtemelliğini, tahmin edildiğini bildirir. Harekette tam bir açıklık, kesinlik yoktur. Gereklilik ifadesinin bu fonksiyonu umumiyetle şart çekimli şekil için geçerlidir:

(U) Birak, anañ bu toğruluk, cavap kayturmidi. Bu belkim séni kiçik körüp, sözümni ret kılğini bolşa kérek (Ama annen bu yönde cevap vermedi. Bu belki seni küçük görüp, sözümü reddedişi olsa gerek)

Aşıklık Küyi, Keşker Edebiyatı, 25.

(Ö) “Ózbekistân” şe'ridägi kóydägi misrälärni yâd bilmäydiğän kişi tâpilmäsä keräk (“Ózbekistân” şiirinin aşağıdaki mısralarını hatırlamayacak kişi bulunmasa gerek)

Sâzim, 9.

EMİR ÇEKİMİ

Uygur Türkçesi ile Özbek Türkçesi'nde emir çekimi her şahısta ayrı bir ek ile yapılır. İki şive arasında çekimde esas itibariyle büyük farklılıklar yoktur.

Teklik birinci şahıs çekiminde, ünlü ile biten fiillere -y, ünsüz ile biten fiillere

-ay/-ey(U), -äy(Ö) ekleri getirilir. Özbek Türkçesi'nde az ölçüde -(ä)yin ekine de rastlanır.

Teklik ikinci şahıs çekimi esas itibariyle eksiz olarak yapılır. Ayrıca her iki şivede de bu çekim için -gin ve -gil eklerinden de faydalanılır. Bu ekler Uygur Türkçesi'nde ünsüz uyumuna uygun olarak -ğın/-gin, -kın/-kin; -ğil/-gil, -kıl/-kil şekillerinde olmasına karşılık, Özbek Türkçesi'nde uyum dışı olarak hep -gin, -gil şekillerindedir.

Teklik ikinci şahıs nezaket şekli, çokluk ikinci şahıs şekliyle ifade edilir. Uygur Türkçesi'nde ayrıca -sila/-sile ekinde de faydalanılır⁽¹⁾.

Teklik üçüncü şahıs çekimi ünlü uyumuna uymaksızın Uygur Türkçesi'nde hep -sun, Özbek Türkçesi'nde ise hep -sin eki ile yapılır.

Çokluk birinci şahıs çekimi Uygur Türkçesi'nde -(a)yli/-(e)yli, az ölçüde -ayluk/-eyluk, -ili (-elin, eni, -ini, -yni, -ayniñ/-eyniñ, -niñ⁽²⁾) ekleri ile yapılır. Özbek Türkçesi'nde ise (ä)ylik (-äy(l)ik eki ile ⁽³⁾ eki ile yapılır.

Çokluk ikinci şahıs çekimi Uygur Türkçesi -ñ, -ñlar, Özbek Türkçesi -ng,-ngiz, -ngizlär, -nglär ekleri ile yapılır.

Çokluk üçüncü şahıs çekimi her iki şivede de teklik şahıs çekimi gibidir. Çokluk eki getirilmek istenildiğinde umumiyetle Uygur Türkçesi -ş- ekini, Özbek Türkçesi ise -lar ekini tercih ederler.

	Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
Teklik	yaz-ay yaz- (az yaz-ğın ~ yâz-ğil)* (nz. yaz-iñ yaz-iñlar)*	yâz-äy (az. yâz-äyin) yâz - (az. yâz-gin ~ yâz-gil)* (nz. yâz-ing ~ yâz-inglar ~yâz-ingiz ~ yâz-ingizlär)*
Çokluk	yaz-sun yaz-ayli (az. yaz-ayluk ~ yéz-ili) yaz-iñlar (az. yaz-iñ) yaz-sun ~ yéz-iş-sun	yâz-sin yâz-äylik yâz-ingiz (az. yâz-ing ~yâz-inglär ~ yâz-ingizlär) yâz-sin ~ yâz-sin-lär ~ yâz-iş-sin
Teklik	iç-ey iç- iç-sun	iç-äy iç- iç-sin

1) NU 556, HZUTG 297, MUTG 71

2) NU 556

3) Ö 172

*Nezaket şekilleri ve az kullanılan şekiller sadece ilk fiil üzerinde gösterilmiştir.

Çokluk	iç-eyli iç-iñler iç-sun ~ iç-iş-sun	iç-äylik iç-ingiz iç-sin ~ iç-sin-lär ~ iç-iş-sin
Teklik	bol-ay bol- bol-sun	ból-äy ból- ból-sin
Çokluk	bol-ayli bol-uñlar bol-sun ~ bol-uş-sun	ból-äylik ból-ingiz ból-sin ~ ból-sin-lär ~ ból-iş-sin
Teklik	küt-ey küt- küt-sun	kút-äy kút- kút-sin
Çokluk	küt-eyli küt-üñler küt-sun ~ küt-üş-sun	kút-äylik kút-ingiz kút-sin ~ kút-sin-lär ~ kút-iş-sin
Teklik	işle-y işle- işle-sun	işlä-y işlä- işlä-sin
Çokluk	işle-yli işle-ñler işle-sun ~ işle-ş-sun	işlä-ylik işlä-ngiz işlä-sin ~ işläsin-lär ~ işlä-ş-sin

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

(U) Añla, balam, nesihitimni (Anla balam, nasihatimi
Aklay déseñ bergen sütümni Helal ettireyim dersin verdiğim sütümü)
Yantak 36.

(Ö) Men sengä därdimni äytäy (Ben sana derdimi söyleyeyim.
 Sen mening hâlimni sör Sen benim halimi sor)

Súvâydâ 136.

Uç uç, kânât yâz!	(Uç uç, kanat aç!
Sen titrâk bir sâz,	Sen titrek bir saz,
Kóklâm şe'ridân	İlkbahar şiiirinden
<u>Tingläyin</u> bir âz	Dinleyeyim biraz)

Sâzim 25.

(U) Koyğina saķi maña gülgün şarab

(Koy, saki bana gül renkli şarap)

Yantak 59.

Bir nerse kilip Şahzade Kâsimğa Gülçéhrini körsetmek keşinde bolğil, dep tamam veķeni bayan kıldı. (Bir şey yapıp Şahzade Kâsim'a Gülçéhri'yi göstermek kastında ol, diye bütün hadiseyi anlattı.)

Şahzade , Miras 15.

(nz) Saķi, halimğa rapavet bildürüñ

Toldurup Turpan şarabı keltürüñ

Bolmisun şermende mest, dep ğem yemeñ

Keypini sürgende peyzimni körüñ

(Saki, halime samimiyet bildirin.

Doldurup Turpan şarabı getiriniz .

Olmasın hayasız sarhoş diye gam yemeyiniz,

Keyfini sürerken feyzimi görünüz.)

Yantak 30.

(Ö) Bâr endi öyingä dâm âlgın.

Yälängâç türmägin kóçädä deysiz

(Var şimdi evine, istirahat et,

Yalıncak durma sokakta, diyorsunuz)

Välfäcr, 66.

Búyúrsin, âşiging óktämdir cúdä.

Ämmâ, cânim, ózing insâf bilän äyt

Äytil, häyrät bärmi üning kózidä,
 Húsning qärşisidä bir dünyä häyrät.
 (Buyrsun, aşığın sözünü dinleticidir,
 Ama canım sen de insafılı söyle.
 Söyle, hayret var mı onun gözünde?
 Güzelliğin karşında dünya hayret içinde)

Súvâyda 51.

(nz) Säyyârä, mengä qäräng (Säyyârä, bana bakınız)

Qänät Cüft Bölädi, 364.

Äldini älämän deb işini çıkārib qóymānglār (Öcünü alacağım diye kokusunu
 çıkarakoymayın)

Ótmişdān Ertāklār, 35.

(U) Yahşini yahşi de, köñli éçilsun, (İyiye iyi de, gönlü açılsın.
 Yamanni yaman de, pikri kırçilsun. Kötüye kötü de, fikri kırılsın)

Sēni Kūleymen, 108.

(Ö) Men ġāzāl yāzsām, qúyāşning (Ben gazel yazarsam, güneşin
 Nurları bólsin kālām Nurları olsun kalem)

Súvâyda, 136.

(U) Üzmu-üz kēp, eytayli biz hēkayiler
 (Yüz yüze gelip anlatalım biz hikâyeler)

Sēni Kūleymen 82.

Mēniñ yarim çiraylıq,	(Benim yarim güzel
Vedimizge <u>turayluk</u>	Vadimizde duralım.
Küzlügi bir aḥşamda	Bir güz akşamında
Toyumuzni <u>qilayluk</u>	Düğünümüzü yapalım)

Uygur Helik Qoşakliri, 154.

Kız birle cigit pota sélip,

Oynışili.

Köñül élišip, aňça heşlep

Toylışili.

Sizdek günçini élip berse,

Atam maña

Hocriga kirip, işik taqap,

Oynışili.

(Kız ile oğlan kuşak uzatıp

Oynayalım.

Könül alıp verip, akçe harcayıp

Toy kuralım.

Sizin gibi goncayı alıverse

Babam bana ,

Hücreye girip, ışık asıp

Oynaşalım.)

Uygur Helik Koşakliri, 140

(Ö) Túşimdä kórdim seni

Birgä álib ket meni

Dengiz, tağlar aşaylik

Çópan käbi yäşaylik

Birgä álib ket meni

(Düşümde, gördüm seni.

Yanında al git beni.

Deniz, dağlar aşalım,

Çoban gibi yaşayalım,

Yanına al git beni)

Sâzim, 30.

(U) Teeccüp eylimeñ dostlar, közümdin aksa deryalar

(Taaccüp eylemeyin dostlar, gözümden akarsa ırmaklar)

Ömür Menzilliri, 61.

Kızışmañlara, ezizler (Kızmayınız azizler)

Ciguliğa Tekken Kız, 80.

(Ö) Tängirlik häqqini ú dävä kılsä (Tanrılık hakkını o dava etse ,

Äyting-çi äksini isbât etúr kim? Söyleyiniz, aksini kim ispat eder?)

Súväydä, 34.

Sizlär şú búgún häm şú yerdä yätinlär, mengä âķ fâtihä beringlär, men
ârķämğä qäräb yüräyin... (Siz bugün de burada durunuz, bana izin veriniz,
ben arkama bakıp yürüyeyim...)

Ózbek Hälķ Dâstânläridä Sätirä vä Yúmâr 44.

Kúşlär <u>kâçingiz!</u>	(Kuşlar kaçınız!
Kırlär <u>âşingiz</u>	Kırlar aşınız.
Erkin tâğlärä	Yüce dağlarda,
Känât <u>kâkingiz.</u>	Kanat vurunuz)

Sâzim, 19.

Múnçä kıçäb <u>yúrmängizlär,</u>	(Bu kadar acele etmeyiniz
Mâyılärim erib ketädi	Yağlarım eriyip gidecek)

Ózbek Hâlk Dâstânläridä Sätirä vä Yúmâr, 52.

(U) Şu kayaşlık birle külsun yene sen'et gülliri.
Sayrisun gülşen ara hemme helk bulbulliri
 (Bu yakınlık ile gülsün yine sanat gülleri.
 Şakısın gülşende bütün halk bülbülleri)

Ömür Menzilliri, 98.

(Ö) Múäzzäm sähnägä çıķing bú zämân,
 Súrur däryäläri âksinlär tólib.
 (Muazzam sahneye çıkın şimdi.
 Sürur ırmakları aksın dolu dolu)

Súvâyda, 91.

Här kimning ihtiyâri ózidä! Men úni zórläb hâtin kilälmäymän -kú, bir birini sevişibdi- kävüşäverişsin! (Herkesin ihtiyari kendinde! Ben onu zorla hatun edemem ki, birbirini sevmişler, kavuşuversinler).

Känât Cúft Bólädi, 517.

Emir Çekiminin Fonksiyonu

“Buyruk meyli”, “Buyruk -telep meyli” ⁽¹⁾ ve “Búyrúk istäk mäyli” ⁽²⁾ gibi isimlerle zikredilen bu çekimin asıl fonksiyonu emirdir:

1) HZUT 215, HZUTG 296

2) ÖT 153, ÖT2 464, F 118

- (U) Yéter artuḵ zehmimi oyma (Yeter artık, yaramı oyma .
 Cénimni élip yénimda koyma Canımı alıp yanımda koyma)
Yantak, 36.
- (Ö) Mäzlúmâ, behúdä kútmä (Ey mazlum, beyhûde bekleme .
Tútmä zâlimdän ümid Tutma zalimden ümit)
Súvâydâ 141.

Bu çekimin emir fonksiyonu yanında bir de istek fonksiyonu vardır. İstek fonksiyonu özellikle birinci şahıs çekimlerinde veya üstün tutulan, isteği yerine getirebilecek olan varlığa hitap edilirken ortaya çıkar:

- (U) Sepdaşliriḡa köp salam éyttuḵ
 Düşmen emes, can dost bolayli dep .
 (Saftaşlarına çok selâm söyledik,
 Düşman değil, can dost olalım diye)
Séni Küyleymen 23.
- (U) Kānâting bóläyin, sen hām bōl kânât
 Hāmdārding bóläyin, bólġin hāmdārdim...
 (Kanadın olayım, sen de ol kanat .
 Hemderdin olayım, ol hemderdim)

Súvâydâ, 95

BİRLEŞİK ÇEKİM

Birleşik çekim, her iki şivede de hikâye, rivayet ve şart olmak üzere üç çeşittir. Bunlardan hikâye ve rivayet çekimi, é-(U)/e-(Ö) (bazen i-, az ölçüde er-) fiili yardımıyla teşkil edilir. é-(U)/e-(Ö) yardımcı fiilinin aslî şekli olan er- kullanışı çok azdır. Bu yardımcı fiilin i- şekline veya tamamen kaynaşıp düştüğü şekillere de rastlanır. Şart birleşik çekiminin é-(U)/e-(Ö) yardımcı fiiliyle teşkil edilmiş örneklerine iki şivede de rastlanmaz. Arkaik bir unsur olarak isimlerden sonra getirilen ése(U)/esä(Ö) ise edat vazifesindedir. Çağatay Türkçesi'nden itibaren görülen bol- yardımcı fiilinin şart birleşik çekiminde kullanılması hadisesi, her iki şive içinde aslî durum haline gelmiştir.

HİKÂYE

Hikâye çekimi, é-(U)/e-(Ö) yardımcı fiilinin görülen geçmiş zamanı ile yapılır. Şartın hikâyesi dışındaki hikâye çekimlerinde şahıs eki hep yardımcı fiile getirilir. Şart çekiminde şahıs ekinin yardımcı fiile veya her iki fiile de getirildiği örnekler vardır: *qıl-sa-m é-di ~ qıl-sa é-di-m(U) ~ qıl-sä-m é-di-m(Ö)* gibi. é-(U)/e-(Ö) fiilinin kaynaşıp düştüğü misallerde tam bir ünsüz uyumu görülmez. Özbek Türkçesi hep d'li şekilleri tercih eder. Uygur Türkçesi'nde de tam bir ünsüz uyumu yoktur.(U): *ket-ken-tiñ*, *bil-se-m-ti-m*, *bolmasti*; (Ö) *ból-mäs-di-m*, *nämlän-miş-di* vb. Özbek Türkçesi'nde emir çekiminin ikinci ve üçüncü şahıslarına "edi" kelimesi getirilerek bir tür gereklilik ifadesi karşılanır.⁽¹⁾ Bu kullanışa Uygur Türkçesi'nde rastlanılmamıştır.

Görülen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

	Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
Teklik	<i>qıl-ğan-im yok idi</i> <i>qıl-ğan-iñ yok idi</i> <i>qıl-ğan-i yok idi</i>	<i>qıl-gän-im yók edi</i> <i>qıl-gän-ing yók edi</i> <i>qıl-gän-i yók edi</i>
Çokluk	<i>qıl-ğan-imiz yok idi</i> <i>qıl-ğan-iñlar yok idi</i> <i>qıl-iş-қан-i yok idi</i>	<i>qıl-gän-imiz yók edi</i> <i>qıl-gän-ingiz yók edi</i> <i>qıl-gän-lari yók edi</i>

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

	Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
Teklik	<i>qıl-ğan (é)-di-m</i> <i>qıl-ğan (é)-di-ñ</i> <i>qıl-ğan (é)-di</i>	<i>qıl-gän (e)-di-m</i> <i>qıl-gän (e)-di-ng</i> <i>qıl-gän (e)-di</i>
Çokluk	<i>qıl-ğan (é)-duq</i> <i>qıl-ğan (é)-di-ñlar</i> <i>qıl-ğan (é)-di-ler</i> <i>~ qıl-iş-қан (é)-di</i>	<i>qıl-gän (e)-dik</i> <i>qıl-gän (e)-di ngiz</i> <i>qıl-gän (e)-di-ler</i> <i>~ qıl-iş-gän (e)-di</i>

Uygur Türkçesi'ndeki kaşnaşmış şekillerde ünsüz uyumuna uymaksızın t'li kullanışlar görülür: *küy-gen-ti-m*, *tur-ğan-ti-m* vb.

1) ÖTG 424-425.

	Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
Teklik	qıl-iv-i-di-m (az. qıl-ip er-di-m) qıl-iv-i-di-ñ qıl-iv-i-di	qıl-úv-di-m (az. qıl-ib e-di-m) qıl-úv-di-ng qıl-úv-di
Çokluk	qıl-iv-i-duk qıl-iv-i-di-ñlar qıl-iv-i-di ~ qıl-iş-iv-i-di	qıl-úv-dik qıl-úv-di-ngiz qıl-úv-di ~ qıl-uv-di-lär ~ qıl-iş-úv-di

Az ölçüde aslı şekline (-p erdi(U)/-b erdi(Ö)) de rastlanılan bu hikâye çekiminde, umumiyetle -p/-b > -v değişimi görülür. Özbek Türkçesi'den sonu ünsüzle veya -i ile biten fiillerde, ekten önceki ünlü -u- olur. -ä ile biten fiillerde ise -ä > -â değişimi görülür⁽¹⁾

Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
...	...
qıl-mış (e)-di (az. kil-mış er-di)	qıl-mış (e)-di (az. kil-mış erdi)
...	...

Öğrenilen geçmiş zamanın zaten az kullanılan bu tipinin hikâye şekline ait örnekler de sadece teklik üçüncü şahısta tespit edilmiştir.

Şimdiki zamanın hikâyesi

	Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
Teklik	qıl-i-vatatti-m qıl-i-vatatti-ñ qıl-i-vatatti	qıl-ä-yâtúv-di-m qıl-ä-yâtúv-di-ng qıl-ä-yâtúv-di
Çokluk	qıl-i-vatattuk qıl-i-vatatti-ñlar qıl-iş-i-vatatti	qıl-ä-yâtúv-dik qıl-ä-yâtúv-di-ngiz qıl-ä-yâtúv-di-lär
	Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
Teklik	qıl-maқта (é)-di-m qıl-maқта (é)-di-ñ qıl-maқта (é)-di	qıl-mâqđä (e)-di-m qıl-mâqđä (e)-di-ng qıl-mâqđä (e)-di
Çokluk	qıl-maқта (é)-duk qıl-maқта (é)-di-ñlar qıl-iş-maқта (é)-di	qıl-mâqđä (e)-dik qıl-mâqđä (e)-di-ngiz qıl-mâqđä (e)-di-lär

1) ÖTG 488

Geniş Zamanın Hikâyesi

Uygur Türkçesi

Teklik	ķil-ar (é)-di-m	~	ķil-atti-m
	ķil-ar (é)-di-ñ		ķil-atti-ñ
	ķil-ar (é)-di		ķil-atti
Çokluk	ķil-ar (é)-duk		ķil-attuk
	ķil-ar (é)-di-ñlar		ķil-atti-ñlar
	ķil-iş-ar (é)-di		ķil-iş-atti

Uygur Türkçesi'nde olumlu geniş zamanın kaynaşma neticesinde ortaya çıkmış şekli de yaygın olarak kullanılır: barar édi > baratti, keler édi > keletti ⁽¹⁾. Bu şekil NU'da gelecek zamanın hikâyesi diye gösterilmiştir: -a ädim > -attim ⁽²⁾

Özbek Türkçesi

Teklik	ķil-är (e)-di-m
	ķil-är (e)-di-ng
	ķil-är (e)-di
Çokluk	ķil-är (e)-dik
	ķil-är (e)-di-ngiz
	ķil-är (e)-di-lär

Uygur Türkçesi

Teklik	ķil-mas (é)-di-m	~	ķil-matti-m
	ķil-mas (é)-di-ñ		ķil-matti-ñ
	ķil-mas (é)-di		ķil-matti
Çokluk	ķil-mas (é)-duk		ķil-mattuk
	ķil-mas (é)-di-ñlar		ķil-matti-ñlar
	ķil-iş-mas (é)-di		ķil-iş-matti

Uygur Türkçesi'nde olumsuz geniş zamanın kaynaşma neticesinde ortaya çıkmış şekli de yaygın olarak kullanılır: ķilmas edi > ķilmatti⁽³⁾

1) UTG 109

2) NU 551

3) UTG 109

Özbek Türkçesi

Teklik	qıl-mäs (e)-di-m
	qıl-mäs (e)-di-ng
	qıl-mäs (e)-di
Çokluk	qıl-mäs (e)-dik
	qıl-mäs (e)-di-ngiz
	qıl-mäs (e)-di-lär

Gelecek Zamanın Hikâyesi**Uygur Türkçesi**

Teklik	qıl-maqçi é-di-m
	qıl-maqçi é-di-ñ
	qıl-maqçi é-di
Çokluk	qıl-maqçi é-duk
	qıl-maqçi é-di-ñlar
	qıl-iş-maqçi é-di

Özbek Türkçesi

Teklik	qıl-mâqçi e-di-m ~ qıl-mâqçi-y-di-m
	qıl-mâqçi e-di-ng ...
	qıl-mâqçi e-di
Çokluk	qıl-mâqçi e-dik
	qıl-mâqçi e-di-ngiz
	qıl-mâqçi e-di-lär

Şart Çekiminin Hikâyesi**Uygur Türkçesi**

Teklik	qıl-sa-m (é)-di
	~qıl-sa-m é-di-m
	~ qıl-sa é-di-m*
Çokluk	qıl-sa-ñ (é)-di
	qıl-sa (é)-di
	qıl-sa-k (é)-di
Çokluk	qıl-sa-ñlar (é)-di
	qıl-sa (é)-di
	qıl-iş-sa (é)-di

Özbek Türkçesi

Teklik	qıl-sä-m (e)-di
	~ qıl-sä-m i-di-m
	~ qıl-sa é-di-m*
Çokluk	qıl-sä-ng (e)-di
	qıl-sä (e)-di
	qıl-sä-k (e)-di
Çokluk	qıl-sä-ngiz (e)-di
	qıl-sä-lär (e)-di

İstek Çekiminin Hikâyesi**Uygur Türkçesi**

Teklik	qıl-ğay é-di-m ~ qıl-ğé-di-m
	qıl-ğay é-di-ñ ...
	qıl-ğay é-di

* Diğer şahıslarda da aynı özellik görülür.

Çokluk kı-l-ğay é-duk
 kı-l-ğay é-di-ñlar
 kı-l-iş-şay é-di

İstek çekiminin hikâyesine ait örneklere Özbek Türkçesi ile yazılan metinlerde rastlanılmadı.

Gereklilik Çekiminin Hikâyesi

Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
kıl-sa-m kérek édi	kıl-sä-m keräk edi
...	...
kıl-iş-im kérek édi	kıl-iş-im keräk edi
...	...
kıl-mak kérek édi	kıl-mâk keräk edi
...	...

Bu hikaye çekimi gereklilik ifadesini karşılayan şekillere edi(U)/edi(Ö) kelimesi getirilmek suretiyle teşkil edilir. (bk. § Gereklilik Çekimi).

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

(U) Şu mezgillerde uniñ bilen bille oquğan kelem igiliriniñ ve hazırkı kündiki edibiy icadiyet bilen şugullinip kélivatқан pişkedem aptorlirimizniñ öz devride bedi tesirige uçrimiğanliri yok idi (O zamanlar onunla birlikte okuyan kalem sahipleri ve bugünkü günde edebî faaliyetle uğraşmakta olan üstat yazarlarımız, kendi devrinde onun bediî tesirine uğramıştılar.)

Uygur Edebiyatı Toğrisida, 6.

(Ö) Bú kändäy ädäm ekän, ädämzäd içidä bündäy kişini körgänimiz yók edi (Bu nasıl insanmış, insanoğlu içinde böyle kişiyi görmemiştik)

Ózbek Hâlk Ertäkläri, 82.

(U) Yeşilliktin cénim alğaçқа rahat
Dégentim: “Bar uniñda ne karamet?”
 (Yeşillikten canım rahatladığı için
 Demiştim: “Var onda ne keramet?”)

Yantak, 14.

(Ö) Şuning üçün qışlâqqä yâqın câydä bir pärçä gôşt kôrgän edim (Bunun için köye yakın yerde bir parça et görmüştüm)

Ózbek Hâlk Ertâklâri, 16.

(U) U dostığa qarivédi, u muğambirane külümsirep turuptu (O dostuna bakmıştı, o sinsice gülümsüyordu)

Serap, 90.

(Ö) Men kóp nâsihâtlâr qilib edim (Ben çok nasihat etmiştim)

Ózbek Hâlk Dâstânlâridä Sâtirä vâ Yûmâr, 43.

(U) U sultani Keşmir Gülçéhriğe aşık bolmış erdi (O Keşmir sultanı, Gülçéhre'ye âşık olmuştu)

Şahzade, Miras, 23.

(Ö) Yâstänib yâtmişdi âlâm bir ólik úmmân kâbi

(Yaslanıp yatmıştı âlem bir ölü umman gibi)

Súvâydä, 198.

(U) Men ularğa hörmät yüzisidin salam bérıp ketmekçi boluvatattım (Ben onlara hürmet yüzünden selam verip gitmek istiyordum)

Ciguliğa Tekken Qız, 96.

(Ö) Kämpir qóyni yetäklâb, bâzârgä pâdşâ sârâyining âldidän âlib bârä yâtib edi (İhtiyar, koyunu yedeğine alıp, pazara, padişah sarayının önünden alıp gidiyordu)

Ózbek Hâlk Ertâklâri, 203.

(U) U tahtıga yatquzulğan Mukêddesniñ üz közini mehir bilen söymekte, levliri bilen qızniñ közliridin tohtimay ékıvatқан yaşlırini qurutmaqta edi (O tahtaya yatırılan Mukêddes'in yüzünü gözünü şefkatle sevmekte, dudaklarıyla kızın gözlerinden durmadan akan yaşlarını kurutmakta idi)

Serap, 206.

(Ö) Hâli mätbüât yúzini kórmägän şe'rlâr şú târzdä ózining ilk tinglâvçılarini tâpmâqdä edi (Şimdiye kadar matbuat yüzü görmeyen şiirler, bu şekilde kendinin ilk dinleyicilerini bulmakta idi)

(U) Sayrisa gül işkida,
 Humarige kanar édi
 Kelbide gülge muhebbet
 Ot bolup yanar edi

(Şakısa gül aşkından
 Humarına kanar idi.
 Kalbinde güle muhabbet
 Od olup yanar idi)

Uygur Helik Koşaklırı, 157.

(U) Ocaqqa otun topla
 Kişiçe téç yatmatti
 Bazarda kaç satatti
 Çünkü yazda mévini
 Heç kim pulğa almatti
 Yalğuz kol, ulak kamçıl,
 Şherge baralmatti

(Ocağa odun toplayarak
 Kışa kadar rahat yatmazdı.
 Pazarda kav satardı.
 Çünkü yazın meyveyi
 Hiç kimse parayla almazdı.
 Nadir, az bulunan şey
 Şehire varamazdı)

Séni Küyleymen 53.

(Ö) U kelmägän vâqtlärdä men úyigä bârib dúâ yâzilgän qâğâzlär âlib
kelärdim (Onun gelmediği vakitlerde ben evine varıp dua yazılmış kağıtları
 alıp gelirdim)

Ótmışdän Ertäklär 20.

(U) İhtiyar kılmas idim, huşumni aldı bir nigar
 (Arzu etmek idim, aklımı aldı bir nigar)

Ömür Menziliri, 40.

(Ö) Sen heç kärämäsding, sengä qarışardı
 (Sen hiç bakmazdın, sana bakarlardı)

Välfäcr, 32.

(U) İnstitutni tügitip, ustazlik kılmaqçı edigu (Enstitüyü bitirip, hocalık
 yapmak istiyordu)

Serap 132.

(Ö) “Keçiräsiz, men sizdän
 Bir närsäni sörämâqçıydım...”

(“Bağışlayınız, ben sizden
 Bir şeyi soracaktım...”)

Välfäcr 66.

- (U) Men şair bolsamtim yantakka ohşaş
(Ben şair olsaydım yantağa benzer)

Yantak 2.

- (Ö) Ägär şú kóksimgä, (Eğer şu göğüsüme,
Sen baş úrib túrgän kóksimgä, Senin baş vurup durduğun göğsüme,
Hāncār bilān úrsālār edi, Hañcer ile vursalardı,
Bälki men yiğlämäs edim heç Belki ben ağlamazdım hiç)

Välfäcr, 20.

- (U) Ata-anañ bar bolgédi (Anan baban var olaydı)

Serap, 127.

- (U) U teripni dostuñizniñ özi oylişi kérek edi (O tarafını dostunuzun kendisi düşünmeliydi)

Serap, 92.

- (Ö)Endi şährimizgä álib ketiş úcún hār túrli mállār alışimiz keräk edi (Şimdi şehrimize alıp gitmek için her türlü mal almalıyız)

Ózbek Hālk Ertāklāri, 131.

RİVAYET

Rivayet çekimi, basit çekimden sonra getirilen é-(U)/e-(Ö), bazen i-(U,Ö) yardımcı fiiline öğrenilen geçmiş zamanın, umumiyetle birinci tipi (-ken(U)/-kän(Ö)) bazen de üçüncü tipi (-miş (U,Ö)) getirilmek suretiyle teşkil edilir. Öğrenilen geçmiş zamanın üçüncü tipi ile yapılan rivayet çekimi, özellikle üçüncü şahıslı şekillerde karşımıza çıkar. Rivayet çekiminde şahıs ekleri, umumiyetle yardımcı fiil çekiminden sonra, öğrenilen geçmiş zamanın birinci ve üçüncü tipinin şahıs eklerine uygun olarak kullanılır. Görülen geçmiş zaman, şart ve gereklilik çekimlerinin rivayetinde şahıs ekleri, bu çekimlerin basit çekimlerinde olduğu gibidir. Özbek Türkçesi'nde bazen emir çekiminden sonra "ekän" kelimesinin geldiği görülür: bitirib äläy ekän "bitirmeliyim", tógülmäsin ekän "doğmasın, doğmasa" ...⁽¹⁾ Bu şekillerde emir yerini gerekliliğe, isteğe bırakır. Bu şekildeki örneklerle Uygur Türkçesi'nde rastlanılmamıştır.

1) ÖTG 436

Bazı gramerlerde⁽¹⁾ görülen geçmiş zaman çekiminin rivayeti gibi gösterilen şekillerdeki éken (U)/ekän(Ö) zaman bildirici unsur olmayıp soru ifade edici ektir: (Ö) Kâçän äytdim ekän ‘‘Ne zaman söyledim ki?’’. Bunun için bu şekil, rivayet çekimine dahil edilmemiştir.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Rivayeti

Uygur Türkçesi

Teklik	ķil-ġan	é-ken-men	(az.) ķil-ġan (é)-miş-men
	ķil-ġan	é-ken-sen	...
	ķil-ġan	é-ken	
Çokluk	ķil-ġan	é-ken-miz	
	ķil-ġan	é-ken-siler	
	ķil-iş-ķan	é-ken	

Özbek Türkçesi

Teklik	ķil-gän	e-kän-män	(az.) ķil-gän (e)-miş-män
	ķil-gän	e-kän sän	...
	ķil-gän	e-kän	
Çokluk	ķil-gän	e-kän-miz	
	ķil-gän	e-kän-siz	
	ķil-gän	e-kän-lär	

Uygur Türkçesi

Teklik	ķil-iptiken-men	~ ķil-ip i-ken-men (az.ķil-ipti-miş-men ~ ķil-iptu-miş-men)
	ķil-iptiken-sen	...
	ķil-iptiken	
Çokluk	ķil-iptiken-miz	
	ķil-iptiken-siler	
	ķil-iş-iptiken	

1) NU 551, ÖTG 430

	Özbek Türkçesi	
Teklik	qıl-ibdi e-kän-män	(az.) qıl-ib-miş-men
	qıl-ibdi e-kän-sän	...
	qıl-ibdi e-kän	
Çokluk	qıl-ibdi e-kän-miz	
	qıl-ibdi e-kän-siz	
	qıl-iş-ibdi e-kän	

Öğrenilen geçmiş zamanın rivayet çekiminin birinci tipi (-ibdi e-kän-) Özbek Türkçesi'nde çok az kullanılmakta olup özellikle soru cümlelerinde görülür⁽¹⁾ Bu birleşik çekiminin ikinci tipinin örneklerine de nadiren rastlanır.

Şimdiki Zamanın Rivayeti

	Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
Teklik	qıl-ivatidiken-men	qıl-yäpti e-kän-män ~ qıl-yätibdi e-kän-män)
	qıl-ivatidiken-sen	qıl-yäpti e-kän-sän ...
	qıl-ivatidiken	qıl-yäpti e-kän
Çokluk	qıl-ivatidiken-miz	qıl-yäpti e-kän-miz
	qıl-ivatidiken-siler	qıl-yäpti e-kän-siz
	qıl-iş-ivatidiken	qıl-yäpti e-kän-lär

Özbek Türkçesi'nde asıl şeklin birleşerek kaynaştığı şekiller (qıl-yäpti e-kän> qilyäptiykin) de mevcuttur⁽²⁾

	Uygur Türkçesi
Teklik	qıl-maqta é-ken-men
	qıl-maqta é-ken-sen
	qıl-maqta é-ken
Çokluk	qıl-maqta é-ken-miz
	qıl-maqta é-ken-siler
	qıl-iş-maqta é-ken

1) ÖTG 432

2) ÖTG 433

Özbek Türkçesi

Teklik	qıl-mâqda e-kän-män	(az.) qıl-mâqda e-miş-män
	qıl-mâqda e-kän-sän	...
	qıl-mâqda e-kän	
Çokluk	qıl-mâqda e-kän-miz	
	qıl-mâqda e-kän-siz	
	qıl-mâqda e-kän-lär	

Özbek Türkçesi

Teklik	qıl-ä-yâtir e-kän-män	
	qıl-ä-yâtir e-kän-sän	
	qıl-ä-yâtir e-kän	
Çokluk	qıl-ä-yâtir e-kän-miz	
	qıl-ä-yâtir e-kän-siz	
	qıl-ä-yâtir e-kän-lar	

Şimdiki zamanın üçüncü tipi Özbek Türkçesi'ne mahsus olup, rivayet şekli de sadece Özbek Türkçesi'nde görülür.

Geniş Zamanın Rivayeti**Uygur Türkçesi**

Teklik	qıl-ar é-ken-men	(az.) qıl-ar (é)-miş-men
	qıl-ar é-ken-sen	...
	qıl-ar é-ken	
Çokluk	qıl-ar é-ken-miz	
	qıl-ar é-ken-siler	
	qıl-iş-ar é-ken	

Özbek Türkçesi

Teklik	qıl-är e-kän-män	(az.) qıl-är (e)-miş-män
	qıl-är e-kän-sän	...
	qıl-är e-kän	

Çokluk kı̇l-är e-kän-miz
 kı̇l-är e-kän-siz
 kı̇l-är e-kän-lär

Uygur Türkçesi

Teklik kı̇l-mas é-ken-men (az.) kı̇l-mas (é)-miş-män
 kı̇l-mas é-ken-sen ...
 kı̇l-mas é-ken
 Çokluk kı̇l-mas é-ken-miz
 kı̇l-mas é-ken-siler
 kı̇l-iş-mas é-ken

Özbek Türkçesi

Teklik kı̇l-mäs e-kän-män (az.) kı̇l-mäs (e)-miş-män
 kı̇l-mäs e-kän-sän ...
 kı̇l-mäs e-kän
 Çokluk kı̇l-mäs e-kän-miz
 kı̇l-mäs e-kän-siz
 kı̇l-mäs e-kän-lär

Gelecek Zamanın Rivayeti

	Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
Teklik	kı̇l-idiken-men kı̇l-idiken-sen kı̇l-idiken	kı̇l-ä-män e-kän kı̇l-ä-sän e-kän kı̇l-ä-di e-kän
Çokluk	kı̇l-idiken-miz kı̇l-idiken-siler kı̇l-iş-idiken	kı̇l-ä-miz e-kän kı̇l-ä-siz e-kän kı̇l-ä-di-lär e-kän

Rivayetin bu şekli, Uygur Türkçesi'nde yaygın kullanılmasına karşılık, Özbek Türkçesi'nde az kullanılır.⁽¹⁾

1) ÖTG 433

Uygur Türkçesi

Teklik	qıl-maqçı (i)-ken-men	(az.) qıl-maqçı-mış-men
	qıl-maqçı (i)-ken-sen	...
	qıl-maqçı (i)-ken	
Çokluk	qıl-maqçı (i)-ken-miz	
	qıl-maqçı (i)-ken-siler	
	qıl-iş-maqçı (i)-ken	

Gelecek zamanın bu rivayet şekli, Uygur Türkçesi'nde umumiyetle -maqçı-ken-mış-men şeklinde katmerli bir yapıda görülür⁽¹⁾

Özbek Türkçesi

Teklik	qıl-mâqçı e-kân-mân	(az.) qıl-mâqçı (e)-miş-mân
	qıl-mâqçı e-kân-sân	...
	qıl-mâqçı e-kân	
Çokluk	qıl-mâqçı e-kân-miz	
	qıl-mâqçı e-kân-siz	
	qıl-mâqçı e-kân-lär	

Uygur Türkçesi**Özbek Türkçesi**

Teklîk	qıl-a-diğan é-ken-men ⁽²⁾	qıl-ä-digän e-kân-mân ⁽³⁾
	qıl-a-diğan é-ken-sen	qıl-ä-digän e-kân-sân
	qıl-a-diğan é-ken	qıl-ä-digän e-kân
Çokluk	qıl-a-diğan é-ken-miz	qıl-ä-digän e-kân-miz
	qıl-a-diğan é-ken-siler	qıl-ä-digän e-kân-siz
	qıl-iş-a-diğan é-ken	qıl-ä-digän e-kân-lär

Özbek Türkçesi

Teklik	qıl-âcäk e-mış-mân
	qıl-âcäk e-mış-sân
	qıl-âcäk e-mış

1) YUTG 261, HZUTG 346

2) YUTG 261, HZUTG 346

3) ÖTG 435

Çokluk kıl-äcäk e-mış-miz
 kıl-äcäk e-mış-siz
 kıl-äcäk e-mış-lär

Gelecek zamanın bu tipi Özbek Türkçesi'ne has olup, rivayet şeklinin örneklerine de sadece Özbek Türkçesi'nde rastlanır. Yaygın bir kullanılışı yoktur.

Şart Çekiminin Rivayeti

	Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
Teklik	kıl-sa-m é-ken	kıl-sä-m e-kän
	kıl-sa-ñ é-ken	kıl-sä-ng e-kän
	kıl-sa é-ken	kıl-sä e-kän
Çokluk	kıl-sa-k é-ken	kıl-sä-k e-kän
	kıl-sa-ñlar é-ken	kıl-sä-ngiz e-kän
	kıl-iş-sa é-ken	kıl-sä-lär e-kän

İstek çekiminin Rivayeti

	Uygur Türkçesi
Teklik	kıl-ğay i-ken-men ⁽¹⁾
	kıl-ğay i-ken-sen
	kıl-ğay i-ken
Çokluk	kıl-ğay i-ken-miz
	kıl-ğay i-ken-siler
	kıl-iş-kay i-ken

İstek çekiminin rivayetine ait örneklere Özbek Türkçesi metinlerinde rastlanılmadı.

Gereklilik çekiminin rivayet

Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
kıl-sa-m kérek e-ken	kıl-sä-m keräk e-kän
...	...
kıl-iş-im kérek e-ken	kıl-iş-im keräk e-kän
...	...
kıl-mağ kérek e-ken	kıl-mâğ keräk e-kän
...	...
vb.	vb.

1) YUTG 261

Bu rivayet çekimi gereklilik ifadesini karşılayan şekillere éken(U)/ekän(Ö) kelimesi getirilmek suretiyle teşkil edilir. (bk. § Gereklilik Çekimi).

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

(U) Mundak, haletniñ maña almişip kélişini héçqaçan oylimiğan ikenmen
(Böyle halin bana rastlayıp kalacağını asla düşünmemiştim)

Étibarsız İltica, Keşker Edebiyatı, 55.

Ular birer baturniñ u kızni élip, reqliplerni yukitip, boranni qoqlap, özlirini visalğa yetküzüşni hudadin tilegenmiş. (Onlar bir bahadırın o kızı alıp, rakiplerini yok edip, boranı kovalayıp, kendilerini visale ulaştırmayı Huda'dan dilemişmiş)

Aşiklik Küyi, Keşker Edebiyatı, 21.

(Ö) Mâskvädägi hărăbälär häkidä kóp múbälägä kılğan ekänlär
(Moskova'daki harabeler hakkında çok mübalağa etmişler)

Áybek, XII, 154.

Säyhún sâhilidä kóçmânçilik qilib yürgän Bäräkbek bätir Yässi ve Siğnâq şährlärini zäbt etib, şähär tevärägidägi güldäy qışlâqlärni tälân-târâc kılğan emiş (Säyhún kıyısında konargöçerlik yapan Bäräkbek Bätir, Yässi ve Siğnâq şehirlerini zapt edip, şehir çevresindeki gül gibi köyleri talan etmişdi)

Úlúgbek Häzinäsi, 48.

(U) Haqlıq ikensen (Haklıymışsın,
Sözleptikensen Söylemiştin)

Yantaq, 128.

Ularñiñ, hemmisi “İçsile” dep cavap beriptumış

(Onların hepsi “İçiniz” diye cevap vermiş.)

Ömür Menzilliri, 108.

(Ö) Nimä uçún bündäy yâzibdi ekän, deb mäslähät kıldılär (Niçin böyle yazmış, diye müşavere ettiler)

Ózbek Hâlk Ertäkläri, 54.

Uzáqqa ketibdi dâlgälär
 Cäyhún kóp úzáqqa ketibmiş
 (Uzağa gitmiş dalgalar.
 Ceyhun çok uzağa gitmiş)

Välfäcr, 46.

(U) Üçinci beş cillik namidiki artel' territoryasige baraklar selinip, kelgüçilerni caylaşturuş işi kızgın cürügüzülmekte éken (Üçüncü beş yıllık, isimli sanatkarlar derneklerine barakalar yapıp, gelenleri yerleştirme işi hararetle yürütülmekteymiş)

Serap, 28.

(Ö) Mälikä kāräsä, güllär açılğan, bülbullär säyrämäkdä emiş (Melike baksa, çiçekler açılmış, bülbuller ötmekteymiş)

Ózbek Hälk Ertäkläri, 243.

(U) Kışlıķi tün yazlıķi kün uzar iken (Kışın gece, yazın gündüz uzarmış)

Yeñi Rubaiylar, 51.

Ömür boyi canlıqlarnıñ gezep otliri tolğan devzeķte köyermişmen (Ömür boyu canlıların gazap ateşlerinin dolduğu cehennemde yanarmışım)

Aşıklik Küyi, Keşker Edebiyatı, 21.

(Ö) Uni äskärhänä, deb ätär ekänlär (Onu "äskärhänä" diye isimlendirirlermiş)

Äybek XII,134.

Kózni tóydirärmış bir hâvúc túprâķ)
 (Gözü doyururmuş bir avuç toprak)

Súvâydä, 21.

(U) Heç kişi bilmes imiş hem sorisa
 (Hiç kimse bilmezmiş, sorsa da)

Ömür Menzilliri, 173.

(Ö) Bir sâät kórmäsä túrâlmäs ekän (Bir saat görmese duramazmış)

Ózbek Hâlk Ertâklâri, 103.

(U) U vaqtini békar ótküzmeýdéken! (O vaktini boşa geçirmezmiş)

Serap, 104.

(Ö) Ägär Tâşkentdä Púškingä häykäl örnâtilär ekän, úning yânidä “Yevgeniy Änegin” ning äcâyib târcimânigä hâm häykäl bóliši kerak degän ekän (Tâşkent’te Púškin’e heykel dikeceklermiş; onun yanında “Yevgeniy Änegin” in başarılı tercümanına da heykel dikmeli, demiştim)

Äybek, 77.

(U) Başlamçı tike huddi bir tağdek körüngidekmiş

(Baştaki teke tıpkı bi dağ gibi görünüyormuş)

Emirbek Palvan, Keşker Edbiyati, 123.

(Ö) Ú kúşning bäläsini yemâqçı ekän (O kuşun yavrusunu yemek istiyormuş)

Ózbek Hâlk Ertâklâri, 90.

Şahnävâz Pâkistân äyâllärining emänsipätsiyä úçún kúrâşâcâk emiş (Şaha yakışır Pâkistân hanımlarının hakları için mücadele edecekmiş)

Äybek XII, 207.

(U) Muhim işim çıqıp qaldı, maña ikki künlük ruhset bérilse iken (Mühim işim çıktı, bana iki günlük için verilseymiş)

Hazırkı Zaman Uyğur Tili Grammatikası, 302.

(Ö) Endi nimä qılsâm ekän, qâyti b kelsämmikän? (Şimdi ne yapayım, dönüp gelsem miki?)

Ózbek Hâlk Ertâklâri, 120.

(Ö) Ertäsi yänä kâfäs tâmângä, tútqúnlikka úçmâğı kérak ekän (Sabah tekrar kafes tarafına, esarete uçması gerekmiş)

Ózbek Hâlk Ertâklâri, 104.

ŞART

Şart çekimi, hikâye ve rivayet çekimindeki gibi é-(U)/e-(Ö) ile değil, bol-(U)/ból-(Ö) yardımcı fiili vasıtasıyla yapılır: *qıl-ğan bol-sa-m (U)/qıl-ğan ból-sä-m(Ö)* vb. Bu çekimdeki şahıs ekleri, basit şart çekimindeki gibidir. Üç birleşik çekim içinde çeşit ve kullanılış yaygınlığı bakımında en az olanı şart çekimidir. Bir Uygur gramerinde¹⁾ şimdiki zamanın şartı olarak gösterilen -vatsa- şeklindeki -vat- şimdiki zaman eki -vati- olmayıp, yat- yardımcı fiilinin kaynaşmış şeklidir.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Şartı

	Uygur Türkçesi		Özbek Türkçesi	
Teklik	qıl-ğan	bol-sa-m	qıl-ğan	ból-sä-m
	qıl-ğan	bol-sa-ñ	qıl-ğan	ból-sä-ng
	qıl-ğan	bol-sa	qıl-ğan	ból-sä
Çokluk	qıl-ğan	bol-sa-q	qıl-ğan	ból-sä-k
	qıl-ğan	bol-sa-ñlar	qıl-ğan	ból-sä-ngiz
	qıl-iş-ğan	bol-sa	qıl-ğan	ból-sä-lär

Özbek Türkçesi'nde öğrenilen geçmiş zamanın ikinci tipinin şartına özellikle üçüncü şahıslarda çok az da olsa rastlanılır: işlap bolsa "çalışmış ise" vb.

Geniş zamanın şartı

	Uygur Türkçesi		Özbek Türkçesi	
Teklik	qıl-ar	bol-sa-m	qıl-är	ból-sä-m
	qıl-ar	bol-sa-ñ	qıl-är	ból-sä-ng
	qıl-ar	bol-sa	qıl-är	ból-sä
Çokluk	qıl-ar	bol-sa-q	qıl-är	ból-sä-k
	qıl-ar	bol-sa-ñlar	qıl-är	ból-sä-ngiz
	qıl-iş-ar	bol-sa	qıl-är	ból-sä-lär

1) YUTG 262

Gelecek Zamanın Şartı

	Uygur Türkçesi		Özbek Türkçesi	
Teklik	qıl-maqçi	bol-sa-m	qıl-mâkçi	ból-sä-m
	qıl-maqçi	bol-sa-ñ	qıl-mâkçi	ból-sä-ng
	qıl-maqçi	bol-sa	qıl-mâkçi	ból-sä
Çokluk	qıl-maqçi	bol-sa-k	qıl-mâkçi	ból-sä-k
	qıl-maqçi	bol-sa-ñlar	qıl-mâkçi	ból-sä-ngiz
	qıl-iş-maqçi	bol-sa	qıl-mâkçi	ból-sä-lär

	Uygur Türkçesi		Özbek Türkçesi	
Teklik	qıl-adığan	bol-sa-m	qıl-ä-digän	ból-sä-m
	qıl-adığan	bol-sa-ñ	qıl-ä-digän	ból-sä-m
	qıl-adığan	bol-sa	qıl-ä-digän	ból-sä
Çokluk	qıl-adığan	bol-sa-k	qıl-ä-digän	ból-sä-k
	qıl-adığan	bol-sa-ñlar	qıl-ä-digän	ból-sä-ngiz
	qıl-iş-adığan	bol-sa	qıl-ä-digän	ból-sä-lär

Gerekliligın Şartı

Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
qıl-maq lazim bol-sa	qıl-mâk lâzim ból-sä
...	...

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

(U) Tutulğan bolsimu barçe oğrılar

Yaşlıqniñ oğrisi tutulğan emes

(Tutulmuş olsa da bütün uğrular,

Gençliğin uğrusu tutulmaz)

Yeñi Rubaiylar, 76.

(Ö) Äybek gärcänd birär cäydä bû äsäрни “Qútlúğ kân” ning dävâmi deb äytmägän bólsä-dä, ú mäshúr râmänning ikkinçi kitâbi bólib, “Úlúğ yól” deb ätälär edi (Äybek, gerçi hiç bir yerde bu eserini “Qútlúğ kân” ın devamı

diye söylememişse de, o, meşhur romanın ikinci kitabı olup “Úlúġ yól” diye isimlendirirler)

Áybek, 187.

(U) ‘Encanġa barur bolsañ
Begveççiġe duga deñlar

Uygur Halk Kosaqlari, 170.

(U) Men ötmekçi bolsam cahandın şundak
(Ben geçmek istiyorsam dünyadan böylesine)

Yantak, 197.

(Ö) Hacı: -Áġar meni yemâkçi bâlsängiz, ävväl yúz märtä minäsiz, keyin yesängiz mäyli, âtäm şundäy deb väsiyät kılġän edi- debdi (Katr: -Eġer beni yiyecekseniz, önce yüz defa binip, sonra yeseniz münasip, atam böyle vasiyet kılması, demiş)

Ózbek Halk Ertaklari, 24.

(Ö) Lekin búlärni tängäġä älmäştirmäk lâzim bôlsä, Hâcä Sälâhiddin zärgärgä mürâcäät kılġil (Lâkin bunları paraya deġiştirmek gerekiyorsa, Hâcä Sälâhiddin Zärgär’e müracaat et)

Úlúġbek Hâzinäsi, 19.

İKTİDAR ŞEKLİ

Uygur ve Özbek Türkçelerinde iktidar şekli -a/-e (U), -ä(Ö) ve -y (U,Ö) zarf fiil eklerine al-(U)/âl-(Ö) yardımcı fiilinin getirilmesiyle teşkil edilir. İktidar şeklinin olumsuzluğu al-(U)/âl-(Ö) yardımcı fiiline -ma/-me-(U), -mä-(Ö) olumsuzluk bildiren fiilden fiil yapma ekinin getirilmesiyle yapılır: yaz-a al-(U)/yâz-ä-âl-(Ö) “Yazabilmek”, yâz-ä âl-mä-(Ö)/yaza al-ma-(U) “Yazamamak”

Uygur Türkçesi’nde zarf fiil ile yardımcı fiilin kaynaşması sonucu iktidar şekli -al-/el-, -ala-/ele-, (-yala-/yele-) şeklinde ekleşmiştir.⁽¹⁾ Özbek Türkçesi’nde ise -âl- şeklinde ekleşmenin yanı sıra, -ä- ~ -y + âl- şeklinde ekleşmemiş hali de görülür.

Özbek Türkçesi’nde al- yardımcı fiilinden başka bil- yardımcı fiili de -ä ~ -y zarf fiil eki ile iktidar şeklini karşılar. Özellikle edebî eserlerde rastlanan bu şekil

1) HZUTA 129

fizikî güce dayalı olmayan, akla dayalı hareketlerde nispeten sunî değildir.⁽¹⁾

Kiplerin iktidar şekli, kip ekinden önce olumlu veya olumsuz iktidar yapısının getirilmesiyle teşkil edilir:

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

(U) Men hetta öz perzendimnimu körelmidim. (Hatta ben öz çocuğumu da göremedim.)

Serap 124.

Uniñ kim teripidin yézilğanlığını éniklalmaptu. (Onun kim tarafından yazılmış olduğunu açıklayamamış.)

Serap 51.

Men séni peket çüşinelmeyvatimen. Muqeddes? (Ben seni hiç anlayamıyorum. Mukeddes!)

Serap 157.

Amma ular yetelmes saña. (Ama onlar yetişemez sana)

Séni Küyleymen, 13.

Mesilen, Henzu tilidiki... digen söz Uyğur tilida “Yazalmaymen” (Sözümüz tercimisi: men- yazmak-mümkün-emes) deyilidu. (Mesela, Çince’deki... sözü Uyğurca’da “Yazamam” (sözümüzün tercümesi: ben-yazmak-mümkün-değil) denilir).

Tilşunaslıq Heqida Umumiy Bayan 49.

Dostlarğa dostlarniñ salamlirini

Yetküzelisem,

Lezzetlik nepes élip “uh” deymen

(Dostlara dostların selamlarını

Ulaştırabilsem,

Rahat nefes alıp “oh” derim)

Yantak, 75.

1) F 48

(Ö) Mämnún bólib, bir kimsäni	(Memnun olup, bir kimseyi
Mämnún <u>etälmädim</u>	Memnun edemedim.
Mäftún bólib, bir kimsäni	Meftun olup, bir kimseyi
Mäftún <u>ertälmädim</u>	Meftun edemedim)

Súvâyda 104.

Yúldúzlär häm <u>úhläy älmäs</u>	(Yıldızlar da uyuyamaz.
Äynängdä kózni <u>úzälmäs</u>	Aynandan göz kesemez)

Sâzim 61.

Şú şähärgä kirib, şúni kórmäsdän ketä äläsizmi? (Bu şehre girip onu görmeden gidebilir misiniz?)

Ózbek Hälk Ertäkläri 38.

Heç kim äytälmägäy! Ämmâ ózim äytämän
(Hiç kimse söyleyemez, ama ben söyleyeceğim)

Súvâyda 215.

Men bir kättä pädşâ bólsäm, bir kız bäläning sózini bäcärälmäsäm kändäy bôlädi. (Ben bir büyük padişah olsam, bir kız çocuğunun dediğini yapamasam, nasıl olur?)

Ózbek Hälk Ertäkläri 45.

Ú óz icâdidä tärîh vä zämânni näkädär mähârät bilän häkķāniy tāsvis etä bildi, hālķ häyātini näkädär çúkūr vä yärkin kórsätä äldi -mänä şú ölçäv bilän úning mehnäti sän'äti ölçänädi (O kendi icadında tarih ve zamanı ne kadar maharet ile doğru tasvir edebildi, halk hayatını ne kadar derinliğine ve aydınlık gösterebildi; işte bu ölçü ile onun mihneti, sanatı ölçülür)

Sâzim 3.

Lekin, heç kändäy kúç Úygúrni sevikli yólidän käytärä bilmädi (Lâkin hiç bir güç Úygúr'u sevgili yolundan dönderemedi)

Äybek XII, 61.

SIFAT FİİL

Uygur Türkçesi ile Özbek Türkçesi'ndeki sıfat fiilleri, ifade ettikleri zamanları göz önüne alarak üç bölüme ayırmak mümkündür.

- a) Geçmiş zaman sıfat fiili
- b) Geniş zaman sıfat fiilleri
- c) Gelecek zaman sıfat fiilleri

a) Geçmiş Zaman Sıfat Fiili

-miş

Geçmiş zaman ifade eden bu sıfat fiil eki, Uygur Türkçesi'nde umumiyetle -miş şeklindedir. Özbek Türkçesi'nde ise daima -miş şeklinde uyum dışı kullanılır. -miş eki, işlek olmayıp her iki şivede de arkaik durumdadır. Özellikle ótmış (Ö), keçmiş (U) gibi kelimelerde kalıplaşmış olarak karşımıza çıkar:

-miş sıfat fiil eki, -lik/-lik, -luq/lük (U); -lik, -li(Ö) isimden isim yapma ekleriyle birleşerek kalıcı isimler teşkil eder. Bu isimlerin yeni olmadığı yapılarından da anlaşılır: okumuşluk (U)/ókımişli (Ö) "Tahsilli, bilgili" URL 105, UTİL II-527 vb.

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

(Ö) Şú sâbâbdân ú yâlgängä tez işânâdi vâ úning cängâvâr sârgúzâştlâridä mähsús yöldäşi bólmış Ävâzning istehzâsigä hâm nişân bôlâdi (Bu sebepten o yalana tez inanır ve onun kavgalı sergüzeştlerinde özel yoldaşı olmuş Ävâz'ın istihzasına da nişan olur)

Özbek Halk Dastânlâridä Sätirä vâ Yümär, 11.

(U) Keçürmişlirini hemrahliriğa sözlep bëriptu (Başından geçirdirlerini yoldaşlarına söylemiş)

Gülçéhri ve Mehnuçéhri, Miras, 43.

(Ö) Dällä degän bir hâtinning kılmışlari hikâyä kılınär edi (Dällä denilen bir kadının yaptıkları hikâye edilirdi)

Ótmışdän Ertäklär, 46.

(U) ... dep yézip bihude ötken ömridiki qılmişlariğa puşayman qılsa, yene bir gezilide ahırkı ömrini Huda yolida taet ibadetke béğışlaydığanlıqını izhar qılidu (... diye yazıp boşa geçen ömründeki yaptıklarına pişman olduğunu, yine bir gazelinde ahir ömrünü Allah yolunda ibadete bağışladığını izhar eder)

Zoharidin Hékim Beg Devridiki Qeşker, Qeşker Edebiyatı, 115.

b) Geniş zaman sıfat fiilleri

-ğan/-gen, -қан/-ken

-gän, -қан/-kän

Bu sıfat fiil eki, Uygur Türkçesi'nde -ğan/-gen, -қан/-ken; Özbek Türkçesi'nde ise umumiyetle -gän, nadiren (-қан/-kän) şekillerinde karşımıza çıkar. Her iki şivede de en çok kullanılan sıfat fiil ekidir. Bu sıfat fiil eki, Türkiye Türkçesi'ndeki -an/-en sıfat fiilini karşıladığı gibi, -duk/-dük... sıfat fiilini de karşılar:

(U) Sen okuğanni okudum men mu

(Senin okuduğunu okudum ben de)

Séni Küyleymen, 30.

-ğan/-gen, -қан/-ken; -gän sıfat fiili ekinin başka ek almadan kullanılışlarının yanısıra, isme gelen eklerle de kullanıldığı görülür. Bu eklerden bulunma hali ve eşitlik hali ekleriyle kullanıldığında bu şekiller zarf fiil mânâsını ifade ederler. (bk.Ş Sıfat fiil ekleriyle isim hal eklerinin birleşmesinden doğan zarf fiiller) -lıq/-lik (U), -lik (Ö) isimden isim yapma eki ile birlikte, bir birleşik fiil ismi gibi vazife yaparlar⁽¹⁾ Bu birleşik ekin de ismin hal ekleriyle kullanılışı yaygındır:

(U) ... oğşimiğan pikirlerini otturiğa qoyuşniñ imkaniyiti bolmiğanlıqtin bu eser üstide hiç qandaq emiliy muhakime élip bérilmidi (... benzemeyen fikirleri ortaya koyma imkânı olmadığı için, bu eser üstünde hiç bir tenkit yapılmadı)

Yahşirak Yazayli Kiskirak Yazayli, 43.

1) HZUTG 268, Ö 164

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

(U) Kördünlerǵu közümdin akқан yaşni

(Gördünüz mü gözümde akan yaşı)

Uyǵur Helq Muhebbet Qoşaqłiri, Miras, 69.

Uruş pütı, kelgen keldi, qaldı qalğan

(Kavga bitti, gelen geldi, kaldı kalan)

Séni Küyleymen, 85.

(Ö) Sinâni yiǵlâtǵan kóhnâ sävâl bú,

Ólim bú, aç qalğan bóridek yävúz!

(Sinâ'yı ağlatan köhne sual bu,

Ölüm bu, aç kalmış kurt gibi yırtıcı)

Súvâydâ, 24.

(U) Adem biridin körmigenni biridin köridu

(İnsan birinden görmediğini birinden görür)

Éribarsız İltica, Qeşqer Edebiyatı, 58.

(Ö) Eşitgäningni únút

(İşitdiğini unut.

Bilgäningni häm

Bildigini de)

Välfäcr, 28.

(U) Bu hikayiler “4 Kişilik Gürüh” tarmar kilingandin kéyin edibiyat-sen’et sépimizde barlıqqa kelgen... (Bu hikâyeler “4 kişilik cunta” dağıtıldıktan sonra edebiyat sanat safımızda varlığa gelen...)

Yahşirak Yazaylı Qışkıraq Yazaylı, 21.

Tüz köñül adem bolğınim üçün gepni ocuq éytқан idimdidı (Kalbi doğru adam olduğum için sözü açık söylemişim, dedi)

Seher, Tarim, 33.

(Ö) Tâşing şú âlämdä bólsin deb tógäl,
Kelgänlär ketärlär bittä tâş kıyib.
 (Taşın bu âlemde olsun diye hep,
 Gelenler giderler, bir tane taş koyup)

Súvâyda, 73.

(U) Tekebburluk <u>kılğanlardin</u>	(Tekebbürlük edenlerden
Rehim kütmeñlar	Merhamet beklemeyin)
	<i>Uygur Helik Koşakliri, 125-126.</i>

Körgenlerniñ közi kemişur erdi
 (Görenlerin gözü kamaşırdı)

Şahzade, Miras, 16.

-r, -ar/-er, -mas/-mes

-r, -är, -mäs

-r, -ar/-er (U); -r, -är(Ö) ekleri olumlu geniş zaman, -mas/-mes(U), -mäs(Ö) ekleri ise olumsuz geniş zaman sıfat fiillerini teşkil ederler. Bu eklerin meydana getirdiği sıfat fiiller bazı isim çekim eklerini alarak veya almadan da kullanılırlar. Umumiyetle sıfat ve isim olarak kullanılan bu sıfat fiillerin cümlede zarf olarak kullanılışına da rastlanır. Bu kullanılışlar umumiyetle, hal eki almış şekillerde karşımıza çıkar. (bk. § Sıfat fiil ekleriyle isim hal eklerinin birleşmesinden doğan zarf fiiller.) Özbek Türkçesi'ne ait hal eki almamış şu sıfat fiil örneği ise zarf fonkiyonundadır:

Úlär cäváb bermäs, bâķışär giryân
 Bâķışär, degändek: “Bú âğir sävâl...”
 (Onlar cevap vermeden, bakışır ağlamaklı.
 Bakışır, dercesine: “Bu ağır sual...”)

Súvâyda, 53.

Bu sıfat fiil ekleri, -lik/-lik(U); -lik,-li (Ö)ekleri ile birleşerek kalıcı isimler meydana getirirler: tuşunarli “Anlaşılr”⁽¹⁾

(U) Umumen, bu yıllarda prozimiz közge körünerlik yüksilişlerge iğe bolup...
(Umumiyetle, bu yıllarda hikayemiz gözle görünür yükselişlere sahip olup...)

Yahşirak Yazayli Qışkırak Yazayli, 81.

(Ö) Gâhâ birâr nârsâ demâslik vâ tegmâslik fikrigâ, gâhâ öldiriş fikrigâ kelibdi (Bazen bir şey dememe ve ilişmeme fikrine, bazen öldürme fikrine gelmiş)

Özbek Halk Ertâklâri, 141.

Bunlardan -maslik/-meslik (U), -mâslik (Ö) şeklinin kérek(U), kerâk (Ö) edatı ile de birleşerek gereklilik ifade ettiğı gösterilmişti (bk.ş Gereklilik Çekimi).

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

(U) Yarimniñ turar cayi (Yarimin durduğı yer
Keşker degen şherdur Keşker denen şhirdir)

Uygur Helik Koşakliri, 149.

(Ö) Qâyerdâsiz, bâğrim yâkâr ülfâtlâr (Neredesiniz, bağrımı yakan ülfetler?)
Súvâydâ, 19.

(U) Nomuşçün can bergen (Namus için can veren
Untulmas kurbani bar Unutulmaz kurbanı var)

Ömür Menzilliri, 4.

(Ö) Bú hâl hâlk sâtirâsi uçún bitmâs-túgânâmâs mánbâ bólâ âlâdi (Bu durum halk mizahı için bitmez tükenmez menba olabilir.)

Özbek Halk Dâstânlâridâ Sâtirâ vâ Yúmâr, 15.

1) ÖSG 91, Ö 168

(U) Telmürüp öler boldum (Ümidle gözlemekten ölür oldum
Yarimniñ işigide Yarimin eşiğinde.)

Uygur Helik Qoşaqiri, 104.

(Ö) Bólär-bólmäsgä tinglâvçi küldiriş uçún hâlk yúmâridän fâydälänilmäydi
(Olur olmaz yerde dinleyiciyi güldürüş için halk mizahından faydalanılmaz)

Ózbek Hâlk Dâstânläridä Sätirä vâ Yumâr, 56.

(U) Sëniñ tar zamanıñ kelmeske ketti (Senin dar zamanın gelmeze gitti)

Sëni Küyleymen, 93.

Eçinma ketkendin, qorqma kelerdin

(Üzülme gidene, korkma gelenden)

Yëni Rubaiylar, 32.

Töhpisi ölmesler sep tüzse,

(Eseri ölmeyenler sıralansa,

Saña eñ layıqtur baş orun.

Sana lâyıktur baş köşe.

Ölmesler namzadi tüzülse,

Ölmezler namzetleri dizilse,

Yézilar namiñmu eñ burun.

Yazılır adın da en üste)

Yantak, 57.

Kim bilidu qandaq vaqieler boluş kéterini

(Kim bilir, nasıl vakıalar alacağını)

Serap, 58.

(Ö) ... kózläri bózärib, rängi särgäyib qorqqänidän kızärib, nimä deyärini
bilmäy “dâd” deb qóyâ berdi (Gözleri bozarıp, rengi sararıp, korkudan
kızarıp ne diyeceğini bilmeden “imdat” deyiverdi)

Ózbek Hâlk Dâstânläridä Sätirä vâ Yúmâr, 45.

C) Gelecek Zaman Sıfat Fiilleri

-diġan

-digān

Bu ekin fiil çekiminde de kullanıldığı örnekler görülmüştü. tur- yardımcı fiilinin öğrenilen geçmiş zaman ekiyle kaynaşıp birleşmesinden meydana gelen bu ek, umumiyetle sıfat fiil olarak karşımıza çıkar. (bk. § Gelecek Zaman Çekimi, Beşinci Tip).

Bu sıfat fiil eki ünlü uyumuna uymaksızın, Uygur Türkçesi'nde -diġan, Özbek Türkçesi'nden ise -digān, şeklinde yazılır.

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

(U) Tebessüm ketmeydiġan levleri kökirip, nurluġ közliri öçti (Tebessüm eksik olmayan dudakları morarıp, nurlu gözleri söndü)

Serap, 176.

(Ö) Kúġagā birinġi çıġġān kúnim eşiġimiz āldidān ótādiġān zāvúrgā yikilib túşdim (Sokaġa ilk çıktığım gün eşiġimizin önünden geçen arka yıkılıp düştüm).

Ótmişdān Ertāklār, 11.

(U) Éniġ bolmiġanliri yaki bir ġanġa rayonda teñ kollinilidiġanliriniñ teveligi körsitilmidi (Açık olmayanları veya bir kaç bölgede eşit kullanılanların tabiliġi gösterilmedi)

Uyġur Şiviliri Sözlüġü, 2.

Uniñ selametlikke ġanġilik ziyan keltürdiġanligini bilisengu! (Onun saġlıġa nasıl zarar verdiġini biliyorsun!).

Serap, 106.

(Ö) Lekin ġizning ātā-ānāsi bú yigitġa bermäsdān ġizni başġā bir yigitġa berādiġān bólišibdi (Lâkin kızın ana babası, bu yiġide vermeyip, kızı başka bir yiġide verecek olmuş)

Ózbek Hālk Ertāklāri, 177.

Ok átişdä näyzä sänçişdä, tiğ úrişdä úngä teng kelädigäni yók ekän (Ok atışta, mızrak batırışta, kılıç vuruşta ona denk geleni yok imiş)

Ózbek Hālķ Ertāklāri, 225.

-ġu/-gü, -ķu/-kü

-gú, -ġú, -gi

Eski Türkçe'den beri bütün lehçe ve şivelerde görülen⁽¹⁾ bu sıfat fiil eki bugün gerek Uygur Türkçesi'nde gerekse Özbek Türkçesi'nde arkaik bir ek olarak karşımıza çıkar. Bu ek özellikle “bar(U)/bār(Ö)”, “yok (U)/yók (Ö)” ve “kel-(U,Ö)” kelimeleri ile birlikte kullanılır. Yaygın olmasa da, -ġu ekinin iyelik eki almış şekillerinin “bar(U)/bār(Ö)” ve “yok (U)/yók (Ö)” kelimeleri ile birlikte gelecek zamanı ifade ettiği gösterilmişti (bk. § Gelecek Zaman Çekimi, Dördüncü Tip). Ek, Uygur Türkçesi'nde -ġu/-gü, -ķu/-kü, Özbek Türkçesi'nde ise -gú, -gi şekillerinde yazılır.

Bu ekin iyelikli şekillerinin kel- yardımcı fiili ile teşkil ettiği birleşik fiillerde istek mânâsı vardır:

(U) Künige on körsemmu séni (Günde on kere görsen de seni,
Körgüm kélür yene hem yene Göresim gelir tekrar tekrar)

Séni Küyleymen, 47

(Ö) Uni kórgisi, ú bilän bāhs ķilgisi, úning óylärini bilgisi kelär edi
 (Onu göresi, onunla sohbet edesi, onun fikirlerini bilesi gelirdi)

Úlúgbek Hāzināsi, 198.

Ekin iyelik üçüncü teklik şahıslı şekli, bazı örneklerde iyeliklilik özelliğini kaybederek -gusi(U)/-gusi(Ö) şeklinde birleşik bir fiilden isim yapma eki fonksiyonuna büründüğü görülür. Bu özelliğe “kelġüsü(U)/kelġüsü(Ö)” “Gelecek”, nadiren de bólġüsü(Ö) “Olacak”⁽²⁾ kelimelerinde rastlanır.

1) ETİF, 83

2) F 169

(U) Kelgüsiniñ gül süriti (Geleceğin gül yüzü)
 El kēlbige yürmekte sizip Halkın gönlüne sinip gitmekte)
Yahşirak Yazayli Qiskirak Yazayli, 6.

(Ö) Bú yónalışdāgi işlār kelgúsidā hām dāvām ettirilādi (Bu yöndeki işler gelecekte de devam ettirilecek)

İzlāniş Nāticālāri vā Recālār, Ozbek Tili vā Ādābiyāti, 6.

-ğu/-gü, -ğu/-kü(U); -gú,-gú, -gi(Ö) eki, Uygur Türkçesi'nde "dek", Özbek Türkçesinde ise "däy" edatı ile birlikte kullanılır. Bu şekiller kullanıldığı kontekse göre "-acak kadar, -ar/-acak gibi" mânâlarını ifade ederler:

(U) Aşlıq dukiniğa bērip, beş künge yetküdek un élip kel (Gıda dükkanına varıp, beş gün yetecek kadar un alıp gel.)

Hazirki Zaman Uyğur Tili Grammatikisi, 260.

(Ö) İkinci bir kişi hām bir āh úrdi ki, āğzidān ót çıķib ketgúdāy bóldi (İkinci bir kişi de bir ah çekti ki, ağzından alev çıkıp gider gibi oldu)

Ózbek Hālk Ertāklāri, 85.

Her iki şivede de -çi isimden isim yapma eki ile birleşen bu sıfat fiil eki, umumiyetle fiil ismi gibi ⁽¹⁾ bazen de sıfat fiil gibi kullanılır.

(U) Zulmet ara yalguz uçqan kök kuşı
 Bu caylarda sen söyğüçi bahar bar
 (Karanlıkta yalnız uçan gök kuşu,
 Bu yerlerde senin sevdiğin bahar var)

Tünde Yalguz Uçqan Kuş, Tarim, 123

1) HZUT 242, ÖG 96

-äcäk

Bu şekil, fiil çekiminde olduğu gibi, sıfat fiil olarak da sadece Özbek Türkçesi'nde karşımıza çıkar. Uygur Türkçesi'nde görülen “kelecek” kelimesi ve onun ek almış şekilleri, güney-batı grubu şivelerinin bir tesiri olmalı. Bu tesir Özbek Türkçesi'nde daha kuvvetli olduğu için sıfat fiilin yayılma sahası da genişlemiştir. Bu ekle meydana getirilen sıfat fiiller umumiyetle sıfat, daha az ölçüde de isim olarak kullanılır.

Metinlerden Seçilmiş Örnekler

(Ö) Qilinäcäk işlar häli kóp (Yapılacak işler hayli çok)

Äybek XII 252.

Häklär imperiälizm äqibätini yähşi bilädi, üning qäygä bäsläyägäni tüşünädi (Halklar emperyalizmin akibetini iyi bilir, onun ne zaman başlayacağını anlar)

Äybek XII, 277.

Biz özimizning ertägi künimiz tägin häm gózälräk bāyräk, yähşiräk böläcägigä işänämiz. (Biz kendi geleceğimizin de daha güzel, daha müreffeh, daha iyi olacağına inanıyoruz)

Äybek XII, 342.

ZARF FİİL

Uygur ve Özbek Türkçelerinde zarf fiiller iki yolla teşkil edilir.

1. Zarf fiil ekleriyle meydana gelen zarf fiiller.
2. Sıfat fiil ekleriyle hal eklerinin birleşmesinden doğan zarf fiiller.

1. Zarf fiil ekleriyle meydana gelen zarf fiiller :

-a/-e, -y

-ä , -y

Bu zarf fiil, ünsüz ile biten fiillere -a/-e(U), -ä(Ö) ;ünlü ile biten fiillere-y (U,Ö) ekinin getirilmesiyle teşkil edilir. -a/-e, -ä, -y zarf fiilinin tek başına kullanılışı her

iki şivede de çok azdır.⁽¹⁾

(U) Teliyimge yarişa, senimu körelmedim (Talihime uygun olarak seni de göremedim)

Hazirki Zaman Uyğur Tili Grammatikisi, 247.

(Ö) Súltân-múrâd kelä ökişgä kirişdi (Súltân-múrâd gelir gelmez okumaya girişti)

Ózbek Tili, 140.

-a/-e, -ä, -y zarf fiili ile eş mânâlı olarak Çağatay Türkçesi'nde bile sadece şiir dilinde kullanılan ⁽²⁾ -(y)u zarf fiil ekinden Uyğur ve Özbek gramerleri bahsetmez. Bu bağlamda Özbek Türkçesi'ne ait şu örneğin de arkaik olarak kabul edilmesi gerekir:

(Ö) Yâr firâķ etsä, säbât kórsätü

Säbr äylä Cämâl

(Yar ayrılrsa, sebat göstererek

Sabr eyle Cämâl)

Súvâydâ, 154.

Bu zarf fiil ekine, en çok tekrar gruplarında ve birleşik fiil yapısında rastlanılır:

(U) Keşkerlikķa kaza keldi (Keşkerliye kaza geldi

Zotuñ dep bala keldi Zatuñ diye bela geldi

Zotuñ dégen kapırlar Zotuñ denen kafirler

Zulmini ala keldi. Zulmünü ala geldi.

Uyğur Helik Koşakliri, 174.

(Ö) Şúndä läyläk kózaning içigä bâhúzur túmşúgini tikib, hâtircäm ävķâtñi yeyä beribdi (O zaman leylek surahinin içine rahatça gagasını sokup gönül rahatlığıyla yemeği yiyivermiş)

Ózbek Halk Ertäkläri, 17.

1) ÖT 140, HZUT 247

2) ÇEK 107

Birleşik fiil yapısındaki -a/-e, -ä zarf fiil ekinin, al-(U)/âl-(Ö) ve ber-(U,Ö) yardımcı fiili ile, özellikle Uygur Türkçesi'nde kaynaştığı görülür: (U) kételeymen< ket-e al-a-men, cüriverimen < cür-e-ber-e-men (bk. § İktidar Şekli).

-a/e, -y başla- (U); -ä, -y başla- şeklindeki birleşik fiillerde, ek, zarf fiil mânâsından farklılaşarak "-maya başla-" mânâsını ifade eder:

(Ö) ... bütün diqqätini kózlärigä tópläb käräy başladi (... bütün dikkatini gözlerine toplayıp bakmaya başladı)

Äybek XII, 24.

-a/-e, -ä, -y zarf fiil eki ile meydana getirilen tekrar grubuyla, hareketin uzun süreden beri devam ettiği, sürekli olduğu ifade edilir:

(U) Tarta-tarta dert-elemni zepiran boldi yüzüm
(Çeke çeke derdi elemi sapsarı oldu yüzüm)

Ömür Menzilliri, 39.

(Ö) Äli Kúşçi árķäsigä käräy-käräy sólgä, óşä yâmgirli kúz kúni árķär ävigä tâğ çóqķilärigä búrildi (Äli Kúşçi arkasına baka baka sola, o yağmurlu güz günü yabanî koyun avı için dağ koyaklarına yöneldi)

Ülúĝbek Hâzinâsi, 14.

Men óylänä-óylänä óz-ózingä dedim (Ben düşünä düşünä kendi kendime dedim)

Ózbek Hälķ Ertäkläri, 135.

Bu zarf fiilin olumsuzu, -may/-mey(U), -mäy(Ö) zarf fiili ile karşılanır. Olumlu ve olumsuz şekillerin tekrarında zarf fiilin ifade ettiği hareket yapıldıktan sonra, asıl fiilin ifade ettiği hareketin yapıldığını gösterir. İki hareket arasındaki zaman çok yakındır. Bu tekrar örneklerine Uygur Türkçesi metinlerinde rastlandı:

(U) Kitabniñ 1 tomi çıķa-çıķmayla dünyada zor hayacan kózĝidi (Kitabın birinci cildi çıkar çıkmaz dünyada büyük heyecan uyandırdı).

Uyĝur Edebiyati Toĝrisida, 125.

-ğaç/-geç, -kaç/-keç; -ğaçka/-geçke

-gäç, -käç/-käch

Bu zarf fiil eki, Uygur Türkçesinde -ğaç/-geç, -kaç/-keç ve -ğaçka/-geçke şekillerindedir. Özbek Türkçesinde ise ek, umumiyetle -gäç bazen -käç/-käch şekillerindedir. Uygur Türkçesi'ndeki yönelme hali eki ile genişlemiş şekiller, Özbek Türkçesinde görülmez. Zaten -gaç zarf fiil eki, Özbek Türkçesinde kitabî üslûba has olup, konuşma dilinde umumiyetle “-gandan keyin” şekliyle karşılanır⁽¹⁾ Bu zarf fiilin olumsuzu -ma/- -me- (U), -mä-(Ö)eki vasıtasıyla yapılır.

Sadece Uygur Türkçesi'nde görülen -ğaçka/-geçke eki ile yapılmış zarf fiil, asıl fiilin hareketinin sebebini bildirir, “-dığı için” mânâsını verir:

(U) Kérindişindek körgeçke méni

Menmu şundaķ hisaplap séni

(Kardeşin gibi gördüğün için beni,

Ben de öyle sayıyorum seni)

Yantaķ, 132.

Sen bolğaçka

(Sen olduğun için

Uzaķ tarihmu şunçilik yéķin

Uzak tarih bu kadar yakın .

Sen bolğaçka

Sen olduğun için

Neççe miñ yillik abidilerdin

Nice bin yıllık abidelerden

Yañraydu sada

Yankılanır seda)

Yantaķ, 40.

-ğaç/-geç, -kaç/-keç; -gäç eki ile türetilmiş zarf fiiller, asıl fiilin hareketinden önce ceryan edip, onun yapılma sebebini veya zamanını anlatır:

(U) Bévapani unuttum

(Vefasız unuttum

Köñlümdiki yar bolğaç

Gönlümde yar olduğu için)

Uygur Helik Koşaklıri, 35.

1) F 182

Hidi mest kıldı méni algáč nepes
(Kokusu mest etti beni alınca nefes)

Yantak, 64.

(Ö) Hätingni algáč vâkeädän häberdâr bóldim (Mektubunu aldıktan sonra vakıadan haberdâr oldum)

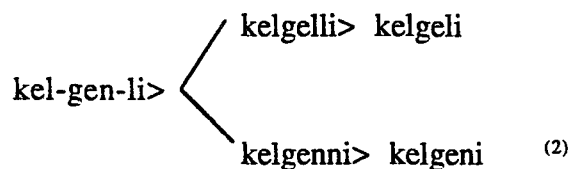
Ózbek Hâlk Ertâklâri, 161.

Sevging sährâsidä kórmägáč seni
Yâňindä cizğınäk bóldi yâş dilim
(Sevgiyin sahrasında görmeyince seni
Yangından kavruldu körpe gönlüm)

Sâzim, 53.

-ğili/-gili, -ķili/-kili; -ğini/-gini
-gäni, -ķäni/-kāni; -gäli, -ķäli/-kāli

Bu zarf fiil eki, Uygur Türkçesi'nde umumiytele -ğili/-gili, -ķili/-kili (<galı) nadiren -ğini/-gini⁽¹⁾ şekillerinde; Özbek Türkçesi'nde ise umumiyetle -gäni, bazen -ķäni/-kāni, nadiren de -gäli, -ķäli/-kāli şekillerindedir. Bu ikili şekil, ekin etimolojisi hakkındaki şu görüşün doğruluğunu ihtimal dahiline getirir:

Bu ekin, -galır ekinden geldiği yolunda da bir görüş vardır: -galır>-galı > -ganı⁽³⁾. Her iki izahı da göz önüne aldığımız zaman, ekin farklı şekillerinin aslında tek kaynağa dayandığı, bir -l->-n- değişimi sonucu farklı fonetik şekillerin ortaya çıktığı görülür.

Uygur Türkçesi'nde, ekin ilk hecesinin de i'li olması, Uygur Türkçesi özelliği

1) HZUT 248

2) HZUT 249

3) F 184

olarak, açık heceye tekabül eden -a/-e- ünlülerinin i'leşmesine bağlıdır. Bu zarf fiilin olumsuz şekline, Özbek Türkçesinde rastlanmaz⁽¹⁾. Uygur Türkçesinde ise az ölçüde rastlanır:

- (U) Uzun boldi körışmigili
(Uzun oldu görüşmeyeli)

Serap, 175.

Bu ek ile teşkil edilen zarf fiiller, asıl fiildeki hareketin meydana geliş sebebinin bildirirler:

- (U) Atamni körgili keldim (Babamı görmeğe geldim.
Anamni körgili keldim Anamı görmeğe geldim.
Atam bilen anamniñ Babam ile anamın
Torpiğini söygini keldim Toprağını sevmeye geldi)

Uygur Helik Koşaklari, 20.

Uzaq issik déñizlardin kélidu
Aq bulutlar yeşil yerni körgili
(Uzak sıcak denizlerden gelir
Ak bulutlar yeşil yeri görmek için)

Tünde Uçkan Yalguz Kuş, Tarım, 123.

- (Ö) Bähtingiz yöldä, tâpib âlmâk uçún dúnyâni körgäni yólgä çıķing
(Bahtınız yolda, onu bulup almak için, dünyayı görmek için yola çıkın)

Özbek Halk Ertäkläri, 94.

Yetti yil bóldi, men óglingni âlib ketgäni keldim -debdi kämpir (Yedi yıl oldu; ben oğlumu götürmek için geldim, demiş, ihtiyar)

Özbek Halk Ertäkläri, 188.

1) ÖT 141, ÖTG 523

Bazen bu zarf fiillerde belirtilen hareket, asıl fiilin belirttiği hareketten önce yapılmış olur. Bu durumda zarf fiil “-alı, -dığından beri” mânâsını verir:

(U) Beş yıl boldi kızılgülüm (Beş yıl oldu kızıl gülüm

İşkında men köygili Aşkında ben yanalı)

Uygur Halk Muhebbet Koşaklari, Miras, 70.

(Ö) Yâpinibdir bizni şaydâ (Kaplamıştır bizi şeyda

Etgâli cânân härir Canan göründüğünden beri)

Sûvâydâ 154.

Bu zarf fiil bol-(U)/ból-(Ö)yardımcı fiili ile birlikte kullanıldığı zaman “imkan” bildirir:

(U) Kandaq kılğanda bu telepke yetkili bolidu (Nasıl yapılırsa bu isteğe ulaşabilir.)

Yahşirak Yazayli Kışkırak Yazayli, 19.

-giçe/-giçe, -kıçe/-kıçe; -günçe/-günçe

-gúnçä, -kúnçä/-kúnçä

Bu zarf fiil eki Uygur Türkçesi'nde umumiyetle -giçe/-giçe, -kıçe/-kıçe, bazen de -günçe/-günçe şeklindedir. Özbek Türkçesi'nde ise umumiyetle -gúnçä, bazen de -kúnçä/-kúnçä şekillerindedir. Ayrıca, ekin iyelik eki ile genişlemiş şekillerine de Özbek Türkçesi'nde rastlanır: -gúnimçä, -gúningçä, -gúniçä gibi.

(Ö) Men kalgúnimçä kázândägi ávqätgä tegmäsdän túringlär (Ben gelinceye kadar kazandaki yemeğe değmeden durun)

Özbek Halk Ertäklari, 60.

Özbek Türkçesi'nde yaygın olarak kullanılan -gúnçä şeklinin Uygur Türkçesi'nde kullanılışı azdır. Fakat, Uygur Türkçesi'nde yaygın olarak kullanılan -giçe eki de, aslında -günçe ekinin değişmiş şeklidir.⁽¹⁾ Bunu tereddütle karşılamak gerekir. Çünkü

-giçe ekinin aslının -günçe olduğu bildirilmiştir.

1) HZUT 248, ÖT 141

bu eklerin yanısıra -gançe eki de her iki şivede varlığını sürdürmektedir. (bk.Ş Sıfat fiil ekleriyle isim hal eklerinin birleşmesinden meydana gelen zarf fiiller) Onun için, ekin izahını -gunçe<-gun-çe şeklinde yapmak ⁽²⁾ yerinde olur.

Her iki şivede de bu zarf fiilin olumsuz şekli -ma-/-me- (U), -mä-(Ö) eki vasıtasıyla yapılır.

Bu zarf fiil, asıl hareketin zamanını bildirir:

(U) U kelgiçe men yoq bolumen (O, gelince ben yok olurum).

Serap, 111.

Cebrail yétip kelgiçe kütti (O, Cebrail gelinceye kadar bekledi)

Cebrail Heqqide Qisse, Miras, 8.

Égiz qarigayğa <u>yetkünçe</u>	(Yüce çamlara yetince ,
Meyli yoqqa <u>tekkünçe</u>	Güzel olmayana düşünce,
Ölöp ketse bolmamdu,	Ölöp gitse olmaz mı
Şu dertlerni <u>tartkünçe</u>	Bu dertleri, çekeceğine)

Uygur Helik Qoşakliri, 47.

(Ö) “Cân çekmägünçä cānānā qāydä?” deydi hālk (Can çekmeyince canane bulunmaz, demiş halk)

Āybek XII, 63.

Şú qädär gózälki, ólim bārligini bilgān kúningdān tārtib, tā ólgünçä bú häyätñi yókātiş häqidä yiglāsāng ärziydi (Bu kadar güzel ki, ölümün varlığını bildiğin günden itibaren, ta ölünceye kadar bu hayatı tükettiğine ağlasan, değer)

Vālfäcr, 91.

Bāgimgä kir, tóygúningçä órik, şāftāli, úzüm yeb āl (Bağıma gir, doyuncaya kadar erik, şeftali üzüm ye)

Ózbek Hālk Ertāklāri, 189.

-may/-mey, -mayin/-meyin

-mäy, -mäyin

En çok kullanılan zarf fiil eklerindendir. Ek, Uygur Türkçesi'nde -may/-mey, -mayin/-meyin, Özbek Türkçesi'nde ise -mäy, mäyin şekillerindedir. -mayin/-meyin (U), -mäyin (Ö) şekilleri, her iki Türkçe için de yaygın özellik olmayıp daha çok şiir dilinde görülen arkaik unsurlardır.

(U) Körmeyin basma tikenni, tartma hergiz derdni

(Görmeden basma dikene, çekme asla derdi)

Ömür Menzilliri, 39.

(Ö) Başımdin ketmäyin kâldi (Başımdan gitmeyip kaldı.

Hayâl bir dâñä bir dâñä (Hayal bir tane, bir tane)

Súvâydâ, 178.

-may/-mey(u), -mäy(Ö) eki, olumsuz mânâlı zarf fiil türetir. Olumlu şekillerine rastlanmayan -a/-e, -y(U); -a, -y (Ö) zarf fiili ile -p (U), -b(Ö) zarf fiilinin olumsuz şekli, -may/-mey(U), -mäy(Ö) zarf fiili ile karşılanır. Bunun için her iki zarf fiilinde fonksiyonuna uygun olarak kullanılır:

(U) Öz hudini bilip-bilmey ah uratti

(Kendini kaybetmiş halde ah çekerdı)

Séni Küyleymen, 81.

Neticide bu şiirler özinin kışka boluşığa karımay, héli yuquri bedi tesirlendüriş küçige ige bolalığan (Sonuç olarak, bu şiirler kendilerinin kısa olmasına rağmen, hayli yüksek bedi tesir gücüne sahip olabilmış)

Yahşırak Yazayli, Kışkıraq Yazayli, 7.

Özimiz yémey, içmey

(Kendimiz yemeyip, içmeyip

Silerge tutқан tallap

Sizlere ayırdık)

Séni Küyleymen 55.

Tapalmay veslige yolni, adaştim çölde mecnundek (Bulamayıp vashına yolu, kendimi kaybettim çölde mecnun gibi)

Ömür Menzilliri, 82.

(Ö) Üçinçidän, qorqitmäy óstirdim-qorqâk bólmäy, bâtir bóldingiz (Üçüncüsü, korkutmadan büyüttüm; korkak olmayıp, yiğit oldunuz)

Ózbek Hâlk Ertâklâri, 94.

Yiğlär tângäçä kóz yümmäy bir däm

(Ağlar tan vaktine kadar göz yummadan bir an)

Sâzim, 88.

Büzän tezlätışgä färmân bólsä häm

Âşikmäy-tâşikmäy tebrätینگ qäläm.

(Bazen acele etmeye ferman olsa da

Aşırıp taşırmadan oynatın kalem)

Súvâydâ, 212.

-p, -ban

-b, -bân

Uygur ve Özbek Türkçelerinde en çok kullanılan zarf fiil ekidir. Uygur Türkçesi'nde -p, -ban; Özbek Türkçesinde b, -bân şekillerindedir. Ek ünlü ile biten fiillere doğrudan doğruya getirilir. Ünsüz ile biten fiillere, Uygur Türkçesi'nde düzlük-yuvarlaklık uyumuna uygun olarak -i-, -u-/ü- yardımcı ünlülerini; Özbek Türkçesi'nde ise düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaksızın hep -i- yardımcı ünlüsünü alarak gelir: -ban(U)/-bân (Ö) şekilleri her iki şivede de yaygın değildir:

(U) Can algili canane boluban kéledur kız

Yiğit diliğa bir bakıban ot saladur kız

(Can almak için canane olup gelir kız.

Yiğidin gönlüne bir bakıp ateş bırakır kız)

Uygur Heliq Koşaklıri, 144.

(Ö) Ne hüşki, cähândin keçibân ketgäysen

(Ne hoş ki, cihandan geçip gideceksin)

Súvâyda, 202.

-p(U)/-b(Ö) zarf fiilinin olumsuz şekli her iki şivede de -may/-mey(U), -mây(Ö) zarf fiili ile veya -mastin/-mestin(U), -mäsdän(Ö) bulunma halindeki sıfat fiil ile karşılanır. Özbek Türkçesi'nde -b zarf fiilin olumsuzu için Ö'de, bazen -mäb şekline de rastlanıldığı belirtilmişse de⁽¹⁾ taranan metinler ve diğer Özbek gramerlerinde bununla ilgili bir kayıta rastlanmamıştır.

-p(U)/-b(Ö) zarf fiili, iki hareketin birbiri ardınca veya aynı zamanda gerçekleştiğini gösterir. Dolayısıyla ek, iki hareket arasında bağlama fonksiyonunu da üstlenmiştir:

(U) Kona қошақлар içиде наһша қилип eytilip, égizdin égizğa köçüp intayin keñ tarqalğanlirimu bar (Eski mâniler içinde şarkı yapıp söylenerek, ağızdan ağıza geçerek , çok yayılanları da var)

Uygur Edebiyatı Toğrisida, 156.

(Ö) Ўлۇغبек тóнгиç óғиллиғи ўçún átäsi Şáhrúhning bútún mülkigä ózini vâris hisâblâb, Húrâsangä bâriş ўçún yólgä çikkän edi (Ўлۇغبек en büyük evlatlığı için babası Şáhrúh'un bütün mülküne kendini varis sayıp, Húrâsân'a gitmek için yola çıkmıştı)

Búhârâ Yâhúd Mâvârâunnâhr Târihi, 62.

-p (U)/-b(Ö) zarf fiili, umumiyetle birleşik fiiller teşkil eder:

(U) Bek muvapik boptu, қараñ menmu hazirdin başlap öyge kéreklik nersilerni teyyarlap koyay devatimen (Pek muvafık olmuş. Bakınız, ben de şimdiden itibaren ev için gerekli nesneleri hazırlaya durayım, diyorum)

Qeqinusniñ Toyi, Qeqşer Edebiyatı, 19.

1) Ö 171

Қaysi yol bilen kelgen bolsañlar, шу yol bilen kaytip kėtiñlar (Hangi yol ile gelmiş iseniz, o yol ile dönüp gidiniz)

Emirbek Palvan, Қeşкер Edebiyatı, 125.

(Ö) Şú gälvädän keyin kämpir pişirib yeyiş, çäynäb yútiş mümkin bólgän närsäni sändikqä sâlib kúfläb äldi (Bu münakaşadan sonra ihtiyar, pişirip yemesi, çiyneyip yutması mümkün olan nesneleri sandığa koyup kilitledi)

Ótmişdän Ertäklär, 43.

Búlär äylänib-äylänib bir cäygä bärib qaldılär (Bunlar geze geze bir yere vardılar)

Ózbek Hälk Ertäkläri, 34.

Uygur Türkçesi'nde -p zarf fiili ile teşkil edilen bazı birleşik fiillerin fonetik değişikliğe uğrayarak basit fiil yapısına büründüğü görülür: apar-<elip bar-,éçik-~epçik-<élip çık-, ekir- ~ epkir-<élip kir-,eget- ~ epket-< élip ket- vb.⁽¹⁾

-p/-b zarf fiilinin süreklilik ifadesi tekrar gruplarında açıkça kendini gösterir:

(U) Deriya bağida şatut,	(Irmak boyunda dut,
Bir yahşini adaş tut.	Bir iyiyi dost tut.
Adişñ yamanlisi	Dostun yamanlık etse,
<u>Oynap-külüp</u> haraқ tut.	Güle oynaya içki tut)

Uygur Heliқ Қошақliri, 42.

(Ö) Kelib-kelib, kimgä döst bólding âhir,
Kelib-kelib, âhir kimgä yändâşding?
 (Gele gele, kime dost oldun sonunda,
 Gele gele, sonunda kime yanaştın?)

Súvâydâ, 121.

1) HZUTG 283

i- Fiilinin Meydana Getirdiği Zarf Fiil

i- fiilinin zarf fiil şekline ait örneklerle sadece Özbek Türkçesi'nde rastlanmıştır. Özbek Türkçesinde de bu şeklin, olumlu geniş zamana getirilmiş örnekleri dışında bir kullanılışı tespit edilmemiştir.

i- fiilinin zarf fiili -kân eki ile yapılır. Bu zarf fiil şekli umumiyetle i- fiilinin düşürüldüğü kaynaşmış hallerde karşımıza çıkar:

(Ö) Äli Qúşçi úning máhzún çehrásidän kózini álib káčarkân, nimä deyişini bilmäy:

-Sävâbi äzim yúmúşni niyät kılıbsız, ústâd- dedi.

(Äli Qúşçi, onun mahzun çehresinden gözünü alıp kaçırırken ne diyeceğini bilmeden: “Sevabı büyük hizmete niyet etmişsiniz, üstat. ” dedi)

Úlúgbek Hâzinâsi, 137.

Tiz çókarkân men yänvärning äppâk pâyigä

Tiläging ne, deb sóráydi mendän yängi yil

(Diz çökerken ben ocağın apak ayağına

Dileğin ne, diye sorar benden yeni yıl)

Välfäcr, 39.

Sıfat Fiil Ekleriyle İsim Hal Eklerinin Birleşmesinden Meydana Gelen Zarf Fiiller:

Uygur ve Özbek Türkçelerinde geniş zaman sıfat fiillerine yönelme, bulunma, ayrılma ve eşitlik halleri eklerinin getirilmesiyle teşkil edilen şekiller, zarf fiil gibi mânâ verirler.

-arda/-erde

-ärdä

Bu şekil iki şivede de yaygın değildir. Ek, Uygur Türkçesi'nde -arda/-erde, Özbek Türkçesi'nde ise -ärdä şeklindedir. "-iken, -dığı zaman" mânâlarını verir:

(U) Lékin bir şeirni oqup yézilarda mol hosul üçün bolavatқан umumı

küreşniñ seltenetlik menzirisini roşen tesevvür qılaymız (Lâkin bir şiiri okuyup yazarken daha verimli olması için yapılan çalışmanın saltanatlı manzarasını tam tasavvur etmeliyiz)

Yağşırak Yazayli Qışkıraq Yazayli, 19-20.

(Ö) Qātrā-qātrā yāş tókārdā (Damla damla yaş dökerken
Misli bir Lāylā kādāh Bir Lāylā misali kadeh)

Súvāydā, 179.

-ārgā, -ūrgā

Taranan metinlerde bu ekin Uygur Türkçesi'ne ait örneklerine rastlanmamıştır. Özbek Türkçesi'nde de yaygın bir kullanılışı yoktur. “-maya, -mak için” mânâsını verir:

(Ö) Men yetişdim, cāng qılārgā Ózbekistānim úçún
(Ben yetiştim, savaşmaya Ózbekistān'ım için)

Āybek XII, 192.

Kim, Cāmāl āqşām pānāhidā (Ki, Cāmāl akşamın koynunda
Qāsāmyād āylādi, Yemin etti,
İşk ilmin órgānūrgā Aşk ilmini öğrenmek için,
İşk-ilhāmi bilān... Aşk ilhami ile...)

Súvāydā, 153.

-maska/-meske

-maska/-meske ekinin Özbek Türkçesi'ne ait örneklerine rastlanmamıştır. Uygur Türkçesi'nde de yaygın değildir. “-mamaya, -mamak için” mânâlarını verir.

(U) Ğerip deydu, ğerip deydu, (Garip derler, garip derler,
Ğerip bolmaska çarem yok Garip olmamaya çarem yok.
Péşanemge pütülgenni Alnıma yazılanı
Tartmaska ilacim yok Çekmemeye ilacım yok).

Uygur Helik Qoşakliri, 41.

Sen zahidlar ohşaş öydin çıkmaska ehd kıivediñmu?

(Sen zahitler gibi evden çıkmamaya aht mı ettin)

Serap, 173.

-masta/-meste

-masta/-meste ekinin Özbek Türkçesi'ne ait örneklerine rastlanmamıştır. Uygur Türkçesi'nde de, yaygın olmayan bu şekil yerine -mastin/-mestin kullanılışı tercih edilir. “-madan/-meden” mânâsını verir.

(U) Kéliñ, yarım oynayli

(Geliniz, yarım, oynayalım,

Ul halayık bilmeste

El alem bilmeden)

Uygur Helik Koşaklırı, 139.

Hör idim çölde kiyikte, közliriñ körmeste men

Kirpigiñi ok kılip sen ilivaldiñmu méni

(Hör idim çölde geyik gibi gözlerin görmeden önce.

Kirpiğini ok edip sen vurdun beni)

Ömür Menzilliri, 114.

-mastin/-mestin

-mâsdän

Ek, Uygur Türkçesi'nde uyuma bağlı olarak -mastin/-mestin, Özbek Türkçesi'nde ise hep -mâsdän şeklindedir. Kullanılış sahası yaygın sayılır. “-madan” mânâsını verir:

(U) Gülini körmestinmu, eske alsam

Sézimen dimiğimde ésil huş buy

(Gülünü görmeden de, hayal etsem

Sezerim dimağında hoş bir koku)

Yantaq, 98.

(Ö) Şärbät kāsäsīgä läbim tegmäsdän,
 Mäst bólib bāķāmān ózim hām häyrān...
 (Şerbet kasesine dudağım değmeden,
 Mest olup bakarım, kendim de hayran...)

Súvāydā, 112.

-ğançe/-gençe, -қанçe/-kençe; -ğanimçe...

-gānçā; -gānimçā...

Bu zarf fiil şeklinin fiillere getirilişi -gan(U)/-gān(Ö) sıfat fiilinin fiillere getirilişi gibidir. Eşitlik hali ekinin sıfat fiile doğrudan doğruya bağlandığı şekillerin yanı sıra, iyelik ekleriyle birlikte bağlandığı şekiller de vardır.

“-ınca, -dığı zaman, -diğımca, -arak” mânâlarını verir:

(U) Kōluñdin kelgençe kıl haman himmet
 (Elinden gelince hemen himmet et)

Yéñi Rubaiylar, 13.

Béşim katқанçe öyge keldim
 (Başım ağrıyınca eve geldim)

Ciguliğa Tekken Kız, 55.

Mana, külümsiriginiçe öyge kirip kelgen bala yüzleri “ustıhanlırığa çaplışıp ketken” natanuş bir kişini körüp meñdep turup qaldı (İşte, gülümseyerek eve giren çocuk yüzleri “Sümüğe bulanıp kalmış” bilmediği bir kişiyi görünce şaşırıp kaldı.)

Yağşırak Yazayli Kışkıraq Yazayli, 120.

(Ö) ... şóh bir kız käh-käh úrib yúgirib çıķıbdı vā šāhzādāğā bir nāmāyiş berib, yānā kūlgāniçā ārkāsīgā qāytib kirib, eşikni berkitibdi. Çāl esā úngā kólini “hä, şúm!” degānçā qalıbdı (... şuh bir kız kahkaha atarak yürüyüp çıkmış ve şehzadeye bir gösteri yapıp tekrar gülerek geriye dönüp kapıyı kapatmış. İhtiyar ise, ona elini “hä, şúm” deyinceye kadar kalmış)

Ózbek Hālk Ertāklāri, 126.

Nâz degân búndâk bôlârmiş	(Naz denilen böyle olurmuş
Nâzú istiğnâ bilân	Naz u istiğna ile .
<u>Bôlgänimçä</u> bôlgän erdim	Olduğumca olmuş idim -
Yók, yänä bôldirdi nâz	Yok, yine öldürdü naz)

Súvâydâ, 131.

-ğanda/-gende, -kanda/-kende; -ğanimda...

-gända; -gänimdä...

Bu zarf fiil şeklinin de fiillere getirilişi, -gan(U)/-gän(Ö) sıfat fiilinin fiillere getirilişi gibidir. Sıfat fiile bulunma hali ekinin doğrudan doğruya getirilmiş şekillerin yanı sıra, iyelik ekleriyle birlikte getirildiği şekiller de vardır.

Bu zarf fiil eki, en çok kullanılan eklerdendir. “-dığı zaman, -ınca” mânâlarını verir:

(U) Tîlnîñ qolliniliş ehvalidin karığanda, bezi tillarni birla millet qollinidu
(Dilin kullanılış ahvalinden bakıldığında, bazı dilleri bir tek millet kullanır.)

Tilşunaslıq Heqida Umumiy Bayan, 490.

On bir yaşka kelginiñde, bu leniti ölüm bésimizda “hay” dep turidiğan atimiznimu élip ketti (On bir yaşına geldiğinde, bu lânet ölüm, başımızda “hey” deyip duran dedemizi alıp gitti)

Ciguliğa Tekken Kız, 10.

(Ö) Men sädâ berdim, çämändä

Ğúnçälär bergändä säs

(Ben seda verdim çimende

Goncalar verince ses)

Súvâydâ, 181.

Ótkän yili bârgänimdä ânäm âyâk úçidä yúrgän edi (Geçen yıl vardığımda anam ayak üzre yürüyordu)

Âybek XII, 37.

-ğanğa/-genge, -qanğa/-kenge

Özbek Türkçesi'nde “-gan+ga+bol-” şeklinin varlığı belirtilmişse de ⁽¹⁾, taranılanan metinlerde sadece Uygur Türkçesi'ne ait örnekler tespit edilmiştir. Bu ek “-ınca” mânâsını verir:

(U) Cürigimniñ kétida

Gül saqlidim yarim saña

Gül dégenge gül bolamdu?

Güldin çiraylıq sen maña

(Yüregimin içinde

Gül sakladım yarım sana.

Gül deyince gül mü olur?

Gülden güzelsin sen bana)

Uygur Heliq Koşakliri, 157.

Heliq razi teñ yegenge nanni pütün,

Evladiğa körsetkenge yahşi kütüm.

(Halk razı, denk yiyince ekmeği bütün,

Evladına gösterince iyi alâka)

Séni Küyleymen, 79.

1) Ö 166

SONUÇ

Uygur Türkçesi ile Özbek Türkçesi'ni konuşan Türkler, Türk dünyasında "Oğuz grubu"ndan sonra en kalabalık (25.686.240-37.546.240) kitleyi teşkil etmektedirler. Yayıldıkları yoğun coğrafi alan bakımından da yaklaşık Kazakistan (2.853.000 km²) büyüklüğünde bir alanı (Doğu Türkistan 1.710.000 km² , Özbekistan 449.000 km²) işgal etmektedirler.

Dilin en muhtevalı ve temel konusu olan fiil bakımından ele aldığımız bu iki Türk şivesinde şu dikkat çekici özellikler bulunmaktadır. Yapı bölümünde incelenen fiil teşkil yollarından ilki olan isimden fiil yapma ekleri toplam 25 çeşit olup, bunlardan 23 tanesi Uygur ve Özbek Türkçelerinde ortaktır. Sadece -ca-, -ça-/ -çe- eki ile -ırқа-, -іқа- eki Uygur Türkçesi'ne has eklerdir. Bu iki ek de, Uygur Türkçesi'nde işlek değildir, toplam 10 örneği tespit edilmiştir. Her iki şivede de ortak olan eklerden -la- (U)/-lä-(Ö) eki ile -ilda- (U)/-illä- (Ö) eki çok işlektir. Bu eklerle türetilmiş fiillerin dışında diğer isimden fiil yapma ekleri ile türetilmiş fiillerin toplam sayısı 598 olup, bunlardan 167 tanesi her iki şivede de ortak olan fiillerdir. Geriye kalan fiillerden 221 tanesi Uygur Türkçesi'nde, 210 tanesi ise Özbek Türkçesi'nde tespit edilmiştir. İsimden fiil yapma eklerinden -ä-, -äy-, -i-, -ir-, -irä-, -k- ve -sıq- ekleri Özbek Türkçesi'nde, -da-, -ğira- ve -şi- ekleri ise Uygur Türkçesi'nde daha yaygındır.

Fiil teşkil yollarının ikincisi olan fiilden fiil yapma ekleri her iki şivede de ortak olup 23 çeşittir. Bu eklerden -gäz-, -k-, -lä- ve -nqirä- ekleri Özbek Türkçesi'nde; -ar-, ğiz- ve -sa- ekleri ise Uygur Türkçesi'nde daha yaygındır. 23 çeşit fiilden fiil yapma ekinden -dir-, -l-, -m^a-, -n-, -ş- ve -t- ekleri iki şivede de çok işlek olduğu için bu eklerle genişletilmiş fiillerin sayısını tespit yoluna gidilmemiştir. Bu eklerin dışında kalan eklerle genişletilmiş fiillerin sayısı 381 olup, bunlardan 64'ü ortak, geriye kalanlardan 217'si Uygur Türkçesi'nde, 100'ü ise Özbek Türkçesi'nde tespit edilmiştir. Uygur Türkçe'sinde bu tür fiil sayısının fazla olması, -ğiz-/ -giz- ekinin Özbek Türkçesi'ndeki 3 örneğine karşılık, Uygur Türkçesi'nde 160 örneğinin bulunmasından kaynaklanmaktadır.

İsimden fiil yapma ekleri ile fiilden fiil yapma eklerinin iki şivedeki durumlarını şu şemalarda daha açık görebiliriz:

İsimden Fiil Yapma Ekleri	Toplam	Ortak	Uygur	Özbek
1.-a/-e;-ä-	108	37	30	41
2.-ar/-er,-r;-är,-r-	19	10	5	4
3.-ay/-ey,-y;-äy,-y-	95	27	24	44
4.-ca,-ça/-çe-	6	-	6	-
5.-cira,-cura,-çire;-cirä-	3	1	2	-
6.-da/-de,-ta/-te;-dä,-tä-	58	7	48	3
7.-ğa,-qa/-ke;-gä,-kä/-kär-	22	7	9	6
8.-ğar,-qar/-ker;-ğär,-qär/-kär-	6	3	2	1
9.-gi/-gı,-, -ğu/-gü,-ki;-gi/-gi,-ki-	12	1	7	4
10.-i,-u/-ü;-i-	53	17	14	22
11.-ilda/-ilde;-illä/-üllä-	~	~	~	~
12.-ir,ur/-ür,-r;-úr,-r-	12	3	1	8
13.-ira/-ire;-irä-	20	3	3	14
14.-irqa,-iqa-	4	-	4	-
15.-k/-k;-k/-k-	25	10	4	11
16.-kir/-kir,-kur/-kür;-kir/-kir-	15	6	5	4
17.-kira/-kire;-küre,-kirä/-kire-	16	4	11	1
18.-la/-le;-lä-	~	~	~	~
19.-na/-ne;-nä-	4	1	1	2
20.-ra/-re;-rä-	25	8	10	7
21.-sa/-se;-sä-	6	1	2	3
22.-si,-su/-sü;-si-	41	12	16	13
23.-sira/-sire;-sirä-	30	7	5	18
24.-şa/-şe;-şä-	7	1	3	3
25.-şi,-şu-	11	1	9	1
	598	167	221	210

Fiilden Fiil Yapma Ekleri	Toplam	Ortak	Uygur	Özbek
1.-a/-e;-ä-	19	3	8	8
2.-ğa/-ge-,-қа/-ke;-ğä/-gä,-қä/-kä-	13	8	3	2
3.-i,-u/-ü;-i-	19	2	7	10
4.-қ/-k;-қ/-k-	30	6	5	19
5.-la/-le;-lä-	33	3	8	22
6.-ma/-me;-mä-	--	--	--	--
7.-msira/-msire;-msirä-	4	2	--	2
8.-nқira,-ñğira/-ñgira;-nқirä-	14	1	2	11
9.-sa/-se;-sä-	3	1	2	--
10.-l-	--	--	--	--
11.-n-	--	--	--	--
12.-ş-	--	--	--	--
13.-ar/-er;-är-	13	3	10	--
14.-dar,-tar;-där,-tä-	4	1	2	1
15.-dur/dür,-tur/-tür--dir,-tir-,	--	--	--	--
16.-ğaz/-gäz,-қаз/-küz;-kaz-	11	--	2	9
17.-қar;-kär-	3	--	1	2
18.-gür;-ğir-	2	--	1	1
19.-ğiz/-giz,-ğuz/-güz,-қiz/-kiz-				
-қuz/-küz;-ğiz/-giz,-қiz/-kiz-	181	18	160	3
20.-iz-	5	1	--	4
21.-set;-sät-	1	1	--	--
22.-t-	--	--	--	--
23.-ur/-ür,-ir;-ir,-úr-	26	14	6	6
	381	64	217	100

Fiil teşkil yollarının üçüncüsü olan birleşik fiiller, her iki şivede de çok zengindir. Özbek Türkçesi'nde iki tarafı da fiil olan birleşik fiiller "Özbek Tilidä Kómäkçi Fe'llär" (UTKF), "Fe'l"(F) gibi eserlerde incelenmişse de, isimle teşkil edilen birleşik fiillere, iki şivenin de gramer incelemelerinde son derece az temas edilmiştir.

Yapılan mukayese sonucunda, iki şivenin birleşik fiillerinde farklılığın son derece az olduğu ortaya çıkmıştır. Bu farklılığın en belirginlerinden biri, Uygur Türkçesi'nde -l- düşmesi sonucu kaynaşan şekiller (épkel--ekkel--ekel- <alıp kel-;ekkir-<alıp kir-; kępqal-<qalıp qal-) ile al- ve et- yardımcı fiillerinin -val-, -vet- şeklinde, adeta birer ekmişçesine mütalâa edilmesidir: (körüval-<körüp al-, körüvet-<körüp et-). Farklılığın bir diğeri ise, Özbek Türkçesi'nde al- yardımcı fiilinin yanı sıra muktedirlik ifadesi için kullanılan bil- yardımcı fiilinin Uygur Türkçesi'nde görülmemesidir.

Çekim bölümünde Uygur Türkçesi ile Özbek Türkçesi'nin farklı yönlerinden birini şahıs eklerinde görülen farklılıklar meydana getirir. Gerek zamir menşeli, gerekse iyelik menşeli şahıs eklerinde en belirgin farklılık çokluk ikinci ve üçüncü şahısta görülür. İyelik menşeli çokluk ikinci şahıs Uygur Türkçesi'nde -ñlar eki ile, Özbek Türkçesi'nde ise -ngiz (-ngizlär,-nglär,-läring, -läringiz) ekleri ile karşılanır. Uygur Türkçesi, Özbek Türkçesi'ndeki iyelik menşeli ve zamir menşeli şahıs eklerinin çokluk ikinci şahıslarını, teklik ikinci şahısta nezaket ifadesi olarak bulundurur. Zamir menşeli çokluk ikinci şahıs, Uygur Türkçesi'nde -siler (<-sizler) eki ile Özbek Türkçesi'nde ise umumiyetle -siz eki ile, az ölçüde -sizlär eki ile karşılanır. Zamir menşeli ve iyelik menşeli şahıs eklerinin çokluk üçüncü şahsında iki şive de aynı eklerden faydalanır. Fakat bu eklerden -ş- ekini Uygur Türkçesi, -lar ekini ise Özbek Türkçesi daha çok kullanır.

Çekim bölümündeki bir diğer farklılık, basit fiil çekiminde görülür. Özbek Türkçesi'nde şimdiki zaman ifade eden -yätir şekli ile gelecek zaman ifade eden -äcäk şekli, Uygur Türkçesi'nde görülmez. Zaten bu iki çekim,Özbek Türkçesi için de yaygın şekiller değildir.

İki şive arasında kip eklerinin değişik yazılması, farkı meydana getiren bir diğer husus olup, ufak ses ayrılıklarından ibarettir. Bu da büyük ölçüde, Özbek yazı dilinin ünlü ve ünsüz uyumuna uymamasından kaynaklanır. Zaman sırasına göre bu farklılığı şöylece gösterebiliriz: (U) -ğan/-gen, -қан/-ken= (Ö)-gän(az.qän/-kän) ; (U) -p=(Ö) -b ; (U)-di, -du/-dü, -ti, -tu/-tü=(Ö)-di ;(U)-maqta/-mekte=(Ö) -mâqädä ; (U) -ar/-er=(Ö)

-är ; (U) -mas/-mes = (Ö) -mäs ; (U)-a/-e=(Ö)-ä ;(U)-mağçı/-mekçi=(Ö)-mâğçı ; (U)-diğan= (Ö)-digän ; (U)-sa/-se= (Ö)-sä ; (U) -ğay/-gey, -kay/-key= (Ö) -gäy (az.-kây/-kây).

Fiil çekiminde iki şive arasında şahıslara göre de bazı farklılıklar görülür. (U)-duğ, -tuğ= (Ö)-dik ;(U) -ğan-(di)-men, -ğan-di-miz=(Ö)-gän-(dir)-män,-gän-miz; (U)-p-(ti)-men, -p-tu, -p-ti-miz=(Ö)-b-män, -b-di, -b-miz ; (U)-mas-men= (Ö)-mäs-män (az. mäsäm, -mäm); (U) -diğan-(di)-men, -diğan-di-miz= (Ö)-digän-män, -digän-miz; (U) -sa-ğ/-se-k= (Ö)-sä-k; (U) -ay, -(ş)-sun, -ayli, -ñlar= (Ö)-äy-(in), -sin-(lär), -äylik, -ngiz.

Birleşik çekim şekillerinden hikâye ve rivayet é- (U)/e- (Ö) fiili ile, şart ise bol- (U)/böl- (Ö) fiili ile teşkil edilir. é-(U)/e-(Ö) fiilinin i- ve er- şekillerine veya tamamen düşmüş şekline de her iki şivede de rastlanır.

Hikâye çekiminde iki şive arasında en açık farklılık geniş zamanın hikâyesinde görülür. Uygur Türkçesi'nde *kil-ar (é)-di-m, kil-mas (é)-di-m² şekillerinin yanı sıra, bunların benzeşmeye uğrayıp değişmiş şekilleri *kil-atti-m, kil-matti-m² de yaygındır. Bu değişime uğramış şekillere Özbek Türkçesi'nde rastlanmaz. İsteğin hikâyesine ait örnekler Uygur Türkçesi'nde son derece azdır. Özbek Türkçesi'nde ise bu çekime ait örnek tespit edilememiştir.

Rivayet çekiminde, rivayeti ifade eden asıl ek -ken (U/-kän(Ö) ekidir. Bu ekten başka -miş (U,Ö) eki de az ölçüde rivayet ifade etmekte kullanılmıştır. Rivayet çekimlerinden isteğin rivayetinin Uygur Türkçesi'nde var olduğu YUTG s. 261'de belirtilmişse de örneklerine rastlanmamıştır. Taranan metinlerde örneklerine rastlanmamakla birlikte Özbek Türkçesi'nde var olduğu ÖTG s. 436'da belirtilen emir çekiminin ekän ilaveli şekilleri Uygur Türkçesi'nde görülmez. İstek mânâlı bu şekillerin "soru, tereddüt" ifade eden erki>ki edatı olması gerekir.

Sıfat fiil olarak Uygur ve Özbek Türkçelerinde -miş (U, Ö) ; (U)-ğan/-gen, -ğan/-ken=(Ö)-gän (az. -ğän/-kän) ;(U)-r, -ar/-er, -mas/-mes=(Ö) -r,-är,-mäs ; (U)- diğan= (Ö)-digän ; (U)-ğu/-gü, -ğu/-kü=(Ö)-gú,-gú, -gi ; -əcək (Ö) ekleri kullanılır. Bu eklerden -əcək eki sadece Özbek Türkçesi'nde görülürse de kullanılışı yaygın değildir. -miş (U, Ö) ve -ğu (U)/gú (Ö) ekleri iki şivede de işlevini kaybetmiş, sahası daralmış eklerdir. Bu iki ekin aksine -diğan (U)/-digän (Ö) eki ise yegâne gelecek zaman sıfat

fiili olma yolundadır. Gerek Uygur Türkçesi'nde, gerekse Özbek Türkçesi'nde en çok kullanılan sıfat fiil eki -ğan (U)/-gän (Ö) ekidir. Bunda, ekin geniş zaman ifade etmesi önemli rol oynar.

Zarf fiil eki olarak Uygur ve Özbek Türkçelerinde (U) -a/-e, -y= (Ö) -ä, -y ; (U) -ğaç/geç, -kaç/-keç, -ğaçka/-geçke= (Ö) -gäç (az -käç/-käç) ; (U) -gili/-gili, -kili/-kili (az. -gini/-gini)=(Ö) -gäni (az. -käni/-käni, -gäli, -käli/-käli) ; (U) -giçe/-giçe, -kiçe/-kiçe (az.-ğünçe/-günçe)=(Ö)-günçä, (az. -künçä/-künçe, -günimçä...) ; (U)-may/-mey (az.-mayin/-meyin)=(Ö) -mäy (az. -mäyin) ; (U)-p, (az. -ban)=(Ö)-b, (az.-bän) ve -kän (Ö) ekleri kullanılır. Bu eklerden -ğaçka/-geçke, -giçe/-giçe ekleri Uygur Türkçesi'ne has eklerdir. -ğünçe/-günçe(U), -günçe(Ö) ekinin iyelik ekleriyle genişlemiş şekilleri Özbek Türkçesi'nde yaygındır. Bu iyelikli şekillere Uygur Türkçesi metinlerinde rastlanmamıştır. i- fiilinin zarf fiilini teşkil eden -kän eki de sadece Özbek Türkçesi'nde, olumlu geniş zamandan sonra kullanılmaktadır.

Her iki şivede zarf fiili karşılayan bir diğer şekil de, geniş zaman sıfat fiillerinin hal eki almış şekilleridir. Bu şekillerden (U) -arda/-erda=(Ö) -ärdä ; (U) -mastin/-mestin=(Ö)-mäsdän ;(U) -ğançe/-gençe, -kançe/-kençe, -ganimçe...=(Ö) -gänçä, -gänimçä...; (U) -ğanda/-gende, -kanda/-kende, -ganimda...=(Ö)-gändä, -gänimdä...birleşik ekleri her iki şivede de kullanılır. -ärgä, -ürgä eki Özbek Türkçesi'ne ait, -maska/-meske, -masta/-meste ve -ğangä/-genge, -kangä/-kenge ekleri ise Uygur Türkçesi'ne ait metinlerde tespit edilmiştir. Bu ayrı kullanılışlar,iki şive için de yaygın özellik olmayıp örnekleri sınırlıdır.

Bugün, Türk dilinin iki yazı dilini temsil eden Uygur Türkçesi ile Özbek Türkçesi üzerinde yaptığımız bu inceleme, bizi şu neticeye ulaştırmıştır. Uygur Türkçesi ile Özbek Türkçesi arasında büyük farklılıklar bulunmamaktadır. İki şive arasındaki mevcut farklılıklar, daha çok fonetik ayrılıklardan kaynaklanmaktadır. İki şiveden birinde olup da, diğerinde olmayan şekiller ise, o şivenin yaygın özelliğini yansıtmayan sınırlı şekillerdir.

KAYNAKLAR

A) TARANAN ESERLER

1. Uygur Türkçesi

- Bizniñ Veten*, sa. 268, Almaata 1988, 4 s. (Gazete)
- Ciguliğa Tekken Kız*, Abdulhalik Mahmudov, Almaata 1988, 144 s. (Hikaye)
- Keşker Edebiyatı*, sa. 1987-4, Şincan 1987, 126 s. (Dergi)
- Miras*, sa. 1987, 1, Şincan 1987, 94 s. (Dergi)
- Ömür Menzilliri*, Abdurêhim Tileşup Ötkür, Şincan 1985, 207 s. (Şiir)
- Séni Küyleymen*, Heziz Hezimov, Almaata 1989, 120 s. (Şiir)
- Serap*, Huriyet Musayeva, Almaata 1989, 208 s. (Hikâye)
- Tarim*, sa. 1984-7, Şincan 1984, 136 s. (Dergi)
- Tilşunaslik Heqqida Umumiy Bayan*, 2.bs, Şincan 1990, 612 s. (İnceleme)
- Uygur Edebiyatı Toğrisida*, Şincan 1982, 412 s. (İnceleme)
- Uygur Helik Qoşakliri*, Haz. Oktyabr' Camaldinov, Almaata 1988, 192 s. (Şiir)
- Yahşirak Yazayli Qiskirak Yazayli*, Muhemmet Polat, Şincan 1981, 142 s. (İnceleme)
- Yantak*, Téyipcan Éliyop, Şincan 1989, 202 s. (Şiir)
- Yéni Rubaiylar*, Düz. Téyipcan Eliyév, Şincan 1988, 87 s. (Şiir)

2. Özbek Türkçesi

- Áybek*, Näim Kärimâv, Taşkent 1985, 200 s. (İnceleme)
- Búhârâ Yâhúd Mâvârâunnâhr Târihi*, Hermân Vâmberi (Haz. Sirâciddin Ähmäd), Taşkent 1990, 96 s. (İnceleme)
- Lirik Şe'riyât*, Cämâl Kämâl, Taşkent 1986, 144 s. (İnceleme)
- Músâ Tâşmúhâmmäd Ógli Áybek*, c. XII, Taşkent 1978, 440 s. (Kısa yazıları)
- Ózbek Halk Dástânlâridâ Sâtirâ vâ Yúmâr*, T. Äşúrâv, Taşkent 1974, 56 s. (İnceleme)
- Ózbek Halk Ertâklâri*, Düz. Şâmirzâ Túrdimâv, Taşkent 1990, 262 s. (Masal)
- Ózbek Tili vâ Ädâbiyâti*, sa. 1986-4, Ózbekistân SSR, "Fân" Nâşriyâti, Taşkent 1986, 64 s. (Dergi)

Sâzim, Âybek (Düz. Âmân Mâtçân), Taşkent 1980, 184 s. (Şiir)

Súvâydâ, Câmâl Kâmâl, Taşkent 1983, 240 s. (Şiir)

Úlúgbek Hâzinâsi- Kânât Cúft Bólâdi, Âdil Yâkúbâv, Taşkent 1986, 526 s. (Roman)

Vâlfâcr, Múhâmmâd Sâlih, Taşkent 1983, 96s. (Şiir)

FAYDALANILAN ESERLER

Tohti ABİHAN, *Hazırkı Zaman Uyğur Tili Asasliri*, Şincan 1985.

Shirin AKİNER, *İslamic Peoples of the Soviet Union*, London 1983.

Reşid R. ARAT, *Kutadgu Bilig III. İndeks* (Haz. Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul 1979).

_____ "Türk Şivelerinin Tasnifi", *Makaleler I*, Ankara 1987, s.69-149.

Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti c. III, Bakü 1983; c. IV, Bakü 1987.

W.BANG, *Berlindeki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları*, (Çev. Şinasi Tekin), Erzurum 1980.

Tahsin BANGUOĞLU *Türkçenin Grameri*, İstanbul 1974.

_____ "Türkçede Tekerrür Fiilleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1956, 2. bs., Ankara. 1988, s. 111- 123.

J. BENZİĞ, "Türk Dillerinin Sınıflandırılması", (Çev. R.Küçükboyacı), *Tarihi Türk Şiveleri*, 2. bs., Ankara 1988.

Ahmet CAFEROĞLU *Eski Uyğur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968.

İsmail CENGİZ "Doğu Türkistan'ın 949-984 arasındaki nüfus değişimi II", *Doğu Türkistan'ın Sesi*, Sa. 31, İstanbul 1991.

Sir Gerard CLAUSON, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Londra 1972.

Saadet ÇAĞATAY, *Türk lehçeleri Örnekleri II, Yaşayan Ağız ve Lehçeler*, Ankara 1972.

Ferit DEVELLİOĞLU, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, Ankara 1978.

Nadir DEVLET, *Çağdaş Türk Dünyası*, İstanbul 1989.

- _____ "Sovyetler Birliğinde Türk ve Müslümanların Nüfusu 60 Milyona Yaklaştı", *Türk Kültürü*, sa. 325, Ankara 1990, s. 9-16.
- A. DİLAÇAR, *Türk Diline Genel Bir Bakış*, Ankara 1964.
- Drevne Tyurkskiy Slovar'*, Leninabad, 1969.
- Divanü Lûgat-it Türk Dizini*, Ankara 1972.
- Janos ECKMANN, *Çağatayca El Kitabı*, (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul 1988.
- Kemal ERASLAN, *Eski Türkçe'de İsim Fiiller*, İstanbul 1980.
- Ahmet B. ERCİLASUN, *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*, Ankara 1984.
- _____ *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, 2. bs., Ankara 1989.
- Muharnem ERGİN, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1972.
- J. FAENSEN, *Sprachen in der UdSSR*, Osnabrück 1983.
- A. Von GABAİN, *Özbekische Grammatik*, Leipzig 1945.
- Gulam GAFUROĞLU, "Çağdaş Uyğurca'nın Şiveleri Hakkında", *Doğu Türkistan'ın Sesi*, sa.21, İstanbul 1989, s.29-30, 52-54.
- Gulam GAPURİ, *Uygur Şiviliri Sözlüğü*, Şincan 1986.
- Tuncer GÜLENSOY, "Anadolu Ağzlarında Şimdiki Zaman Eki", *Türk Kültürü Araştırmaları XXIII/1-2*, Ankara 1985, s. 281-295.
- Necmettin HACİEMİNOĞLU, *Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller*, İstanbul 1984.
- Äzim HÂCİYEV, "Änîķ Hâzirgi Zâmân Fe'li Fórmäsining Kelib Çîķîşı Hâķidä", *Ózbek Diälektelägiyäsidadän Mäteriällär II*, Taşkent 1961, s. 442-450.
- _____ *Fe'l*, Taşkent 1973.
- _____ *Ózbek Tilidä Kómäkçi Fe'llär*, Taşkent 1966.
- H.F. HAZAİ, "Türk Dilleri", (Çev. K. Aytaç), *Türk Dünyası Araştırmaları*, sa. 40, İstanbul 1986, s. 125-128.
- Hazirķi Zaman Uygur Tili II- Morfologiya ve Sintaksis*, Almaata 1966.
- A. Fehmi KARAMANLIOĞLU, *Kıpçak Türkçesi Üzerine Bir Gramer Denemesi*, (İÜ Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1958.
- Hülya KASAPOĞLU, *Modern Uygur Türkçesi'nde Fiil*, (GÜ Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1988.

Kazak Türkçesi Sözlüğü, (Çev. H.Oraltay, N. Yüce, S. Pınar), İstanbul 1984.

İklil KURBAN, "Yeni Uygur Türkçesi Grameri", *Türk Kültürü Araştırmaları* XXVI-2, Ankara 1989, s.243-266.

K.H. MENGES, "Türk Dillerinin Sınıflandırılması I" (Çev. R. Küçükboyacı), *Tarihi Türk Şiveleri*, 2 bs., Ankara 1988, s. 7-14.

E.M. MUSTAFAYEV, V.G. ŞÇERBİNİN, *Rusça-Türkçe Sözlük*, Moskova 1972.

Emir NECİP, *Uygurçe-Rusçe Luğet*, Moskova 1968.

E.E. ORUÇOV.Z. TAGİYEVA, *Rusça-Azerbaycanca Lüğət*, c. I, Bakü 1984, c.II, Bakü 1983, c.III, Bakü 1983.

Ózbek Tili, Taşkent 1968.

Ózbek Tilining Grämmätikası I- Mârfâlâgiyâ, Taşkent 1975.

Ózbek Tilining İzâhli Lúgätü, c. I-II, Moskova 1981.

Omelyan PRİTSAK, "Neuuigurische", *Philologia Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden 1959, s. 525-563.

V.V. REŞETOV, Ş. ŞÄÄBDÜRÄHMÂNÄV, *Ózbek Diälektâlâgiyâsi*, Taşkent 1978.

R. RÜSTEMOV, *Azerbaycan Dili ve Dialekt ve Şivelerinde Fe'l*, Bakü 1965.

G.SADVAKASOV, "O Nekotorih svoystvoih sonornogo r v sovremennom Uygurkom yazıke", *Uygur Tili Boyıçe Tekşürüşler II*, Almaata 1970, s. 68-77.

E.V. SEVORTYAN, *Etimlogičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov* c. I, Moskova 1974, c.II, Moskova 1978.

André F.SJÖBERG, *Uzbek Structural Grammar*, The Hague 1963.

Sorvnitelna-İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov-Morfologiya, Moskova 1988.

Şânâzâr ŞÄÄBDÜRÄHMÂNÄV, "-lä- Äfiksining Mârfânetik Vâriântläri", *Ózbek Tili vâ Ädäbiyâtı*, sa. 1988-6, Taşkent 1988, s.66-68.

Şeyh Süleyman Efendi, *Lugat-i Çagatay ve Türkî Osmanî*, İstanbul 1298.

A. ŞEMİYEVA, İ. EHMETOV, *Uygur Tili Grammatikası I- Fonetika Hem Morfologiya*, Almaata 1955.

Talat TEKİN, "A New classification of the Turkic Languages", *Research in Turkic Languages; Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 2*, Ankara 1991, s. 5-18

- Kaare THOMSEN, "Sarı Uyğurların Dili ve Salarca", (Çev. İlhan Çenelli), *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1985, Ankara 1989, s. 191-197.
- Hamit TÖMÜR, *Hazırkı Zaman Uyğur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Şıncan 1987.
- Türkçe Sözlük*, c. I-II, Ankara 1988.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, c. II-XII, Ankara 1965-1982.
- Türkmen Diliniñ Sözlügi*, Aşgabat 1962.
- Uygur Edebiy Tiliniñ İzahlık Luğiti*, c.I, Şıncan 1990.
- Natalie WATERSON, *Uzbek-English Dictionary*, Londra 1980.
- H.F. WENDT, "Türk Dilleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sa. 26, İstanbul 1983, s. 180-187.
- Stefan WURM, "Özbekçe", (Çev. Mehmet Akalın), *Türk Dünyası Araştırmaları*, sa. 62, İstanbul 1989, s. 139-186.
- Yeni Tarama Sözlüğü*, (Düz. Cem Dilçin), Ankara 1983.
- T. YÓLDÁŞEV, *Tácikistándägi Ózbek Şeväläri Mârfâlâgiyâsi-Fe'l*, Taşkent 1986.
- K.K. YUDAHİN, *Kırgız Sözlüğü* (Çev. Abdullah Taymas), c.I, Ankara 1945, c. II, Ankara 1948.
- Lyu ZİŞYAV, *Uygur Tarihi*, c. I, Şıncan 1987.